

**OLYMPOS ANTİK KENTİ ERKEN BİZANS DÖNEMİ  
KİLİSELERİNDE İKİNCİL MEKÂN VE YAPILAR**

**Pamukkale Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü  
Yüksek Lisans Tezi  
Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı**

---

**Mert ASLAN**

**Danışman: Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN**

**Ocak 2021**

**DENİZLİ**

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Mert ASLAN

*Değerli meslektaşım, bilim insanı, Olympos Kazısı'nın onursal üyesi  
Abim Sinan Sertel'in anısına...*

## ÖNSÖZ

Öncelikle beni bugünlere getiren, öğrenim hayatım boyunca sürekli yanımda duran, aldığım her kararı destekleyen, maddi manevi her türlü desteği gösteren sevgili aileme teşekkür ederim.

Yüksek lisans tez konumda fikir, görüş ve önerileriyle bana destek olan, lisans ve lisansüstü eğitim hayatım boyunca maddi manevi hiçbir desteğini esirgemeyen, tez danışman hocam Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş Öztaşkın'a ne kadar teşekkür etsem az kalır.

Benim de ekip üyesi olduğum Olympos Kazısı başkanı değerli Prof. Dr. Yelda Olcay Uçkan hocama da Olympos Antik Kenti'nde gerçekleştirdiğim bu çalışmaya olanak sağladığı için aynı zamanda görüş ve önerileri için çok teşekkür ederim.

Tez çalışmam süresince, fikirleri ve destekleriyle çalışmaya katkıda bulunan Dr. Öğr. Ü. Seçkin Evcim, Doç. Dr. Muradiye Öztaşkın, Mehmet C. Uzun'a teşekkürlerimi sunarım. Tez çalışmam kapsamında karşılaştığım kapı lentosu üzerindeki yazıtın çevirisini yapan Dr. Öğr. Ü. Hüseyin Sami Öztürk'e de katkısından dolayı teşekkür ederim. Olympos Kazısı'nda beraber çalışma fırsatı bulduğum, destekleri ve önerileriyle katışı sağlayan Arkeolog Dr. Emre. Ö. Öncü'ye, tecrübeleriyle bana sürekli yol gösteren Yüksek Mimar Erkan Uçkan ve Arkeolog Orhan Atvur'a çok teşekkür ederim. Tez çalışmam sırasında her türlü desteği sağlayan çalışma arkadaşlarım, Olympos Kazısı'nın değerli ekip üyelerine teşekkür ederim.

Yapılan bu yüksek lisans tezi çalışması Pamukkale Üniversitesi BAP Koordinasyon birimi tarafından kabul edilen 2019-SOBE-004 numaralı proje kapsamında maddi olarak desteklenmiştir. Tüm BAP çalışanlarına teşekkür ederim.

Tez çalışmamın başından sonuna kadar bana hep yardımcı olan, kendi alanıyla ilgili bölümlerde yol gösteren ve beni her zaman destekleyen Yüksek Mimar Hazal Yeğenağa'ya çok teşekkür ederim.

Son olarak, bugüne kadar hem mesleki anlamda hem de hayat anlamında bana öğrettiği her şey için, tez çalışmam sırasında yardımları için abim olarak gördüğüm Sinan Sertel'e sonsuz teşekkürler. Işıklar içinde uyusun...



## ÖZET

### OLYMPOS ANTİK KENTİ ERKEN BİZANS DÖNEMİ KİLİSELERİNDE İKİNCİL MEKÂN VE YAPILAR

ASLAN, Mert

Yüksek Lisans Tezi

Sanat Tarihi ABD

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN

Ocak 2021, III+153 Sayfa

Erken Bizans Dönemi kiliselerinin çevresinde bulunan ve kiliseyle bağlantılı birimler, Türkçe literatürde, genellikle “ek mekân” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamayla; kilisenin çevresinde yer alan birimlerin bir ek olarak inşa edilmesi veya birimlerin kilisenin inşasından sonraki bir dönemde inşa edilmesi gibi iki farklı anlam ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bir anlam kargaşası yaşanmakta ve “ek” kelimesinin tam olarak neyi ifade ettiği anlaşılmamaktadır. Dolayısıyla tanımlamanın yetersiz kaldığı noktalara açıklık getirmek önem arz etmektedir.

Bu tezde, “ek mekân” tanımlamasıyla oluşan anlaşmazlığı gidermek amacıyla yeni tanımlama önerileri getirilmiştir. Tanımlamalar, kilisenin ana amacı olan Ökaristi ayini temel alınarak yapılmıştır. Olympos Antik Kenti’nde, Erken Bizans Dönemi’ne tarihlenen dokuz bazilikanın çevresinde yer alan birimler çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Sözde “ek mekân” olarak tanımlanan birimlerin Olympos kiliselerinin hepsinde bulunması, bu alanın seçilmesinde etkili olmuştur.

Olympos’ta yer alan dokuz bazilikanın dördü kuzey kentte, beşi güney kentte yer almaktadır. Bu kiliselerle bağlantılı atrium, nartheks, galeri katı, yan nefler, vaftizhane gibi birimler bulunmaktadır. İşlevi henüz belli olmayan bazı birimler için benzer örneklerinden yararlanılarak işlev önerisi getirilmiştir.

Olympos’taki bazilikaların çevresinde yer alan birimlerin, Ökaristi ayini temel alınarak incelenmesi ve değerlendirilmesi sonucu “ikincil mekân” ve “ikincil yapı” şeklinde tanımlanmaları önerilmiştir. İkincil mekân ve ikincil yapıların, kiliseye sonraki dönemlerde eklenerek inşa edilen örneklerinin, ek ikincil mekân ve ek ikincil yapı olarak tanımlanmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür. İşlevi henüz belli olmayan bazı birimlere, yapılan çalışmalar ve değerlendirmelerle işlev önerisi getirilmiştir. Bu çalışmayla Erken Bizans Dönemi’ne tarihlenen kilise mimarisinin daha anlaşılır hale gelmesi amaçlanmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Olympos, Erken Bizans Mimarisi, Ek Mekân, İkincil Mekân, İkincil Yapı

**ABSTRACT****SUBSIDIARY SPACES AND BUILDINGS IN THE EARLY BYZANTINE  
CHURCHES OF OLYMPOS ANCIENT CITY**

ASLAN, Mert

Master Thesis

Department of Art History

Thesis Supervisor: Asst. Prof. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN

January 2021, III+153 Pages

The units around and related with the early Byzantine period churches are generally defined as “additional space” in Turkish literature. The term “additional” refers to a chronological diversity as well as the meaning of annex and subsidiary, in Turkish. For this reason, there is a confusion of meaning and it is not understood what exactly the word "additional" means. Therefore, it is important to clarify the points where the definition is insufficient.

In this thesis, new definition proposals are made in order to eliminate the incomprehensibility caused by the definition of "additional space". Descriptions are made according to the Eucharist, which is the main purpose of the church. In Olympos Ancient City, the units around the nine basilicas dating to the Early Byzantine Period, have been identified as working area. In the selection of this area, it was important that the units defined as "additional space" were found in all of the churches of Olympos.

Four of the nine basilicas in Olympos are located in the northern city and five in the southern city. There are units such as atrium, narthex, gallery floor, aisles and baptistery connected with these churches. For some units whose function is not yet clear, a function proposal has been made by using similar examples. As a result of the examination and evaluation of the units around the Olympos churches on the basis of the Eucharist, it was suggested that they should be defined as "subsidiary space" and "subsidiary building". It is thought that it would be more appropriate to define the examples of the subsidiary space and subsidiary buildings, which were added to the church in the following periods, as additional subsidiary space and additional subsidiary building. Based on studies and evaluations, function proposals were made for some units whose function was not yet clear. It is thought that the architecture of the church dated to the Early Byzantine Period will become more understandable with this study.

**Keywords:** Olympos, Early Byzantine Architecture, Annex, Additional Space, Subsidiary Space, Subsidiary Building

## İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	vi
LEVHALAR DİZİNİ.....	ix
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1

### BİRİNCİ BÖLÜM

#### OLYMPOS ANTİK KENTİ

1.1. Olympos Kenti Tarihi.....	3
--------------------------------	---

### İKİNCİ BÖLÜM

#### OLYMPOS ERKEN BİZANS DÖNEMİ KİLİSELERİ

2.1. I No'lu Kilise (Nekropol Kilisesi).....	13
2.2. II No'lu Kilise (Piskoposluk Kilisesi).....	19
2.3. III No'lu Kilise (Kuzey Kent Merkezi Kilise).....	48
2.4. IV No'lu Kilise (Çıralı Sahil Kilisesi).....	55
2.5. V No'lu Kilise (Yamaç Yerleşimi Yukarı Kilise).....	58
2.6. VI No'lu Kilise (Yamaç Yerleşimi Aşağı Kilise).....	65
2.7. VII No'lu Kilise (Sahil Kilisesi).....	70
2.8. VIII No'lu Kilise (Liman Bazilikası).....	74
2.9. IX No'lu Kilise (Güney Kent Merkezi Kilise).....	85

### ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

#### DEĞERLENDİRME

3.1. İkincil Mekân ve İkincil Yapı Kavram Önerisi.....	91
3.2. Erken Bizans Dönemi Kiliselerinde İkincil Mekânlar.....	95
3.2.1. Atrium.....	95
3.2.2. Gynaikeion.....	96
3.2.3. Katekhümena.....	97
3.2.4. Nartheks.....	98
3.2.5. Yan Nefler.....	99
3.2.6. Prothesis ve Diakonikon.....	99
3.2.7. Skeuphylakion.....	99

3.3. Erken Bizans Dönemi Kiliselerinde İkincil Yapılar .....	100
3.3.1. Martyrion .....	100
3.3.2. Mausoleion.....	100
3.3.3. Şapel.....	101
3.3.4. Vaftizhane.....	101
3.3.5. Ayazma .....	102
3.4. Olympos'taki Erken Bizans Dönemi Kiliselerindeki İkincil Mekânlar ve İkincil Yapılar .....	102
3.4.1. I No'lu Kilise (Nekropol Kilisesi) .....	102
3.4.2. II No'lu Kilise (Piskoposluk Kilisesi) .....	106
3.4.3. III No'lu Kilise (Kuzey Kent Merkezi Kilise).....	113
3.4.4. IV No'lu Kilise (Çıralı Sahil Kilisesi) .....	116
3.4.5. V No'lu Kilise (Yamaç Yerleşimi Yukarı Kilise) .....	117
3.4.6. VI No'lu Kilise (Yamaç Yerleşimi Aşağı Kilise).....	118
3.4.7. VII No'lu Kilise (Sahil Kilisesi).....	119
3.4.8. VIII No'lu Kilise (Liman Bazilikası).....	120
3.4.9. IX No'lu Kilise (Güney Kent Merkezi Kilise) .....	122
<b>SONUÇ</b> .....	124
<b>KAYNAKLAR</b> .....	131
<b>LEVHALAR</b> .....	141
<b>ÖZGEÇMİŞ</b> .....	153

## ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Likya Bölgesi piskoposluk merkezleri ve manastırlar haritası.....	3
Şekil 2. Olympos kent planı ve kiliselerin konumları.....	4
Şekil 3. Güney kent sur duvarları.....	5
Şekil 4. Kaptan Eudomos lahti.....	7
Şekil 5. Konsil kayıtlarında Likya kentleri .....	10
Şekil 6. Piskoposluk Sarayı planı.....	11
Şekil 7. Olympos Piskoposluk Sarayı hava fotoğrafı.....	12
Şekil 8. Atrium kuzey kapısı.....	14
Şekil 9. Nekropol Kilisesi kuzeyindeki mekân ve kuzey cephe .....	14
Şekil 10. Nekropol Kilisesi planı .....	15
Şekil 11. Kuzey nefte açığa çıkarılan mozaik parçası.....	17
Şekil 12. Kilisenin kuzeyindeki mekânın kuzey kenarında yer alan seki .....	17
Şekil 13. Kuzey nef duvarı çizimi.....	18
Şekil 14. Piskoposluk Kilisesi, vaftizhanesi ve çevresindeki mekânlar.....	19
Şekil 15. Piskoposluk Kilisesi hava fotoğrafı .....	20
Şekil 16. Nartheks giriş kapısı .....	21
Şekil 17. Ana nef giriş kapısı .....	21
Şekil 18. Kuzey nef ve güney nef giriş kapıları .....	21
Şekil 19. Narthekesten vaftizhaneye geçişi sağlayan kapı.....	22
Şekil 20. Naostan apsisin görünüşü .....	23
Şekil 21. Apsisten naosun görünüşü .....	23
Şekil 22. T kesitli payeler ve bemanın genel görüntüsü .....	24
Şekil 23. Narthekesten güney mekâna geçişi sağlayan kapı açıklığı.....	24
Şekil 24. Güney mekânın güney cephe duvarı.....	25
Şekil 25. Güney mekân doğudan batıya bakış .....	25
Şekil 26. Güneyde yer alan mekân, doğu cephesi.....	26
Şekil 27. Güney mekânın kuzey duvarındaki naosa açılan pencere .....	26
Şekil 28. Kilisenin güney cephesinde yer alan trikonkhos planlı mekân.....	27
Şekil 29. Trikonkhos mekânın doğu ve güney nişler.....	27
Şekil 30. Apsis güneyindeki köşe odasına geçiş sağlayan kapı.....	29
Şekil 31. Apsis güneyindeki köşe odası genel görüntüsü .....	29
Şekil 32. Apsis kuzeyindeki köşe odasına geçiş sağlayan kapı .....	30
Şekil 33. Apsis kuzeyindeki köşe odası genel görüntüsü .....	30
Şekil 34. Apsis kuzeyindeki köşe odası genel görüntüsü .....	31
Şekil 35. Kuzey köşe odasının güneydoğusunda yer alan küçük mekân.....	31
Şekil 36. Atrium genel görüntüsü .....	33
Şekil 37. KEM1'in genel görüntüsü.....	33
Şekil 38. KEM1'in genel görüntüsü.....	34
Şekil 39. KEM3 batıdan doğuya bakış.....	34
Şekil 40. Kilisenin kuzeyinde yer alan koridordan KEM2'nin görünüşü.....	35
Şekil 41. KEM2'nin tonoz örtüsü ve tonozda yer alan künk parçası.....	35
Şekil 42. Vaftizhane hava fotoğrafı .....	36

Şekil 43. Vaftizhanenin genel görüntüsü batıya bakış .....	37
Şekil 44. Vaftizhane vestibulumunun batı cephesinde yer alan nişli çeşme .....	37
Şekil 45. Vaftizhane vestibulumu ve nişli çeşmesi .....	38
Şekil 46. Vaftiz havuzu genel görünüş .....	39
Şekil 47. Kilisenin güney cephe duvarı .....	40
Şekil 48. Kilisenin kuzey cephe duvarı .....	40
Şekil 49. Trikonkhos mekânın doğu ve güney eksedra kemerleri .....	41
Şekil 50. Vaftizhane çeşmesi nişlerin tuğla süslemeleri .....	42
Şekil 51. Naos stylobat başlangıçlarındaki payandalarda görülen dilatasyon .....	43
Şekil 52. Bemanın batısında ve transept kollarında görülen opus sectile zemin .....	44
Şekil 53. Güney mekânın kireç taşı zemin kaplaması .....	44
Şekil 54. Vaftizhane vestibulumu kireç taşı zemin kaplaması .....	45
Şekil 55. Vaftizhane güney nef kireç taşı zemin kaplaması .....	45
Şekil 56. Vaftizhane orta nef opus sectile zemin döşemesi .....	46
Şekil 57. Trikonkhos planlı mekânın doğu eksedrasında yer alan haç motifi .....	47
Şekil 58. Vaftizhane güney nef duvarı batıdan ikinci arkad nişindeki kıvrık dallı ağaç ve su kuşları .....	47
Şekil 59. Vaftizhane güney nef duvarı merkez nişindeki kıvrık dallı ağaç ve su kuşları .....	48
Şekil 60. III No'lu Kilise planı .....	48
Şekil 61. Kilisenin güneyden görünüşü .....	49
Şekil 62. Nartheksin güneybatıdan görünüşü .....	49
Şekil 63. Kilisenin naosu genel görünüşü .....	50
Şekil 64. Kilisenin kuzey kenarında yer alan yarım daire planlı yapı .....	52
Şekil 65. Apsisin kuzeyindeki mekânın kuzeyden görünüşü .....	52
Şekil 66. Apsis arkası genel görünüşü .....	53
Şekil 67. Apsisin güneyindeki mekânın güney kenardan görünüşü .....	53
Şekil 68. Kilisenin güney cephe duvarı .....	54
Şekil 69. IV No'lu Kilise planı .....	55
Şekil 70. Kilisenin kuzeybatısındaki mekânın hava fotoğrafı .....	56
Şekil 71. IV No'lu Kilise apsisin naostan görünüşü .....	57
Şekil 72. Apsisin dıştan görünüşü .....	57
Şekil 73. Yamaç Yerleşimi Yukarı Kilise planı .....	58
Şekil 74. Yamaç Yerleşimi Yukarı Kilise hava fotoğrafı .....	59
Şekil 75. Kompleksin batı giriş kapısı .....	59
Şekil 76. Batı giriş kapısı ve koridorun çevresindeki mekânlar .....	60
Şekil 77. Naostan apsise bakış .....	61
Şekil 78. Kuzey nef doğu ucundaki kapı açıklığı .....	61
Şekil 79. Güney nef doğu ucundaki kapı açıklığı .....	62
Şekil 80. Kuzey duvarda zemini taşıyan ahşapları kiriş izleri .....	63
Şekil 81. Apsisin naostan görünüşü .....	64
Şekil 82. Apsisin dıştan görünüşü .....	64
Şekil 83. Yamaç Yerleşimi Aşağı Kilise planı .....	65
Şekil 84. Naostan apsisin görünüşü .....	66
Şekil 85. Apsisten naosun görünüşü .....	67

Şekil 86. Kilisenin güneybatı köşesinde yer alan mekân.....	67
Şekil 87. Kilise kuzey duvarı iç cephe.....	68
Şekil 88. Atriumdaki mekânların güneybatı köşeden görünüşü.....	69
Şekil 89. Atriumun doğu cephesi, duvar resmi kalıntısı.....	70
Şekil 90. VII No'lu Kilise planı.....	70
Şekil 91. VII No'lu Kilise hava fotoğrafı.....	71
Şekil 92. Naosun batıdan görünüşü.....	72
Şekil 93. Naosun doğudan görünüşü.....	72
Şekil 94. Nartheksin kuzeybatıdan görünüşü.....	73
Şekil 95. Narthekesten ana nef geniş sağlayan kapı.....	73
Şekil 96. Naostan apsisin görünüşü.....	74
Şekil 97. Liman Bazilikası I. ve II. evre planları.....	74
Şekil 98. Liman Bazilikası naostan apsisin görünüşü.....	76
Şekil 99. Liman Bazilikası apsis genel görünüş.....	76
Şekil 100. Kilisenin kuzeyindeki mekânın genel görünüşü.....	77
Şekil 101. Bazilikanın kuzeybatısındaki atrium güneydoğu köşeden genel görünüşü... ..	78
Şekil 102. Trikonkhos planlı yapının genel görünüşü.....	78
Şekil 103. Trikonkhos planlı yapının dış cephe görünüşü.....	79
Şekil 104. Doğu çevre duvarının kuzey bölümü arka cephesi.....	80
Şekil 105. Güney nef doğu duvarı.....	81
Şekil 106. Apsiste kullanılan devşirme kesme taşlar.....	81
Şekil 107. Kuzeyde yer alan mekânın güney duvarı.....	82
Şekil 108. Trikonkhos planlı yapının cephe kaplaması.....	83
Şekil 109. Trikonkhos planlı yapının güney ekosedrasında yer alan duvar resmi.....	84
Şekil 110. Trikonkhos planlı yapının güney ekosedrasında yer alan duvar resminin çizimi.....	84
Şekil 111. IX No'lu Kilise planı.....	85
Şekil 112. IX No'lu Kilise genel görüntüsü.....	85
Şekil 113. Nartheksin genel görünüşü.....	86
Şekil 114. Doğudan naos ve nartheksin görünüşü.....	87
Şekil 115. Apsisin doğusunda yer alan mekân.....	88
Şekil 116. Apsisin doğusunda yer alan mekân ve apsis arkası.....	88
Şekil 117. Apsisin güneyinde yer alan mekân.....	89
Şekil 118. Templon stylobatı.....	89
Şekil 119. Güney cephe duvarının dıştan görünüşü.....	90
Şekil 120. Olympos kiliselerinde ikincil mekânlar.....	126
Şekil 121. Olympos kiliselerinde ikincil yapılar.....	126

**LEVHALAR DİZİNİ**

Levha 1. Olympos Antik Kenti Erken Bizans dönemi kiliselerinde ikincil mekânlar..	142
Levha 2. Olympos Antik Kenti Erken Bizans dönemi kiliselerinde ikincil yapılar.....	143
Levha 3. Olympos'taki atriumlu kiliseler ve benzer örnekler .....	144
Levha 4. Olympos'taki nartheksli kiliseler ve benzer örnekler .....	145
Levha 5. Olympos'ta iki bölümlü narthekse sahip kiliseler ve benzer örnekler .....	146
Levha 6. Olympos'ta katekhümena olabileceği düşünülen ikincil mekâna sahip kilise ve benzer örnekleri.....	147
Levha 7. Olympos, Likya ve Kilikya Bölgesi'nden koridorlu köşe odasına sahip kiliseler .....	148
Levha 8. Olympos'ta trikonkhos planlı ikincil yapı ve benzer örnekler .....	149
Levha 9. Olympos'ta haç planlı ikincil yapı ve benzer örnekler .....	150
Levha 10. Olympos'ta yarım daire planlı ikincil yapı ve benzer örnekler .....	151
Levha 11. Olympos'ta ikincil yapı olarak vaftizhaneye sahip kiliseler ve benzer örnekler .....	152



**KISALTMALAR**

*age.* : adı geçen eser

*agm.* : adı geçen makale

*agt.* : adı geçen tez

**AKMED:** Suna İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü

**ANMED:** Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri

**ASMS:** Akmed Series in Mediterranean Studies

*bkz.* : Bakınız

*cm.* : Santimetre

*çev.* : Çeviren

**DOP:** Dumbarton Oaks Papers

**Ed.:** Editör

**IstForch:** Istanbuler Forschungen

**JbAC:** Jahrbuch für Antike und Christentum

*m.* : Metre

**M.Ö.:** Milattan Önce

**M.S.:** Milattan Sonra

**ODB:** The Oxford Dictionary of Byzantium

*Örn.* : Örneğin

**RBK:** Reallexikon zur Byzantinischen Kunst

**TDK:** Türk Dil Kurumu

**TIB:** Tabula Imperii Byzantini

*vb.* : ve benzeri

## GİRİŞ

Tez çalışmasının konusunu, Olympos Antik Kenti'ndeki Erken Bizans Dönemi bazilikalarında yer alan ve kiliseyle bağlantılı mekânlar ile yapılar oluşturmaktadır. Olympos Antik Kenti, Antalya'nın Kumluca ilçesine bağlıdır, antik dönemlerde ise Likya Bölgesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Ortasından geçen bir akarsu kenti iki yakaya ayırmaktadır. Kuzey kent ve Güney kent olarak isimlendirilen kentin iki yakasında, tespit edilebilen toplam dokuz tane Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen kilise yer almaktadır. Kiliselerin dördü kuzey kentte, beşi güney kentte yer almaktadır. Bu kiliselerden II ve IV No'lu kiliseler transeptli bazilikal planında, geri kalan kiliseler ise Hellenistik bazilikal planlıdır.

Bahsi geçen dokuz bazilikanın hepsinde bazilikayla bağlantılı mekân ve yapılar bulunmaktadır. Çoğunda arkeolojik kazı çalışması gerçekleştirilmeyen mekânların ve yapıların işlevlerini anlamaya yönelik çalışmalar ve değerlendirmelerle, antik kente yer alan bazilikaların içindeki ve çevresindeki birimlerle bir bütün şekilde daha sağlıklı değerlendirilmeleri amaçlanmıştır.

Erken Bizans Dönemine tarihlendirilen bazilikalarda, atrium, nartheks, katekhümena, yan nefler, pastophoria gibi Ökaristi ayini öncesinde, sırasında veya sonrasında kullanılan mekânlar yer almaktadır. Bunlarla beraber bazilikaların çevresinde, martyrion, mausoleion, şapel, vaftizhane ve ayazma gibi Ökaristi ayini dışında başka bir litürjiye hizmet eden yapılar da bulunabilmektedir.

Olympos'taki Erken Bizans Dönemi bazilikalarında yer alan mekânlar ve yapılar için işlev önerisi getirilirken, öncelikle Likya Bölgesi'nden olmak üzere, komşu bölgeler ve Anadolu'da yer alan benzer örnekler incelenmiştir. Likya Bölgesi'nde yer alan diğer kentlere gidilip benzer örneklerin görüldüğü kiliseler yerinde incelenmiştir. Arazi çalışmasının dışında kaynak araştırması için İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Suna İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırmaları Enstitüsü kütüphanelerinden ve Olympos Kazı Evi Sinan Sertel Kitaplığı'ndan faydalanılmıştır.

Kiliselerin çevresinde yer alan birimler için literatürde "ek mekân" tanımlaması yapılmaktadır. Ancak ek mekân tanımlamasının başındaki "ek" kelimesi bazı sorulara yol açmaktadır ve tam olarak hangi birimleri nitelediği konusunda anlam karışıklığı yaratmaktadır. Bu nedenle kilisede bulunabilecek birimler incelenmiş, İngilizce ve Almanca Bizans sözlüklerinden araştırılmıştır. Ayrıca mimarlık sözlüklerinden de

faydalanılarak, kilisede mekânların ayrımı yapılmıştır. “Ek mekân” tanımlamasıyla oluşan anlam karışıklığı için tez çalışmasında yeni öneriler ortaya konmuştur. Kilisede bulunabilen mekânlar, Hristiyan litürjisinin ana ayini olan Ökaristi ayini temel alınarak, *ana mekânlar*, *ikincil mekânlar* ve *ikincil yapılar* olarak ayrılmıştır.

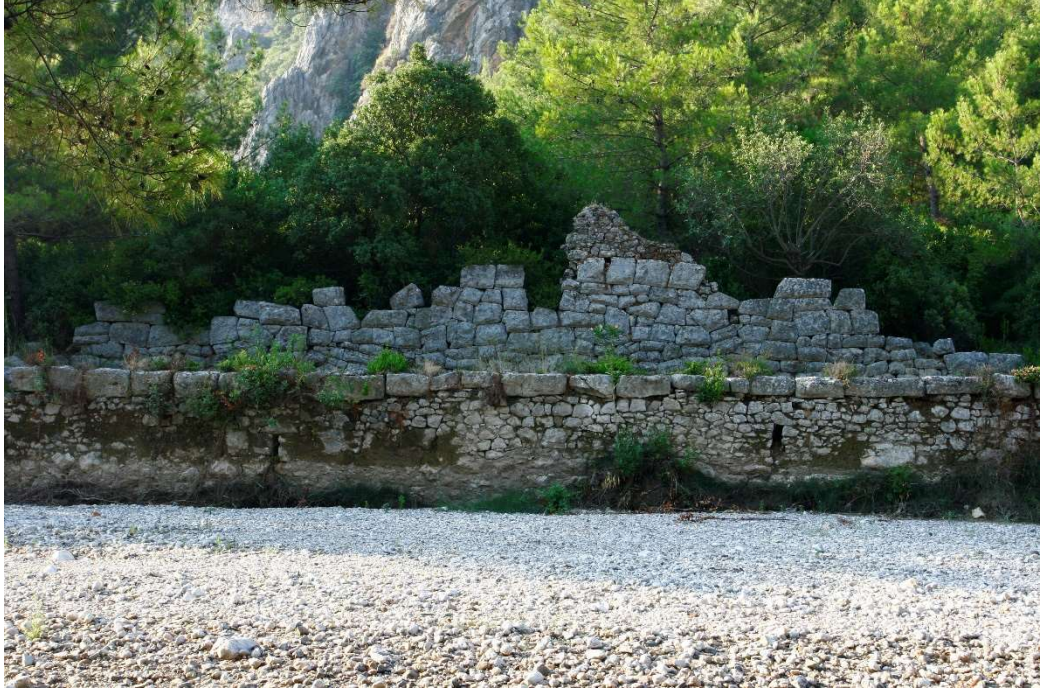
Tezin birinci bölümünde, Olympos Antik Kenti tarihine yer verilmiştir. İkinci bölümünde Olympos Antik Kenti’nde yer alan, Erken Bizans Dönemi’ne tarihlenen bazilikal planlı dokuz kilisenin kataloğu yapılmıştır. Üçüncü bölümde öncelikle, Erken Bizans Dönemi kiliselerindeki mekân kavramı sorununa değinilmiştir. Kiliselerdeki mekânlar ve yapılar için yeni tanımlama önerisi getirilmiştir. Erken Bizans Dönemi kiliselerinde bulunabilen ikincil mekân ve ikincil yapıların tanımlamaları yapılmıştır. Olympos bazilikalarında yer alan ikincil mekânlar ve ikincil yapılar tek tek değerlendirilmiştir. Bu mekânlar ve yapılar, Likya Bölgesi’nde, komşu bölgelerde, Anadolu’da ve Anadolu dışında olan örnekleriyle karşılaştırılmıştır. Olympos bazilikalarındaki yer alan bazı birimlere ise işlev önerisi getirilmiştir.







sikke definesidir. Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Definesi olarak adlandırılan sikke grubunun M.Ö. 5. yüzyıla ait olabileceği düşünülmektedir<sup>6</sup>.



Şekil 3. Güney kent sur duvarları (kazı arşivi)

Hellenistik dönemde Likya Birliği içerisinde yer alan Olympos, o dönemde birliğin önemli kentlerinden bir tanesidir. Likya Birliği'nde oy kullanma hakkı bulunan 23 kentten sadece Ksanthos, Patara, Pinara, Myra, Tlos ve Olympos'un üç oy kullanma hakkı bulunmaktaydı<sup>7</sup>. Likya Birliği'nin M.Ö. 168/7-M.S. 42 tarihleri arasında gümüş ve bronz sikkeler bastırıldığı bilinmektedir. Olympos ise, M.Ö. 2. yüzyıldan 1. yüzyıla geçiş dönemine kadar, ΟΛΥΜΠΙΗ ΛΥΚΙΩΝ etnikonlu birlik sikkeleri bastırmıştır<sup>8</sup>. M.Ö. 104-77 tarihleri arasında, Olympos, Phaselis, Gelidonya Körfezi ve Antalya'nın batı sahilleri arasındaki bölgede hâkimiyet kuran ve korsan olarak tanımlanan Zeniketes yönetiminde Olympos, Likya Birliği'nden ayrılmıştır. Bu tarihten sonra Olympos'un birlik sikkelerinin basımı sona ermiş, M.Ö. 100-77 tarihlerinde Phaselis ile beraber Pseudo-Birlik olarak adlandırılan birlik sikkeleri bastırmaya başlamıştır<sup>9</sup>. M.Ö. 78 yılında Roma

<sup>6</sup> Ferhan Büyükyörük, Ahmet Çelik, "Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Definesi", *CEDRUS The Journal of MCRI*, VII, Antalya 2019, s.255.

<sup>7</sup> Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası*, (çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000, s.243.

<sup>8</sup> B. Yelda Olcay Uçkan, "Giriş", *Olympos I*, ASMS 2, İstanbul 2017, s.1. B. Y. Olcay Uçkan, E. Parman, O. Atvur, E. Uçkan, Y. Mergen, E. Uğurlu, A. N. Topoğraf, S. Evcim, G. K. Öztaşkın, M. Bursalı, H. Yeşilova, Z. Demirel Gökcalp, Z. Kaya, *Olympos Likya'da bir korsan kenti*, İstanbul 2006, s.36. G. K. Öztaşkın, agt., s.32.

<sup>9</sup> Elif Uğurlu, *Olympos Nekropolü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s.12-13. G. K. Öztaşkın, agt., s.32-33.

İmparatorluğu, Zeniketes önderliğindeki korsan hareketlerini sonlandırmak için bölgeye Publius Servilius Vatia adlı komutanı göndermiş ve M.Ö. 77-76 yıllarında bölgeyi kontrol altına almıştır. Bahsi geçen korsan hareketlerine katılan bütün kentler cezalandırılıp tahrip edilmiştir<sup>10</sup>. Yazılı kaynakların dışında, kentin Hellenistik dönemde var olduğunu gösteren arkeolojik veriler az da olsa mevcuttur. Kentin güney yakasında poligonal teknikte inşa edilmiş sur duvarı Hellenistik döneme tarihlendirilmektedir<sup>11</sup> (Şekil 3).

Yaşanan korsan hareketlerinden sonra kentin Likya Birliği'nden çıkarıldığı ve tekrar sikke basmadığı bilinmektedir. Roma İmparatorluğu döneminde ise İmparator Hadrianus, ikinci Anadolu seyahatinde (M.S. 129-131) kenti ziyaret etmiştir ve bu dönemde Olympos eski önemini tekrar kazanmaya başlamıştır<sup>12</sup>. M.S. 2. yüzyılın sonları ve M.S. 3. yüzyılın başlarına tarihlenen Marcus Aurelius Arkhepolis'in mezar anıtındaki yazıtta, Marcus Aurelius'un Likyarkhlık<sup>13</sup> görevinde bulunduğu yazmaktadır. Bu durum Olympos'un Roma İmparatorluk döneminde tekrar Likya Birliği içinde önemli bir konumda olduğunu göstermektedir<sup>14</sup>. III. Gordianus döneminde (M.S. 238-244) Olympos, otonom sikke bastırmıştır<sup>15</sup>. Roma İmparatorluk dönemine ilişkin bir diğer arkeolojik veri ise Liman Anıtsal Mezarları'nda yer alan Zosimos ve Eudomos lahitlerinde bulunan yazıtlardır (Şekil 4). M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilen Eudomos lahdinde yer alan yazıtta göre, Olymposlu Eudomos'un zengin ve ünlü bir kaptan olduğundan bahsedilmektedir. Aynı zamanda Eudomos'un Khalkedon vatandaşlığına kabul edildiği bilgisi de yer almaktadır<sup>16</sup>.

<sup>10</sup> G.K. Öztaşkın, agt., s.32-33. Zeniketes dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. E. Uğurlu, agt., s.13-17.

<sup>11</sup> Ö. Emre Öncü, "Olympos Hellenistik ve Roma Dönemi Mimari Araştırmaları: Köprü, Köprü Caddesi ve Kent Surları", *Olympos I*, ASMS 2, İstanbul 2017, s.36-37

<sup>12</sup> Orhan Atvur, "Olympos Antik Kenti (1991-1992 Çalışmaları)", *Arkeoloji ve Sanat*, 88, İstanbul 1999, s.14.

<sup>13</sup>Likya Birliği toplantılarına meclis başkanlığı yapan kişi.

<sup>14</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.34.

<sup>15</sup> E. Uğurlu, agt., s.16.

<sup>16</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.34



Şekil 4. Kaptan Eudomos lahti

Likya Bölgesi'nde M.S. 180 yılından itibaren başlayan ve 3. yüzyılın ortalarında şiddetlenen, haydut olarak tanımlanan kişiler tarafından kırsal alanda gasp soygun gibi olayların yaşandığı görülmektedir. Bu durum karşısında Roma İmparatorluğu, kırsal alanda güvenliği ve hukuku sağlamak için *statiōnarius*, *frumentarii*, *colletiones speculatores* ve *beneficiarius* gibi çeşitli askeri polisleri görevlendirmeye başlamıştır<sup>17</sup>. Olympos'ta ise mezar yazıtlarından elde edilen bilgiler ışığında, eyalet valisinin bir askeri karakolu olduğu düşünülmektedir. Iulius Solōn isimli *beneficiarius* 'un<sup>18</sup> mezar yazıtında, Olympos'taki *statiōnarius* 'lara<sup>19</sup> komutanlık ettiği ve *beneficiarius consularis* olarak adlandırıldığı görülmektedir. Yine Olympos'ta yer alan başka bir mezar yazıtında, Theodōra Numeriana adında bir kadın, kocası Aelius Telephus Isaurus'un Olympos'taki karakolda *beneficiarius* olarak görev yaptığından bahsetmektedir. Bu bilgiler, Roma İmparatorluk döneminde Olympos'un, bölge içerisinde güvenlik ve askeri yapılanmada önemli bir konumda olduğunu göstermektedir<sup>20</sup>.

<sup>17</sup> Hüseyin Sami Öztürk, *M.Ö. II.- M.S. IV. Yüzyıllarda Likya-Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s.168.

<sup>18</sup> Roma İmparatorluk döneminde alt seviyedeki subaylardan olan *beneficiarius* 'lar *statiōnarius* 'lara kumandanlık yapma yetkisine sahiptirler.

<sup>19</sup> *Statiōnarius* 'lar cadde ve yollarda koruyucu-gözleyici görev yapmaktadırlar. Aynı zamanda kırsal alanda devriye gezerek güvenliği sağlamaktadırlar.

<sup>20</sup> H. S. Öztürk, agt., s.181.



Hellenistik dönem ile Roma İmparatorluk dönemi arasındaki tarihlerde Olympos kentinin konumuyla ilgili günümüzde bir tartışma bulunmaktadır. Bu tartışmanın kaynağını *Stadiasmus Patarensis*<sup>21</sup> anıtındaki yazıtta yer alan Korykos ismi oluşturmaktadır. Yazıtta yer alan yol listesinde, Phaselis ile Gagai arasında Korykos kentinin yer aldığı ve Olympos isminin bulunmadığı görülmektedir<sup>22</sup>. Bu nedenle günümüzde Olympos olarak anılan kentin Hellenistik dönemde adının Korykos olduğu, kentin kuzeyinde yer alan Musa Dağı'nın zirvesinde yer alan yerleşimin ise Olympos olabileceği düşünülmüştür<sup>23</sup>. Ancak Olympos Antik Kenti'nde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları, epigrafi çalışmaları ile birlikte Musa Dağı zirvesindeki yerleşimde gerçekleştirilen araştırmalar ve dönem kaynaklarının incelenmesi ile birlikte bu tartışmaya açıklık getirilmektedir<sup>24</sup>. Musa Dağı'nda bulunan yerleşimin tiyatrosu, nekropol alanı ve anıtsal yapıları olmadığı için bir kent olmadığı düşünülmektedir. Ancak Strabo'nun bahsettiğine göre Olympos, Likya Bölgesi'nde bulunan altı büyük kentten birisidir. Bu nedenle Musa Dağı'ndaki yerleşimi Olympos olarak tanımlamak, büyük kentlerden birisi olan Olympos için uygun görülmemektedir. Korykos'un konumu olarak ise Çıralı Sahili önerilmektedir<sup>25</sup>.

Likya Bölgesi, henüz 1. yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte Hristiyanlıkla<sup>26</sup> tanışmıştır<sup>27</sup>. Aziz Paulus, bu tarihlerde üçüncü misyonerlik seyahati sırasında Patara'ya uğramıştır. İkinci gelişinde ise tutuklanarak Roma'ya götürülmesi için Andriake limanından bir gemiye bindirilmiştir. Bu tarihten sonra, Hristiyanlığın yasaklı olduğu döneme ait, bölgede Hristiyan cemaatlerin varlığını gösteren bazı arkeolojik verilerin yanı sıra azizler ve piskoposlar hakkında önemli yazılı kaynaklar mevcuttur<sup>28</sup>.

Bu azizlerden bir tanesi de Olymposlu olduğu bilinen Methodios'tur. Olympos'un hangi tarihlerde Hristiyanlıkla kesin olarak tanıştığı tam olarak bilinmese de, Olympos'un

<sup>21</sup> Patara'da dikilen "Yol Kılavuz Anıtı" olarak anılan *Stadiasmus Patarensis*, Likya Bölgesi'nde yer alan devlet yollarının bir listesini içermektedir. Kentler arasındaki uzaklık, Eski Yunan uzunluk birimi olan *stadion* (1 stadion= 185,5 m.) ölçüsüyle yazılmıştır. Sencer Şahin, *Stadiasmus Patarensis Likya Eyaleti Roma Yolları (Bir Özet)*, İstanbul 2011, s.33.

<sup>22</sup> S. Şahin, *age.*, s.25.

<sup>23</sup> Mustafa Adak, "Lokalisierung von Olympos und Korykos in Ostlykien" *Gephyra*, 1, İstanbul 2004s.27-51.

<sup>24</sup> Hüseyin Sami Öztürk, Ögül Emre Öncü, "Olympos in Lycia: A Novel Assessment of Its History and Localization in Light of Recent Archaeological and Epigraphical Research", *Adalya*, 23, İstanbul 2020,s.253-275.

<sup>25</sup> H. S. Öztürk, Ö. E. Öncü, *agm.*, s.262-266.

<sup>26</sup> Kelime yazılışı TDK'nın güncel klavuzuna bakılarak tercih edilmiştir.

<sup>27</sup> Richard Martin Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", *Anatolian Studies*, 13, London 1963, s.118. G. K. Öztaşkın, *agt.*, s.29.

<sup>28</sup> G.K. Öztaşkın, *agt.*, s.29-30.

ilk piskoposu olan Methodios'un 3. yüzyılda yaşadığı bilinmektedir. Bundan dolayı Olympos'un Hristiyanlıkla erken tarihlerde tanıştığı söylenebilir<sup>29</sup>.

Olymposlu Methodios'un Hristiyanlık inancına koyu bir şekilde bağlı olduğu bilinmektedir. Arkasında bıraktığı yazılı eserleri ve düşünceleri, Hristiyan toplumunu yüzyıllar sonra bile etkileyebilmiştir. Methodios, Plato'nun diyalog metodundan esinlenerek yazdığı *Symposion* veya *Peri Agneias* (bekârete dair) kitabında, bir Hristiyanın ömrünün sonuna kadar bekâretini korumasıyla, ebediyete yani "Baş bakir" olarak anılan İsa'ya ulaşmanın daha kolay olacağından bahsetmektedir. Ayrıca Methodios, Origenis'in düşüncelerine karşı olarak Miletos'tan (Milet) Patara'ya, yeniden diriliş (Anastasia) hakkında bir tartışmaya katılmak için gelmiştir. Hayatını Akdeniz çevresinde geçiren Methodios'un, Olympos Piskoposluğu'ndan sonra Fenike'deki (Lübnan) Tyros [Tyre] kentinin Piskoposu olduğunu Tarihçi Sokrates aktarmaktadır. İmparator Diocletian döneminde ise (M.S 284-312) Suriye'deki Halkidi şehrinde öldürüldükten sonra "martyr" ünvanını almıştır<sup>30</sup>.

Methodios'un ölümünden sonra yazılı kaynaklarda yüzyılı aşkın bir süre içerisinde, Olympos'taki Hristiyanlık hakkında bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu dönemden sonra ilk olarak 431 yılındaki Efes Konsili kayıtlarında, Olympos piskoposu olan Aristokritos'un ismi geçmektedir. Myra Metropolitliği'nin 458 yılında imparator I. Leon'a gönderdiği mektupta, Olympos piskoposu olarak Anatus'tan bahsetmektedir. Konstantinopolis Synod'unda 518 ve 520 tarihlerinde Olympos piskoposu olarak Ioannes'in adı geçmektedir. Kıbrıs'ta bulunan, 6. yüzyıl sonu 7. yüzyıl başlarına tarihlenen kurşun bir mühürde Olympos piskoposu olarak bir isim daha geçmektedir. Tam olarak okunamayan piskoposun adının, Anania/Anianos ya da Ioannes olabileceği düşünülmektedir<sup>31</sup>. Arkeolojik veriler ışığında ise, Olympos Piskoposluk Kilisesi'nde ele geçirilen bir levha üzerindeki yazıtta, piskopos olarak Theophiletos'un adı geçmektedir<sup>32</sup>. Son olarak Piskoposluk Kilisesi'nin güney köşe odasının doğu kenarında yer alan giriş kapısının lentosu üzerindeki yazıtta, "Pek Tanrı Sever Piskopos Nikholaos" ismi okunmaktadır. Arkeolojik veriler sayesinde öğrenilen Piskopos Theophiletos ve Piskopos

<sup>29</sup> B. Yelda Olcay Uçkan, Levent Kayapınar, "Olympos Piskoposu Methodios ve Olympos Kenti", *Patara VII.1. Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25. Yılı, Uluslararası Sempozyum Bildirileri 11-13 Kasım 2013 Antalya*, İstanbul 2015, s.536.

<sup>30</sup> Aziz, martyr, piskopos Methodios'un hayatı ve onun hakkındaki tartışmaların detayları için bkz. B. Y. Olcay Uçkan, L. Kayapınar, agm., s.535-544.

<sup>31</sup> Hansgerd Hellenkemper, Friedrich Hild, *TIB: Lykien und Pamphylien*, 8, Wien 2004, s.758.

<sup>32</sup> S. Sertel, agt., s.11.

Nikholaos'un, 5. yüzyıl ortasından 6. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan zaman diliminde yaşamış olma ihtimalleri kuvvetlidir.

Başka bir yazılı kaynak olarak Hierocles'in Synecdemus'unda Olympos, 6. yüzyıl kayıtlarına göre Notitiae 1'de 294. sırada, Notitiae 3'te 250. sırada Notitiae 8'de 346. sırada ve Notitiae 9'da ise 255. sırada izlenebilmektedir.<sup>33</sup> Notitiae Episcopatum<sup>34</sup> listelerinde de Olympos piskoposluğunun ismi geçmektedir. Kent, 7. yüzyılda 1 numaralı listede, 9. yüzyılda 2, 3 ve 4 numaralı listelerde Myra kentine bağlı piskoposluk merkezi olarak yer almaktadır<sup>35</sup> (Şekil 5).

LYKIEN IN DEN KONZILSAKTEN

826	859	881	481	451	458	518	586	558	681	692	787	879
Patara	Patara	Myra	Myra	Myra	Myra	Markiane	Podaleia	Myra	Myra	Sidyama	Myra	Myra
	Pinara/ Sidyama	Choma	Choma	Choma	Choma	Eudokias	Tlos	Limyra	Sidyama	Oinoanda	Korydalla	Limyra
	Kaunos	Patara	Olympos	Korydalla	Patara	Olympos	Patara	Phellos	Oinoanda	Araxa	Patara	Podaleia
		Oinoanda		Patara	Limyra	Rodia- polis	Oinoanda			Tlatta	Nyca	Korydalla
		Limyra		Limyra	Akalissos					Pinara	Araxa	Arykanda
		Xanthos		Telmessos	Araxa					Xanthos	Pinara	Lornaia
		Phaselis		Phaselis	Tlos						Sidyama	Tergasos
		Bubon		Balburu	Akarassos						Oinoanda	Akarassos
		Araxa		Anti- phellos	Xanthos						Kandyba	Patara
				Araxa	Sidyama						Zenonu- polis	Phellos
				Kaunos	Akanda						Limyra	Kandyba
				Panormos	Olympos						Kaunos	Kyaneai
				Tlos	Oinoanda						Tlos	Choma
				Akarassos	Kaunos						Komba	Oinoanda
				Bubon	Podaleia						Arykanda	Phileta
					Balburu						Phaselis	Komba
					Phaselis							Tlos
					Anti- phellos							Hagia
					Korydalla							Balburu
					Bubon							Pinara
					Pinara							Makre
					Kandyba							Hagio- dula

Şekil 5. Konsil kayıtlarında Likya kentleri (Hild, 2004: 16)

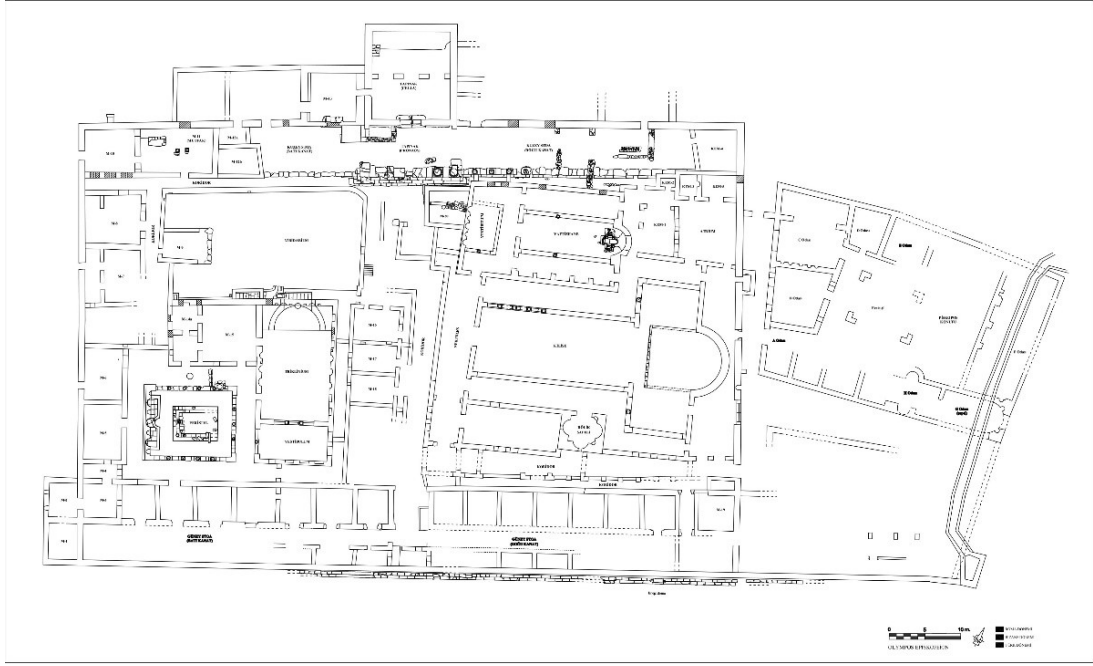
Birçok kentte olduğu gibi Olympos'ta da Erken Bizans Dönemi kent dokusu, var olan Roma İmparatorluk dönemi temeli üzerinde şekillenmiştir. Fakat Olympos'un şehir planlamasında ve mimarisinde, Erken Bizans Dönemi'nin karakteristik özelliklerinin de etkili olduğunu görmek mümkündür<sup>36</sup>. Örneğin; güney kentte beş, kuzey kentte dört olmak üzere Olympos Antik Kenti'nde toplam dokuz tane Erken Bizans Dönemi kilisesi tespit edilmiştir.

<sup>33</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.37.

<sup>34</sup> Piskoposluk listeleri.

<sup>35</sup> Friedrich Hild, "Lykien in den Notitiae episcopatum", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 54, Wien 2004. s.16.

<sup>36</sup> B. Yelda Olcay Uçan, Ö. Emre Öncü, Seçkin Evcim, "Olympos'un Roma ve Bizans Dönemi Kent Dokusu", *Olympos I*, ASMS 2, İstanbul 2017, s.14.



Şekil 6. Piskoposluk Sarayı planı

Erken Bizans döneminde özellikle kuzey kentte, 5. yüzyıl ve 6. yüzyılda yoğun bir imar faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır. Roma İmparatorluk döneminde sadece nekropol alanının ve tapınakla temenos alanının olduğu kuzey kentte, Erken Bizans döneminde etkili olan imar faaliyetleri sırasında çok sayıda sivil konut inşa edilmiştir. Kuzey kentin kuzeydoğusunda yer alan Mozaikli Yapı'nın ilk evresinin 4. yüzyılda inşa edilmiş bir hamam yapısı olduğu görüşüyle beraber kuzey kentteki imar faaliyetlerinin 4. yüzyılda başladığı düşünülmektedir<sup>37</sup>. Roma İmparatorluk döneminde kuzey kentin merkezinde yer alan temenos alanının çevre duvarları içerisinde, Erken Bizans döneminde episkopeion'un (piskoposluk sarayı) birimleri (kilise, vaftizhane, peristyl, triclinium, idari birimler ve görevli odaları) inşa edilmiştir<sup>38</sup> (Şekil 6). Bu büyük yapı kompleksinin inşasının 5. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiği düşünülmekle beraber, kazı çalışmaları sırasında ele geçen mimari ve küçük buluntu eserlerin değerlendirilmesinden sonra, episkopeion'un 7. yüzyılda kullanımının durduğu anlaşılmaktadır<sup>39</sup> (Şekil 7). Kentteki diğer mimari yapılar incelendiğinde ve diğer alanlarda yapılan kazı, sondaj çalışmalarının arkeolojik verileri değerlendirildiğinde, 7. yüzyıl ve sonrasında kentsel yaşamın devam

<sup>37</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.51-52. Mozaikli yapının değerlendirmesi için ayrıca bkz. Gökçen K. Öztaşkın, Muradiye Öztaşkın, "Antalya-Olympos Mozaikli Yapı", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2009*, İstanbul 2012, s.335.

<sup>38</sup> Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, "Olympos Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu", *Olympos I*, ASMS 2, İstanbul 2017, s.63-64.

<sup>39</sup> G. K. Öztaşkın, agm., s.65.

ettiğini gösteren ne mimari ne de arkeolojik veri elde edilmiştir. 6. yüzyılda yaşanan büyük veba salgını Likya Bölgesi'nde de etkili olmuştur. Ayrıca bu dönemde yaşanan bölgeyi etkileyen büyük deprem felaketleri olduğu da bilinmektedir. Bu tür doğal afetler ve salgın hastalıkların Olympos'un kent hayatını etkilediği düşünülmektedir. Ayrıca İslamiyet'in doğuşundan sonra 7. yüzyılda Akdeniz kıyılarında güçlenen Arapların, Anadolu kıyılarına düzenledikleri akınların, Olympos'u da olumsuz yönden etkilediği söylenebilir. Tüm bu nedenlerden dolayı Olympos'un 7. yüzyıldan sonra terk edildiği düşünülmektedir<sup>40</sup>.



Şekil 7. Olympos Piskoposluk Sarayı hava fotoğrafı

Kent, 15. yüzyılda Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir fakat kentte herhangi bir kentsel yaşam izi görülmemektedir. Osmanlı Dönemi'ne ait tek inşa faaliyeti, 1850 yılında Kıbrıslı Hacı Hasan'ın Güney Liman Caddesi üzerine inşa ettiği su değirmenidir. Bunun dışında kent, 18. ve 19. yüzyıllarla birlikte 20. yüzyılın başlarında Yörükler tarafından kışlak olarak kullanılmıştır<sup>41</sup>.

<sup>40</sup> G. K. Öztaşkın, *age.*, s.65, dipnot. 88. Ebru Parman, B. Yelda Olcay Uçkan, "Olympos'un Orta Çağ Dokusu", *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07-10 Kasım 2005 Antalya Sempozyum Bildirileri*, II, İstanbul 2006, s.587-588.

<sup>41</sup> B. Y. Olcay Uçkan, *age.*, s.3. E. Parman, B. Y. Olcay Uçkan, *agm.*, s.588.

## İKİNCİ BÖLÜM

### OLYMPOS ERKEN BİZANS DÖNEMİ KİLİSELERİ

#### 2.1. I No'lu Kilise (Nekropol Kilisesi)

Nekropol Kilisesi, Olympos Antik Kenti içerisinde, kentin batı bölümünde S5-IX sektöründe yer almaktadır. Kenti iki bölüme ayıran nehrin hemen kuzey kenarına konumlandırılmıştır. Kilise, kentin batı girişinden sonra ziyaretçileri karşılayan ilk yapı konumundadır. Kuzey nekropol alanının ise güneyinde yer almaktadır.

Orijinalinde üç nefli bazilikal planlı olan kilisenin bugün sadece kuzey nefi, kiliseye kuzey cepheden bitişik olarak yapılmış bir mekânı ve atriumun kuzey duvarı görülebilmektedir<sup>42</sup>. Orta nef, apsis ve güney nef ise 1969 yılında gerçekleşen bir sel felaketi sonucunda yıkılmıştır. Fakat kilisenin sel felaketi ile yıkılmadan önceki durumu, 1962 yılında gösterime giren ve bazı sahneleri Olympos Antik Kenti'nde çekilen "Camp der Verdammten" isimli filmde izlenebilmektedir<sup>43</sup>.

Günümüze kadar ayakta kalabilen kuzey nefin genişliği 2.50 m., uzunluğu ise 15.50 m.'dir. Kuzey nefin doğusundan bir kapı açıklığı ile bir mekâna geçilmektedir. Nefin batısından ise bir kapı açıklığı ile 12.80 m. uzunluğundaki atriuma geçilmektedir. Atriumun kuzey duvarında, önünde in situ durumda bulunan lentosuyla beraber bir kapı açıklığı görülebilmektedir (Şekil 8). Yine atriumun kuzey duvarında, kapı açıklığının batısında kuzey duvara dıştan bağlantısı olan bir payanda yer almaktadır. Payandanın kuzey hizasında ise L biçimli bir paye olması, bu alanın kemerli bir düzenlemeyle kapatılmış olabileceğini düşündürmektedir<sup>44</sup>. Ancak L biçimli payeden sonra doğuya doğru devam etmesi gereken izler bugün görülememektedir. Atriumdan ise olasılıkla bir kapı açıklığı ile atriumun batısında yer alan 4 m. genişliğindeki bir mekâna geçilmektedir.

<sup>42</sup> Seçkin Evcim, Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, "Early Byzantine Churches in Olympos" *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 161, İstanbul 2019, s.132-133.

<sup>43</sup> Ernst R. von Theumer, *Camp der Verdammten*, 1962, dk.63:12.

<sup>44</sup> Zeliha Demirel Gökalp, Şener Yıldırım, "Lykia Olympos'unda Bir Restitüsyon Denemesi", *Adalya*, XIII, İstanbul 2010, s.371. Y. Mergen, agt., s.330.





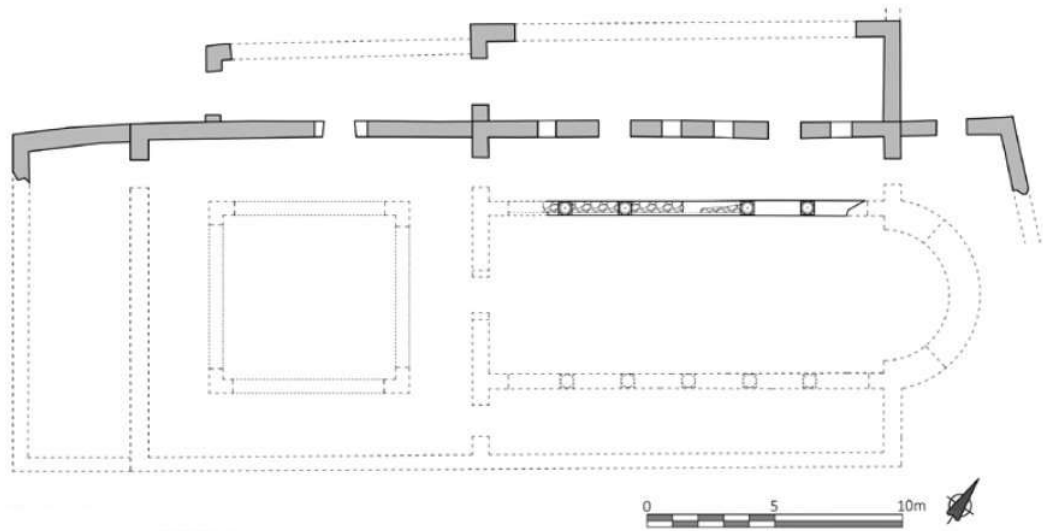
Şekil 8. Atrium kuzey kapısı (kazı arşivi)

Kuzey nef duvarının iç cephesinde yer alan hatıl delikleri, galeri katının varlığını göstermektedir. Bu hatıl delikleri stylobattan 4.60 m. yükseklikte yer almaktadır. Dolayısıyla galeri katı, kilisenin zemininden yaklaşık 5 m. yukardadır. Kuzey nefin kuzeyinde yer alan mekâna geçiş ise nef duvarında yer alan iki kapı açıklığıyla sağlanmaktadır (Şekil 9). Ayrıca bu mekân, kuzey nef duvarında yer alan dört adet pencere açıklığı ile naosla yakın bağlantı içerisindedir. Mekân, 3.30 m. genişliğinde ve 15.50 m. uzunluğundadır. Bu mekânın batısından kemerli bir açıklıkla, atriumun kuzeyinde yer alan kemerli düzenlemeyle kapatılan mekâna geçilmektedir.



Şekil 9. Nekropol Kilisesi kuzeyindeki mekân ve kuzey cephe (kazı arşivi)

2007 yılında, kilisede kazı ekibi tarafından gerçekleştirilen temizlik ve sondaj çalışmaları sonrası, yine kazı ekibince kilisenin restitüsyon çizimi yapılmıştır. Bu çizim; yan nefin orta nefe olan  $\frac{1}{2}$  oranı göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Erken dönem Bizans kilise mimarisinde sıkça kullanılan bu oranın Nekropol Kilisesi'nde de kullanıldığı, yan neflerin boyutlarının eşit, orta nefin ise yan neflerin toplamı genişliğinde olduğu düşünülmektedir<sup>45</sup>.



Şekil 10. Nekropol Kilisesi planı (Evcim-Öztaşkın, 2019: Fig. 2)

Restitüsyon çiziminde ortaya çıkan plan tipine göre kilise, üç nefli Hellenistik bazilikal plan tipindedir (Şekil 10). Orta nef yan neflere göre daha geniş tutulmuştur. Orta nef ekseninde doğuda yer alan apsis ise içten ve dıştan yarım daire formludur. Neflerin ayrımı stylobat üzerinde yer alan beşer sütunla sağlanmıştır. Kuzey nefin batısında atriuma açılan kapıdan anlaşılacağı üzere, kiliseye giriş nef eksenlerinden birer kapı ile sağlanmıştır. Kuzey nefin doğusunda yer alan ve apsisin doğusuna doğru devam edip sonrasında güneye yönelen duvar kalıntısının, apsisin doğusunda bir koridor oluşturduğu ve bu koridorun da apsisin iki yanında bulunan ek mekânları birbirine bağladığı düşünülmüştür<sup>46</sup>. Fakat güneye doğru devam eden duvarın aynı aksta ne kadar devam ettiği izlenememektedir. Aynı zamanda naosun güney yarısı ve apsis duvarının izleri de günümüze kadar gelememiştir. Yukarıda adı geçen filmde elde edilen görüntülerden apsisin güney tarafında herhangi bir kapı açıklığının olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle apsisin arkasında, güney aksta devam eden duvarın, koridor oluşturmadan köşe

<sup>45</sup> Z. Demirel Gökalp, Ş. Yıldırım, agm.,s.372.

<sup>46</sup> Z. Demirel Gökalp, Ş. Yıldırım, agm.,s.372.



odasını sınırlandırdığı ve olasılıkla apsis merkezinin hizasında sonlanarak apsis duvarına bağlandığını düşünmek daha uygundur<sup>47</sup>.

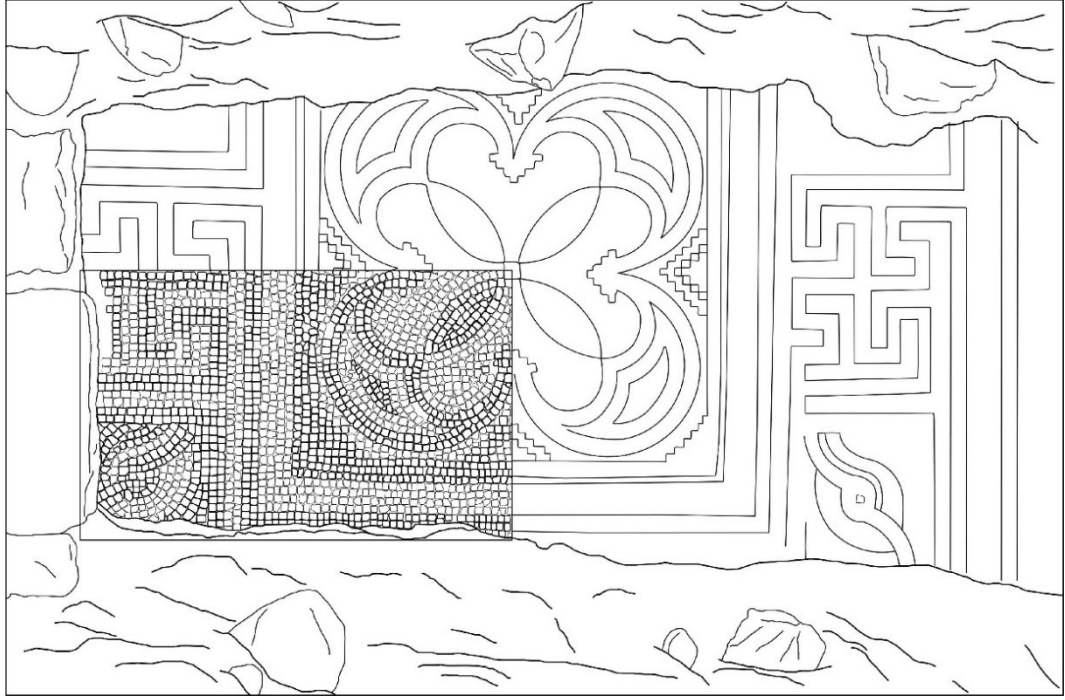
Bahsi geçen “Camp der Verdammten” isimli filmin görüntülerinden elde edilen veriler sayesinde de apsisin içten ve dıştan yarım daire formu olduğu anlaşılmıştır. Bunun dışında apsis olasılıkla yarım kubbeyle örtülmüştür. Apsisin cephesinde ise iki pencere açıklığı olduğu düşünülmektedir<sup>48</sup>.

Kilisede gerçekleştirilen temizlik çalışmaları sonucunda, kuzey nefin güney kesitinde, zeminin mozaik ile döşeli olduğu anlaşılmıştır. Bunun sonucunda mozaiği görüp belgelemek amacıyla 1.72x2.50 m. ölçülerinde bir sondaj açılmıştır. Sondaj sınırları içerisinde kalan mozaikte, çevresi düğüm ve meander motifleri ile sınırlandırılmış kare bir panonun yer aldığı görülmüştür. Panonun ortasında dörtlü peltae motifi içinde dört sivri yapraklı çiçek yer almaktadır (Şekil 11). Kompozisyon ve motiflerin değerlendirilmesi ile mozaik M.S. 5-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Benzer kompozisyon ve motifler yine Olympos Antik Kenti’nde yer alan yapılarda ve Doğu Akdeniz’de görülmektedir<sup>49</sup>. Bir diğer çalışma ise kilisenin kuzeyinde yer alan mekânda gerçekleştirilmiştir. Bu mekânın kuzeydoğu köşesinde 130x100 cm.’lik bir alanda sondaj çalışması yapılmıştır. Çalışma sonunda zemin seviyesinden yüksek, 72 cm. genişliğinde moloz taş örgülü bir sekiyle karşılaşmıştır. Taş örgü seki, olasılıkla mekânın kuzey duvarı boyunca uzanmaktadır (Şekil 12).

<sup>47</sup> Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, agt., s.207.

<sup>48</sup> Y. Mergen, Yalçın Mergen, *Olympos Antik Kentinin Ortaçağ Dokusu ve Likya Bölgesi Açısından Önemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001, s.332-333.

<sup>49</sup> B. Yelda Olcay Uçkan, Yalçın Mergen, Zeliha Demirel Gökcalp, Muradiye Bursalı, Gökçen Öztaşkın, Şener Yıldırım, Emre Öncü, “Olympos Kazısı 2007 Yılı Çalışmaları”, *KST*, III/XXX, Ankara 2008, s.379-380. Olympos Antik Kenti Mozaikli yapının mozaikleri için bkz. Muradiye Öztaşkın, “Building with Mosaics of Olympos: Mosaics of Late Ancient Era – Early Byzantine Period”, *XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu 16-20 Ekim 2009 Bursa*, İstanbul 2011,s.714-719. Episkopeion, Peristyl portiko mozaikleri için bkz. B. Yelda Olcay Uçkan, Gökçen K. Öztaşkın, “Olympos Kazısı 2014” *ANMED*, 13, Antalya 2015, s.87-90. Episkopeion, vestibulum mozaikleri için bkz. B. Yelda Olcay Uçkan, Gökçen K. Öztaşkın, “Olympos Kazısı 2015”, *ANMED*, 14, Antalya 2016, s.94-96.

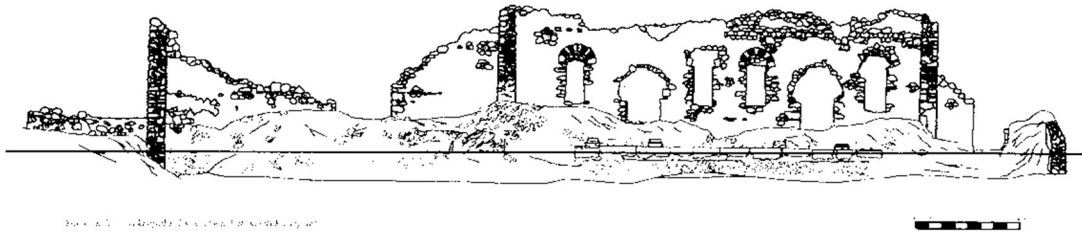


Şekil 11. Kuzey nefte açığa çıkarılan mozaik parçası (Demirel Gökalp-Yıldırım, 2010: Resim 17)



Şekil 12. Kilisenin kuzeyindeki mekânın kuzey kenarında yer alan seki

Yapının ayakta kalabilen kuzey nef duvarı incelendiğinde, kilisenin duvarı dere taşı, moloz taş ve kaba yontu taş malzemeler kullanılarak düzensiz örgü biçiminde örülmüştür. Bu duvar örgü şekli Tip 1 olarak tanımlanmıştır<sup>50</sup>. Duvar örgüsünde taşların arasında kireç katkılı beyaz harç bağlayıcı olarak kullanılmıştır. Bunların dışında duvar örgüsü içerisinde derz aralarında kalan boşluklarda ise taş yongaları, küçük boyutlu dere taşları ve tuğla parçaları kullanılmıştır. Zemin seviyesinden itibaren başlayan düzensiz duvar örgüsü, zeminden 1.20 m., 2.50 m. ve 4.20 m. yüksekliklerinde yassı dere taşlarının yatay düzlemde art arda yerleştirilmesiyle kesilmiş, düzensiz örgü bu seviyelerden sonra tekrar devam ettirilmiştir. İlk iki yatay hat sırasında ise duvar içerisinde ahşap iskele giriş delikleri yer almaktadır. Kuzey nef duvarının iç yüzeyinde ise zeminden 4.40 m. yükseklikte başlayan yatay düzlemde düzgün şekilde yerleştirilmiş hatıl delikleri yer almaktadır (Şekil 13).



Şekil 13. Kuzey nef duvarı çizimi (kazı arşivi)

Duvarların köşelerinde ise dayanıklılığı arttırmak için, cephelerde kullanılan taşlara göre daha büyük olan kaba yontu taşlar kullanılmıştır. Köşelere yerleştirilen bu taşların uzun yüzleri atlamalı olarak iki farklı cepheye doğru yerleştirilerek örülmüştür. Yapıda yer alan paye ve payandalarda kullanılan malzemeler, kaba yontu taş, dere taşı ve moloz taş olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuzey nef duvarının kuzeybatısına bitişik olarak yapılmış payanda da taşlar, bir sıra yatay bir sıra ikili dizilerek örülmüştür. Bu payandanın kuzeyinde, payandayı karşılayan L kesitli payede ise, uzun yüzlerde taşların atlamalı olarak iki farklı cepheye yerleştirildiği görülmektedir.

Kilisenin atriuma açılan kuzey nef kapısında, in situ durumunda, kireç taşı malzemeden yapılmış profilli söveler ve kapının önünde yıkılmış durumda bir lento yer

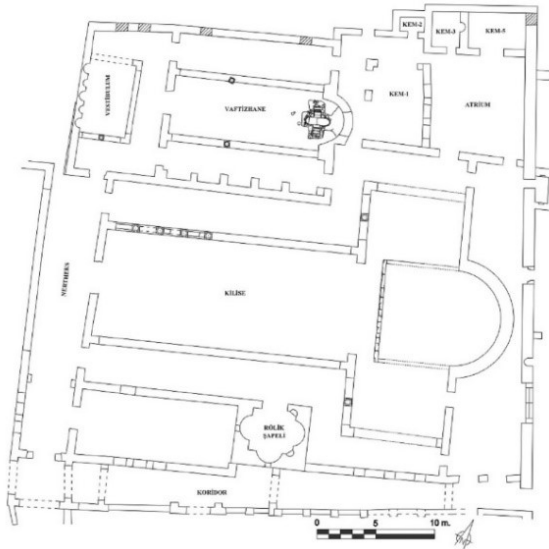
<sup>50</sup> Kentte yer alan dini yapıların malzeme ve tekniğiyle ilgili detaylı çalışması yapılmış ve yapılardaki örgü teknikleri bir tipoloji haline getirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Cihangir Uzun, *Olympos Antik Kenti Erken Bizans Dönemi Dini Yapılarında Malzeme ve Teknik*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2015, s.109. Ek 1.

almaktadır. Bu profilli söveler ve lento, Roma İmparatorluk dönemi yapılarından devşirilerek kullanılmış olmalıdır. Kuzey cephede yer alan, naosa geçişi sağlayan iki tane kemerli kapı bulunmaktadır. Fakat kapıların kemerleri yıkılmış olduğu için tanımlanamamaktadır. Yine kuzey cephede görülen dört pencere açıklığından ikisinin pencere kemerleri bugüne kadar sağlam kalabilmiştir. Bu pencere kemerleri, taş ve tuğla ile oluşturulan almaşık örgü tekniği ile yapılmıştır. Almaşık kemerler genellikle Orta ve Geç Bizans dönemine tarihlense de Olympos örneklerinde Erken Bizans Dönemi'ne ait oldukları anlaşılmaktadır<sup>51</sup>.

Atrium, kuzeydeki dikdörtgen planlı mekân ve köşe odasının kuzey nef duvarıyla birleştiği alanlarda dilatasyon izleri görülmektedir. Belli aralıklarda bir duvardan diğerine atılan taşlarla zayıf bir bağlantı kurulan kesişme noktaları, tamamıyla bağımsız bırakılmamıştır.

## 2.2. II No'lu Kilise (Piskoposluk Kilisesi)

Piskoposluk Kilisesi, kentin kuzey yarısında S7/VII sektöründe, kentin en büyük yapı topluluğu olan episkopeion (piskoposluk sarayı) içerisinde yer almaktadır. Episkopeion içerisinde yer alan en büyük yapıdır ve çevresindeki mekânlarıyla beraber yapı topluluğunun merkezinde konumlandırılmıştır<sup>52</sup>.



Şekil 14. Piskoposluk Kilisesi, vaftizhanesi ve çevresindeki mekânlar

<sup>51</sup> Olympos Antik Kenti'nde yer alan tuğla süslemeleri için bkz. Gökçen K. Öztaşkın, "Olympos Episkopeionu Tuğla Süslemeleri", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2017*, İstanbul 2018, s. s.615-627.

<sup>52</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.134-136.





Şekil 15. Piskoposluk Kilisesi hava fotoğrafı

Üç nefli, transeptli plan şemasına sahip olan kilisenin batısında 23x4.40 m. boyutunda enine dikdörtgen planlı nartheks yer almaktadır (Şekil 14-15). Narthekse giriş, mekânın güney kenarındaki tek kapı açıklığıyla sağlanmıştır (Şekil 16). Giriş kapısına ait söve parçaları ise in situ durumda görülebilmektedir. Nartheksin doğu duvarında ise, kilisenin güneyinde yer alan mekâna ve neflere açılan dört adet kapı yer almaktadır. Bu kapılardan güneydeki mekâna geçiş sağlayan kapı, 1.38 m. genişliğinde yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiştir. Neflere açılan dikdörtgen şekilli kapılardan, orta nef geçişi sağlayan kapı yan neflerde yer alan kapılara göre daha geniş tutulmuş ve 3.50 m. genişliğindedir (Şekil 17). Yan neflere açılan kapılar ise 1.75 m. genişliğe sahiptir (Şekil 18). Neflere açılan kapıların söveleri in situ durumda görülebilmektedir. Nartheksin kuzey kenarında, vaftizhane vestibulumuna geçiş sağlayan dikdörtgen şekilli bir kapı açıklığı yer almaktadır. Vaftizhane vestibulumuna geçiş sağlayan kapı, 1.05 m. genişliğindedir (Şekil 19). Kapının lento ve söveleri sağlam şekilde günümüze gelebilmiştir. Nartheksin batı cephesi ise oldukça tahrip olmuş ve sadece dört pencerenin izleri görülebilmektedir. Fakat nartheksin batı cephesinde simetrik olarak yerleştirilen altı adet pencerenin<sup>53</sup> olduğu düşünülmektedir. Bu altı pencere, batı duvarın kuzeyinde ve güneyinde ikişer tane, orta nef ve güney nef giriş aksında ise birer tane olmak üzere kilisenin restitüsyon planında gösterilmiştir.

<sup>53</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.83.





Şekil 16. Nartheks giriş kapısı



Şekil 17. Ana nef giriş kapısı



Şekil 18. Kuzey nef ve güney nef giriş kapıları



Şekil 19. Nartheksten vaftizhaneye geçişi sağlayan kapı

Kilisenin uzunluğu, apsis yarım dairesi de dâhil olmak üzere 33.50 m.'dir, genişliği ise 15.60 m.'dir. Orta nef 8.60 m., yan nefler 3.40 m. genişliğindedir (Şekil 20). Transept, doğu-batı doğrultusunda 10.90 m., kuzey-güney doğrultusunda 26.60 m. ölçülerindedir. Naosta nefler, stylobatlar üzerinde sütunlarla ayrılmaktadır. Kuzey nefin ayrımını sağlayan stylobatın batı ucunda sütun kaideleri arasında, moloz taş duvar örgüsü görülmektedir. Moloz taş duvarın genişliği 38 cm., yüksekliği ise 30 cm.'dir.<sup>54</sup>

Stylobat doğuda, templonun batı köşelerine yakın olarak konumlandırılan T kesitli payelerle sonlanmaktadır (Şekil 21). Stylobat, T kesitli payelerden kuzey ve güneye doğru, transept kolları içinde kalan L kesitli payelere doğru devam etmektedir. L kesitli payelerin hizasından ise doğuya doğru devam eder ve doğu duvarda, apsisin iki yanında payandalar ile stylobat sonlanır. Bu düzenlemesi ile transept; "Kısaltılmış Haç Transept"<sup>55</sup> plan tasarımına sahiptir.

<sup>54</sup> Gökçen K. Öztaşkın, Sinan Sertel, "Olympos Piskoposluk Kilisesi'ndeki Nef Ayrımı Düzenlemeleri ve Levha Yanı Uygulaması", *Adalya*, 20, İstanbul 2017, s.358.

<sup>55</sup> Bizans Mimarisi'nde transept plan şemasının tipolojisi yapılmış ve transept dört farklı tipolojide incelenmiştir. a) Bölüntüsüz Transept b) Üç Bölümlü Transept c) Haç Transept d) Kısaltılmış Haç Transept. Transept tipoloji değerlendirmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Richard Krautheimer, "The Transept in the Early Christian Basilica", *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art*, New York 1969, s.59-65.





Şekil 20. Naostan apsisin görünüşü



Şekil 21. Apsisten naosun görünüşü

Kilisenin doğusunda içten ve dıştan yarım daire planlı 4 m. derinliğinde ve 8.40 m. genişliğinde bir apsis yer almaktadır. Apsis duvarında kalan izlerden, apsisin merkezinde iki destekle taşınan üçlü bir pencere açıklığının var olduğu anlaşılmaktadır. Apsisin hemen batısında, apsis genişliğinde, II planlı bir templonun varlığını gösteren templon stylobatı yer almaktadır (Şekil 22). 2009 yılında T kesitli payeler ve kuzeydeki T ve L payeler arasında yapılan kazı çalışmaları sonucu<sup>56</sup>, templona ait olduğu anlaşılan sütun kaideleri, sütunlar, sütun başlıkları, arşitrav ve levha parçaları bulunmuştur.

<sup>56</sup> B. Yelda Olcay Uçkan, Seçkin Evcim, Meltem Erdul Mergen, Ögül Emre Öncü, Muradiye Öztaşkın, Gökçen Öztaşkın, "Olympos, 2009", *KST*, III/XXXII, 2010 Ankara, s.85.





Şekil 22. T kesitli payeler ve bemanın genel görüntüsü

Kilisenin güneybatı köşesinde, 12.20x5.70 m. ölçülerinde dikdörtgen bir mekân bulunmaktadır. Mekâna giriş, nartheksten yuvarlak kemerli bir kapı açıklığıyla sağlanmaktadır (Şekil 23). Mekânın güney cephesinde, güneyindeki koridora bakan 90 cm. genişliğinde üç adet pencere yer almaktadır (Şekil 24). Doğu duvarında ise, doğusundaki trikonkhos planlı mekâna bakan 50 cm. genişliğinde bir pencere yer almaktadır (Şekil 26). Kilise ile bağlantısı ise, kuzey duvarında yer alan, 1.30 m. genişliğindeki pencere ile sağlanmıştır (Şekil 25).



Şekil 23. Nartheksten güney mekâna geçişi sağlayan kapı açıklığı





Şekil 24. Güney mekânın güney cephe duvarı



Şekil 25. Güney mekân doğudan batıya bakış





Şekil 26. Güneyde yer alan mekân, doğu cephesi (Öztaşkın, 2013: Şekil 54)



Şekil 27. Güney mekânın kuzey duvarındaki naosa açılan pencere

Kilisenin güneyinde, güney nef ile 2.25 m. genişliğinde bir kapı açıklığıyla bağlantısı bulunan trikonkhos planlı mekân bulunmaktadır (Şekil 28). Mekânın doğu, batı ve güney yönlerinde 2.22 m. genişliğinde, 2.63 m. yüksekliğinde üç eksedra yer alır. Eksedraların arasında ise köşelere, yuvarlak kemerli küçük nişler yerleştirilmiştir (Şekil



29). Batıda ve güneyde yer alan eksedralarda, yuvarlak kemerli 50 cm. genişliğinde pencereler görülmektedir. Mekânın eksedraları dıştan belli olmayacak şekilde düz duvarlar ile kapatılmıştır.



Şekil 28. Kilisenin güney cephesinde yer alan trikonchos planlı mekân



Şekil 29. Trikonchos mekânın doğu ve güney nişler

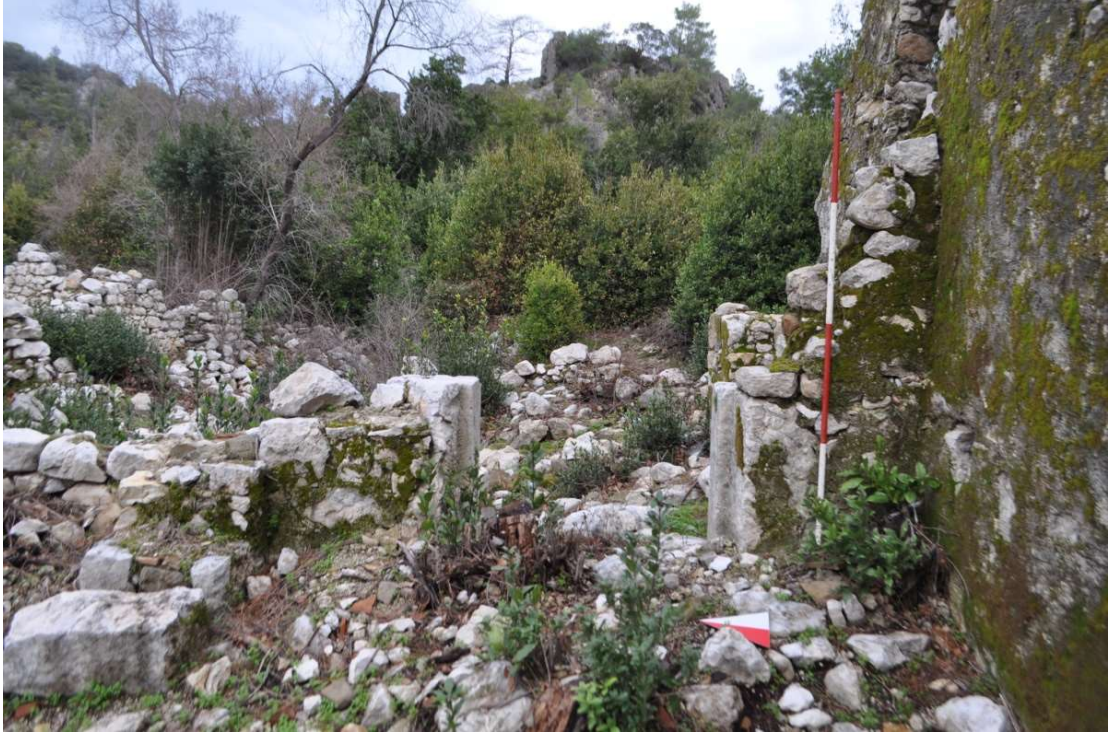
Transept kollarının doğu uçlarında bulunan kapı açıklıkları ile köşe odalarına ulaşılmaktadır (Şekil 30-32). Köşe odalarına geçiş sağlayan kapı açıklıkları 1.10 m. genişliğe sahiptir. Ayrıca güney köşe odasına, stylobatın iç kısmından 1.32 m. genişliğindeki bir kapı açıklığıyla da ulaşılabilmektedir. Episkopeion’u iki bölüme ayıran kuzey-güney doğrultuda uzanan duvar apsisin doğusundan geçmektedir. Aynı zamanda bu duvar köşe odalarını sınırlayan duvar konumundadır ve köşe odaları apsis arkasından birbirleriyle bağlantılıdır. Kilise, bu duvarın doğrultusuna göre asimetrik yerleştirilmiştir. Bu bakımdan güneydeki köşe odasının boyutu, kuzeydeki köşe odasına göre daha büyük tasarlanmıştır (Şekil 31).

Güney köşe odasının güney kenarında yer alan yuvarlak kemerli iki kapı açıklığıyla güney koridora geçiş sağlanmaktadır. Bu iki kapı da 1.50 m. genişliğindedir. Doğu kenarındaki 1 m. genişliğindeki kapı açıklığıyla ise episkopeion’un piskoposluk konutunun olduğu doğu bölümündeki bir koridora geçiş sağlanmaktadır. Güney köşe odası içinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında doğu kenardaki kapının lento ve sövelerini açığa çıkarmak için çalışma yapılmıştır. Kazı çalışması sonucu bahsi geçen kapının lento ve söveleri *in situ* yıkıntı şeklinde açığa çıkarılmıştır. Lentonun üzerinde ise iki satır yazıt yer almaktadır. Bu yazıtın üst satırında; “Ϡ’Επι τοῦ θεοφιλεστ\_ά(του)ἐπισκ(όπ)ο\_υ Νικολάουἄπαν τὸ ἔργον [ἐ]ν θ(ε)ῶ τελειοῦται Ϡ” alt satırında ise; “Ϡ εἴσοδος τῆς Ἀγίας Ϡ Κ(ύριε)\_ β(οήθει) θεοτόκ\_ο\_υ (καὶ) παρθένου Μαρίας.” yazmaktadır. Yazıtta göre kilise, Piskopos Nikolaos tarafından yaptırılmış ve Meryem Ana’ya adanmıştır<sup>57</sup>. Lento ve sövelerin yıkıntısından yazıtın, köşe odasının doğusunda bulunan koridordan köşe odasına giriş yaparken okunduğu tespit edilmiştir.

Episkopeion’un doğu bölümüne geçiş sağlayan kapı açıklığı, kuzey köşe odasının doğu kenarında da yer almaktadır (Şekil 33-34). Bu kapının da genişliği 1 m.’dir. Ayrıca kuzey köşe odasının güneydoğu köşesinde, köşe odasıyla bir kapı açıklığıyla bağlantısı olan, 2.20x1.10 m. boyutlarında küçük bir dikdörtgen mekân yer almaktadır (Şekil 35). Bu küçük mekânın kuzey ve güney duvarlarında dikdörtgen şekilli iki küçük niş bulunmaktadır.

<sup>57</sup> Yazıt kazı ekip üyesi Dr. Öğr. Ü. Hüseyin Sami Öztürk tarafından okunmuştur.





Şekil 30. Apsis güneyindeki köşe odasına geçiş sağlayan kapı



Şekil 31. Apsis güneyindeki köşe odası genel görüntüsü (güneybatı köşeden bakış)





Şekil 32. Apsis kuzeyindeki köşe odasına geçiş sağlayan kapı



Şekil 33. Apsis kuzeyindeki köşe odası genel görüntüsü (kuzeybatıdan bakış)





Şekil 34. Apsis kuzeyindeki köşe odası genel görüntüsü (güneyden bakış)



Şekil 35. Kuzey köşe odasının güneydoğusunda yer alan küçük mekân

Kuzey köşe odasının kuzey kenarından, 1.10 m. genişliğinde bir kapıdan, aynı zamanda kuzey transept kolunun kuzey kenarındaki bir kapıdan 8.30x7.90 m. ölçülerinde, kareye yakın planlı, atrium olarak tanımlanan bir mekâna geçilmektedir (Şekil 36). Zemininde kireç taşı kaplama plakaları kullanılan atriumun güneybatı köşesinde su



sistemiyle alakalı küçük bir manşon yer almaktadır. Atrium batı kenarında 1.15 m. ölçülerinde üç pencere ile KEM1 (Kuzeydoğu Ek Mekân 1) ile bağlantılıdır (Şekil 37-38). Ayrıca kuzeybatı köşesinden 1 m. genişliğindeki bir kapı açıklığıyla KEM1'e geçilmektedir. Atrium aynı zamanda birer kapı açıklığıyla KEM3 ve KEM5 mekânlarıyla bağlantılıdır. Kareye yakın yamuk dikdörtgen planlı KEM1, 8.70x7.20 m. ölçülerindedir. Mekân içerisinde bir L kesitli paye ve bir dikdörtgen kesitli paye yer almaktadır. Kuzey cephede yer alan hatıl deliklerinden mekânın iki katlı düzenlendiği anlaşılmaktadır. Kuzey duvarında yer alan iki kapıdan biriyle bir koridora geçilmekte, diğer kapıyla ise KEM2 olarak adlandırılan dikdörtgen planlı, tonoz örtülü, küçük mekâna ulaşım sağlanmaktadır (Şekil 40). 2.20x1.30 m. ölçülerinde olan KEM2 mekânının tonozu üstünde güney duvarında görülen bir sıra tuğla döşeme, tonoz örtülü mekânın ikinci katının da olduğunu göstermektedir. Ayrıca KEM2'nin tonoz örtüsü içine dikey olarak yerleştirilmiş iki adet künk yer almaktadır (Şekil 41).

Atriumun kuzey kenarının batı tarafından bir kapı açıklığıyla KEM3 olarak adlandırılan mekâna geçilir (Şekil 39). 2.85x2.40 m. ölçülerindeki KEM3'ün güney duvarında, mekânın üst örtüsünde kullanılan tonozun başlangıcı görülebilmektedir. Tonoz başlangıcı üzerinde görülen bir sıra halinde tuğla döşeme burada da bir ikinci kat olduğunu göstermektedir. Bu tuğla döşemenin KEM2 mekânının duvarından beri kesintisiz devam etmesi, KEM2 ve KEM3'ün ikinci katlarının bir bütün olarak tasarlandığını düşündürmektedir. Ayrıca KEM2 ve KEM3 kot olarak düşük seviyede yer alan bir kemerli açıklık ile birbirine bağlanmaktadır. KEM3'ün doğu cephesinde ise olasılıkla yarım daire formlu bir niş yer almaktadır. Atriumun kuzey cephesinin doğu tarafından 2 m. genişliğinde bir kapı açıklığıyla KEM5 olarak adlandırılan mekâna geçilmektedir. 4.85x2.90 m. ölçülerine sahip olan mekân, KEM3'ün doğusunda yer almaktadır. Mekânı, doğu cephede episkopeion'un çevre duvarı sınırlamaktadır. Doğü cephesinde yuvarlak kemerli, sonradan kapatıldığı anlaşılan bir kapı açıklığı yer almaktadır. KEM5 ve atrium hemzeminde ve iki mekânın zemininde de kireç taşı plakalar kullanılmıştır.



Şekil 36. Atrium genel görüntüsü



Şekil 37. KEM1'in genel görüntüsü





Şekil 38. KEM1'in genel görüntüsü



Şekil 39. KEM3 batıdan doğuya bakış





Şekil 40. Kilisenin kuzeyinde yer alan koridordan KEM2'nin görünüşü



Şekil 41. KEM2'nin tonoz örtüsü ve tonozda yer alan künk parçası

Kilisenin kuzey transept kolunun batı duvarındaki, 1.25 m. genişliğinde yuvarlak kemerli bir kapı açıklığıyla vaftizhaneye geçilmektedir (Şekil 42). Aynı zamanda nartheksin kuzeyindeki bir kapı açıklığıyla da ulaşılan vaftizhane, apsis yarım dairesi de dâhil olmak üzere 14.40x12.20 m. ölçülerinde üç nefli ve dikdörtgen planlıdır (Şekil 43).



Vaftizhanenin batısında 12.60x6.60 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı vestibulum (giriş mekânı) bulunmaktadır (Şekil 45). Vestibulumda, iki tane L kesitli paye ve payeler arasında stylobat üzerinde yükselen sütunlar ile üç yönden portikolu bir tasarım uygulanmıştır. Vaftizhanenin batı kenarında, sütunlar ve payelerle oluşturulan portikonun sardığı beş nişli bir çeşme yer almaktadır (Şekil 44). Çeşme önünde stylobatlarla sınırlanan alanda, 6x3.80 m. ölçülerinde, portiko zemininden 15 cm. daha alçak bir impluvium (havuz) düzenlemesi görülmektedir. Çeşmede yer alan nişlerden merkezdeki ve iki kenardaki nişler zemin seviyesinde sonlanırken, arada kalan nişler zeminden 75 cm. yükseklikte sonlanmaktadır. Ayrıca merkezdeki ve iki kenardaki nişler daha geniş tutulurken arada kalan iki niş daha dar tutulmuştur. Nişlerde kullanılan yuvarlak kemerlerin içlerinde ise tuğla malzemedeki süslemeler görülmektedir. Vestibulumdan vaftizhaneye her nef sırasından bir kapı ile geçiş sağlanmaktadır. Bu kapılardan merkezdeki 2.20 m. genişliğinde, yan neflere geçişi sağlayan diğer iki kapı ise 1.20 m. genişliğindedir.



Şekil 42. Vaftizhane hava fotoğrafı





Şekil 43. Vaftizhanenin genel görüntüsü batıya bakış



Şekil 44. Vaftizhane vestibulumunun batı cephesinde yer alan nişli çeşme





Şekil 45. Vaftizhane vestibulumu ve nişli çeşmesi (Öztaşkın, 2013: Şekil 62)

Vaftizhanede 2009 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda<sup>58</sup>, vaftizhane apsisinin önünde 2x2 m. yunan haçı planlı bir vaftiz havuzu ortaya çıkarılmıştır (Şekil 46). Havuzun kuzey ve güney haç kollarında beşer basamak bulunmaktadır. Doğu ve batı kolları ise yarım daire şeklinde sonlanmaktadır. Güney nefte gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda, nef üstünde in situ bir sütun kaidesi bulunmuş ve vaftizhanenin neflerinin sütunlarla ayrıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca güney nef, güney duvar önünde yer alan altı payanda ile beş gözlü arkadlı bir düzenlemeye sahiptir<sup>59</sup>. Vaftizhane apsisinde tek destekle sağlanan ikiz pencere düzenlemesi olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bunun dışında kuzey duvar yüzeyinde 94 cm. genişliğinde iki pencere açıklığı görülmektedir.

<sup>58</sup> B. Y. Olcay Uçkan, S. Evcim, M. Erdul Mergen, Ö. E. Öncü, M. Öztaşkın, G. Öztaşkın, agm., s.84.

<sup>59</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.99-100.



Şekil 46. Vaftiz havuzu genel görünüş (kazı arşivi)

Vaftizhanenin güney nefinin doğusundan bir kapı açıklığıyla kilisenin kuzey transept koluna geçilmektedir. Vaftizhanenin kuzey nefinin doğusundan 1.20 m. genişliğinde bir kapı açıklığıyla, vaftizhanenin doğusunda bulunan ve KEM1'e geçiş sağlanmaktadır.

Kilise duvarları, ağırlıklı olarak moloz taş olmak üzere, dere taşı ve kaba yontu taş ile inşa edilmiştir. Tip 2 olarak tanımlanan duvar örgü tekniğinde, kireç katkılı, içinde irili ufaklı dere kumu bulunan beyaz harç kullanılmıştır<sup>60</sup> (Şekil 47-48). Moloz taşlar arasında kalan derz aralarında ise düzensiz olarak yerleştirilmiş taş yongaları, küçük boyutlu yassı dere taşları ve tuğla parçaları kullanıldığı görülmektedir. Duvarların kalınlıkları 64-68 cm. arasında değişmektedir. Kilisenin beden duvarlarında, zemin seviyesinden başlayan düzensiz örgü, stylobat seviyesinden 3.84 m. yükseklikte yassı dere taşları ve küçük boyutlu moloz taşların yatay düzlemde düzgün şekilde örülmesiyle kesilmektedir. Bu seviyeden sonra duvar örgüsü tekrar düzensiz şekilde devam etmektedir. Kilisenin kuzey duvarında ve güney transept kolunun batı duvarında, yatay düzlemde düzgün şekilde örülen kısım seviyesinde yine yatay hatta yapılmış hatıl delikleri görülmektedir. Duvarların köşelerinde ise büyük boyutlu kaba yontu taşlar ve kesme blok taşlar kullanıldığı görülmektedir. Duvarların köşelerinde yer alan bu taşlar,

<sup>60</sup> Detaylı bilgi için bkz. M. C. Uzun, agt., s.109. Ek 1.



düzenli olarak örülmüş ve uzun yüzleri atlamalı olarak iki farklı cepheye doğru yerleştirilmiştir.



Şekil 47. Kilisenin güney cephe duvarı



Şekil 48. Kilisenin kuzey cephe duvarı

Apsis yarım dairesi, kilisenin beden duvarlarında görülen örgüye göre daha düzenli yerleştirilmiş moloz taşlar kullanılarak örülmüştür. 2019 sezonu kazı çalışmaları sonucunda apsis yarım kubbesinde kumtaşı kullanıldığı tespit edilmiştir. Apsis duvarı 1.10 m. kalınlığa sahiptir ve kilisenin beden duvarlarına göre daha kalın yapılmıştır. Apsis yarım dairesinin başlangıçlarında, kilisenin duvar köşelerinde olduğu gibi kaba yontu kesme taşlar kullanılmıştır.

Transept başlangıçlarında ve transeptin devamında yer alan T ve L kesitli payelerde, payandalarda ve stylobatlarda kaba yontu büyük kesme taşlar kullanılmıştır. Payelerde, birçoğunun devşirme olduğu anlaşılan kesme taşlar, payelerin kısa yüzlerinde bir sıra dikey ikili, bir sıra yatay tek düzeninde yerleştirilmiştir. Uzun yüzlerde ise şaşırtmalı teknikle yerleştirilerek örülmüşlerdir. Templon stylobatı ise, düzgün kesme kireç taşların, tıraşlanmasıyla ve yüzeylerinin perdahlanmasıyla yapılmıştır.

Nartheksin giriş kapısında, kilisenin neflerine giriş sağlayan kapılarda, narthekesten vaftizhaneye geçiş sağlayan kapıda, köşe odalarının transept kollarına ve piskoposluk konutuna açılan kapılarında kesme taş lento ve söveler kullanılmıştır. Sadece vaftizhaneye geçiş sağlayan kapının söveleri ve lentoları ayakta izlenebilmektedir. Diğer kapıların lentoları günümüze ayakta gelememiştir. Bunların dışında kalan kapı ve pencere açıklıkları kaba yontu moloz taş kullanılarak yapılmıştır. Sadece kilisenin güneyinde yer alan trikonkhos mekânın kapı, pencere ve eksedra kemerlerinde, taş ve tuğla malzemeyle yapılmış almaşık örgü tekniği kullanılmıştır.



Şekil 49. Trikonkhos mekânın doğu ve güney eksedra kemerleri

Ayrıca tuğla kullanımı vaftizhanenin vestibulumunda yer alan çeşmenin nişlerinde dekoratif amaçlı olarak karşımıza çıkmaktadır (Şekil 50). Çeşme cephesinde yer alan beş nişin kemerlerinde kullanılan tuğlalar, birbiri ardına dikey olarak yerleştirilerek örülmüştür. Kemer yaylarının üstünde ise, kemer yayını çevreleyen, tek sıra yatay olarak yerleştirilmiş tuğlalar yer almaktadır. Güneyden ilk niş hariç, kemer yaylarının başlangıç seviyesindeki ilk iki tuğla hizasında, iki sıra yatay şekilde yerleştirilen tuğlalar kullanılmıştır. Aynı zamanda bu tuğlalar kemer içlerinin başlangıç seviyelerinde yer



almaktadır. Güneyden ilk nişin kemer içinde, tuğladan yapılmış balık pulu motifi yer alırken, diğer nişlerin kemer içlerinde ise tuğlalar, yatay şeritler halinde bordür oluşturacak şekilde çapraz yerleştirilmiştir. Boyutları 18-26 cm. arasında değişen tuğlaların kalınlıkları ise ortalama 4 cm.'dir. Tuğla malzemenin bu tür kullanım şekli episkopeion içerisinde yer alan triklinium ve peristyle'de<sup>61</sup> görülmektedir.



Şekil 50. Vaftizhane çeşmesi nişlerin tuğla süslemeleri

Nartheksin kuzeybatı köşesinde, kilisenin güneyinde yer alan dikdörtgen planlı mekânın kuzeybatı ve güneybatı köşesinde, kilisenin batı duvarıyla bağlantılı duran payandalarda ve güney transept kolunun trikonkhos mekânın duvarıyla birleştiği alanda dilatasyon görülmektedir. Aynı şekilde vaftizhanenin kiliseyle ortak duvarı olan güney duvarına bağlantılı payandalarda da dilatasyon izleri görülmektedir (Şekil 51). Dilatasyonun olduğu bölümlerde, duvarlar arasında ya da duvar ve payandalar arasında örgü bağlantısı az sayıda taş ile sağlanmıştır. Dilatasyonların görüldüğü duvar ve payandalar, aynı malzeme ve örgü tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Dilatasyon kullanımı genelde farklı evrelerin varlığını gösterse de Piskoposluk Kilisesi'nde doğal afetler sonucu meydana gelebilecek oynamalara veya zemin oturmalarına karşı bir önlem olarak yapıldığı ve kiliseyle beraber aynı dönemde planlandıkları anlaşılmaktadır. Dilatasyonlarda kullanılan malzemenin ve duvar örgü tekniğinin de duvarlardakilerle aynı olması, bu görüşü desteklemektedir.

<sup>61</sup> Episkopieon içerisinde yer alan triklinium ve peristyle mekânlarında kullanılan tuğla süslemelerin detaylı bilgisi için bkz. G. K. Öztaşkın, agm., s.615-627.



Şekil 51. Naos stylobat başlangıçlarındaki payandalarda görülen dilatasyon

Kilise ve çevresindeki mekânlar içerisinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda kilisenin ve mekânlarının zemin düzenlemelerinin nasıl oldukları anlaşılmıştır<sup>62</sup>. Kilise içerisinde, orta nefin zemininde opus sectile döşemeler kullanılmıştır. Bemaı naostan ayıran templon stylobatının batısında, farklı renklerde, farklı şekillerle oluşturulmuş farklı kompozisyonlarla opus sectile zemin döşemesi kullanıldığı görülmektedir (Şekil 52). Bema zemininin ise kireç taşı beyaz plakalarla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin kuzey nef zemininde de bema da olduğu gibi kireç taşı beyaz plakalar kullanılmıştır. Vaftizhanenin zemin döşemeleri de kilisedekilere benzerlik göstermektedir. Vaftizhanenin orta nefi ve vaftiz havuzunun batısındaki alan, farklı renk ve motiflerle opus sectile zemin döşemeleri ile kaplanmıştır. Vaftizhanenin güney ve kuzey neflerinde ve vestibulum zemininde kireç taşı beyaz plakalar kullanılmıştır (Şekil 54-55). Aynı zamanda kilisenin güneyinde yer alan dikdörtgen planlı mekânda (Şekil 53) ve trikonkhos planlı mekânın zemininde de kireç taşı beyaz plakalar kullanılmıştır. Kilise ve çevresindeki mekânlarda kullanılan zemin döşemelerinin hepsi kireç katkılı harç kullanılarak zemine sabitlenmiştir.

<sup>62</sup> Kilise ve çevresindeki mekânların zemin döşemelerinin detaylı anlatımları için bkz. G. K. Öztaşkın, agt., s.96-97, s.112-113. S. Sertel, agt., s.37-41.





Şekil 52. Bemannın batısında ve transept kollarında görülen opus sectile zemin (Sertel, 2017: Şekil15)



Şekil 53. Güney mekânın kireç taşı zemin kaplaması (kazı arşivi)





Şekil 54. Vaftizhane vesitbulumu kireç taşı zemin kaplaması (kazı arşivi)



Şekil 55. Vaftizhane güney nef kireç taşı zemin kaplaması (kazı arşivi)

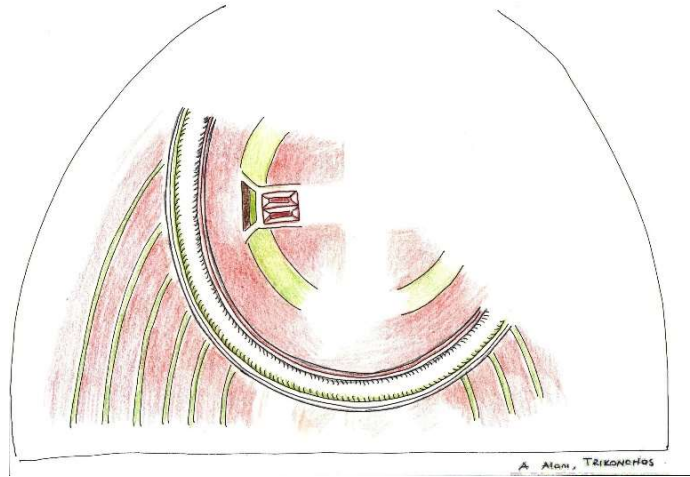


Şekil 56. Vaftizhane orta nef opus sectile zemin döşemesi (kazı arşivi)

Kilisenin duvarlarının, güneyde yer alan trikonkhos mekânın ve vaftizhanenin duvarlarının kalan izlerden freskolarla bezeli olduğu anlaşılmaktadır. Görülebilen freskoların anlaşıldığı üzere duvar yüzeyindekiler, doğrudan sıva üzerine (arriciato) yapılmıştır. Kemer yayları içerisinde kalan freskolar ise, sıva üzerine astarlama (intonaco) yapıldıktan sonra duvar yüzeyine yapılmıştır. Fakat duvar yüzeyleri ağır tahribat geçirdiği için freskoların kompozisyon düzenleri anlaşılamamaktadır. Trikonkhos planlı mekânın doğu eksedrasının yarım kubbesinde, bir mandorla içerisinde haç motifi yer almaktadır (Şekil 57). Mekânın güney eksedrasında ise, kubbe başlangıcının hemen altında, pencere açıklığının sol alt köşesinde, bir erkek tavus kuşu tasviri yer almaktadır. Vaftizhane içerisinde, güney duvarda yer alan batıdan ikinci arkad nişi içerisinde iki bölümlü resim programı yer almaktadır. Duvar yüzeyinin alt bölümünde balık pulu desenli iki levha imitasyonu yer almaktadır. Duvar yüzeyinin üst kısmında ise, merkezde yer alan bir ağacın iki yanında su kuşlarının işlendiği bir motif bulunmaktadır (Şekil 58). Güney duvarın merkezinde yer alan arkad nişi içerisinde de benzer bir uygulama yer almaktadır. Duvar yüzeyinin alt bölümünde eşkenar dörtgenlerden oluşan levha imitasyonu şeklinde



bir motif bulunmaktadır. Üst bölümde ise yine merkezdeki bir ağacın iki yanında su kuşlarının işlendiği bir kompozisyon görülmektedir<sup>63</sup> (Şekil 59).



Şekil 57. Trikonkhos planlı mekânın doğu eksedrasında yer alan haç motifi (Çorağan, 2017: Çizim 2)



Şekil 58. Vaftizhane güney nef duvarı batıdan ikinci arkad nişindeki kıvrık dallı ağaç ve su kuşları (Çorağan, 2017: Çizim 3)

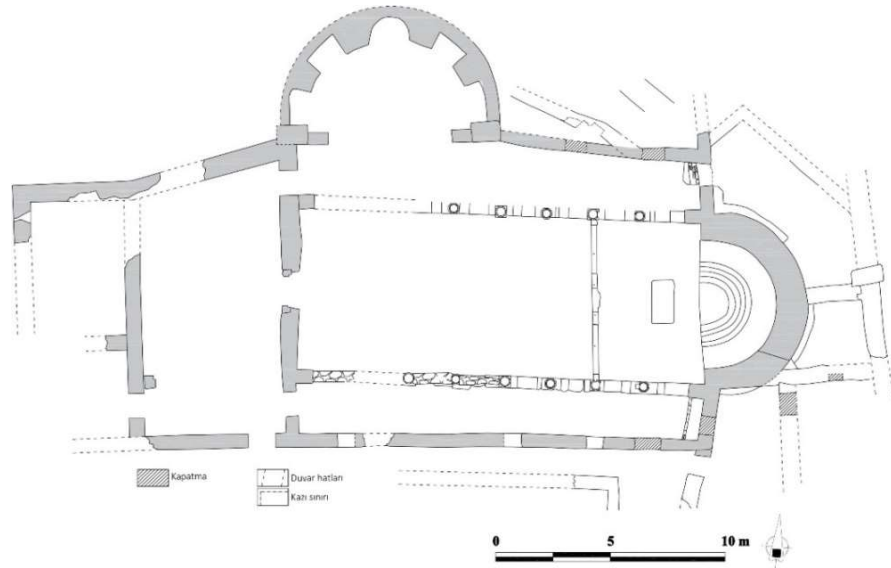
<sup>63</sup> Freskoların detaylı anlatımları çizimleri ve karşılaştırmaları için ayrıca bkz. Nilay Çorağan, “Olympos’taki Bizans Dönemine Ait Duvar Resimleri”, *Olympos I*, ASMS 2, İstanbul 2017, s.148-152.



Şekil 59. Vaftizhane güney nef duvarı merkez nişindeki kıvrık dallı ağaç ve su kuşları (Çorağan, 2017: Çizim 4)

### 2.3. III No'lu Kilise (Kuzey Kent Merkezi Kilise)

Kilise kuzey kentte, S7/VI sektöründe yer almaktadır. Kilisede 2016 yılında başlatılan kazı çalışmaları halen devam etmektedir<sup>64</sup>.



Şekil 60. III No'lu Kilise planı

Üç nefli bazilikal plan şemasına sahip olan kilise, apsis yarım dairesi dâhil 20.75x12.75 m. boyutlarındadır<sup>65</sup> (Şekil 60). Kilisenin yerleştiği alanda bulunan Roma

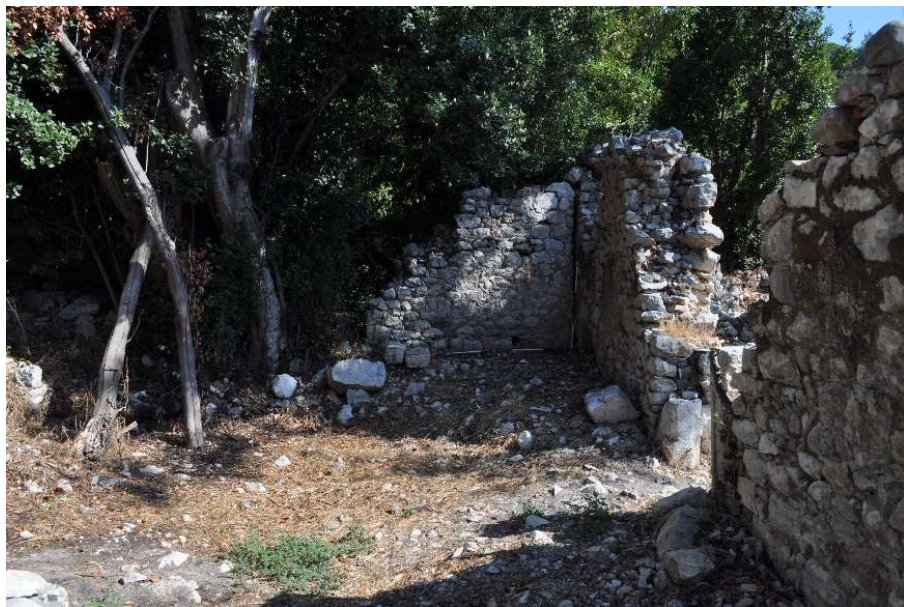
<sup>64</sup> B. Yelda Olcay Uçkan, Gökçen K. Öztaşkın, Seçkin Evcim, "Olympos Kazısı 2016 Yılı Çalışmaları" *KST*, III/XXXIX, Bursa 2018, s.99-118. B. Yelda Olcay Uçkan, Gökçen K. Öztaşkın, Ö. Emre, Öncü, Seçkin Evcim, Muradiye Öztaşkın, "Olympos Kazısı 2017 Yılı Çalışmaları" *KST*, III/XXXX, Ankara 2019, s.617-638.

<sup>65</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.136-138.

İmparatorluk dönemi yapı bakiyeleri nedeniyle kuzey duvar düz bir hat şeklinde ilerlemez (Şekil 61). Kilisenin batısında yamuk dörtgen planlı, 11.50x6.20 m. boyutlarında nartheksi yer almaktadır (Şekil 62). Narthekse giriş, mekânın güney duvarından bir kemerli kapı açıklığıyla sağlanmıştır. Aynı zamanda nartheks, güneybatı köşesinden bir kapı açıklığıyla batısındaki 10.40x4.10 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı mekânla bağlantı içerisindedir. Nartheksten her nefe açılan birer kapı ile naosa geçiş sağlanmaktadır. Bu kapılardan ana nefe açılan kapı, 1.20 m. genişliğinde ve dikdörtgen şekillidir. Bahsi geçen kapıya ait söve parçaları ise in situ şekilde görülebilmektedir. Güney nefe açılan kapı, 1.10 m. genişliğinde ve kemerli, kuzey nefe açılan kapı ise 1.20 m. genişliğinde ve kemerli olarak düzenlenmiştir.



Şekil 61. Kilisenin güneyden görünüşü



Şekil 62. Nartheksin güneybatıdan görünüşü



Kilisede nef ayrımı stylobatlar üzerinde yükselen sütunlarla sağlanmıştır (Şekil 63). Stylobatların doğu ve batıda sonlandığı yerlerde ise birer adet payanda görülmektedir. Naos doğuda içten ve dıştan yarım daire planlı bir apsis ile sonlanmaktadır. Kazı çalışmalarında bulunan iki pencere payesine ait parçalardan anlaşıldığı üzere apsisde üç açıklıklı bir pencere düzenlemesi vardır. Apsisin üst örtüsünde ise yarım kubbe kullanılmıştır. Apsisin batısında, naostan stylobat ile ayrılan 4.70x7 m. boyutlarında bema bölümü yer almaktadır. Apsis yarım dairesinde beş basamaklı syntonon bulunmaktadır.



Şekil 63. Kilisenin naosu genel görünüşü (kazı arşivi)

Kilisenin kısmen sağlam kalabilen güney duvarının üst seviyelerinde bir pencere, kemer başlangıç seviyesine kadar sağlam görülebilmektedir. Bu pencere 70 cm. genişliğindedir. Bunun yanında yine güney duvarda iki pencerenin daha varlığını gösteren izler mevcuttur. Yine güney duvarda izlenebilen hatıl delikleri, kilisenin bir galeri katına sahip olduğunu göstermektedir. Görülen pencereler de galeri katına aittir. Kilisenin kuzey ve güney duvarında, doğuya yakın bölümde aynı ekseninde yer alan iki adet kapı açıklığı yer almaktadır. Fakat bu kapı açıklıklarının sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır. Kazı çalışmaları sonucunda güney nefin doğu ucunda 70 cm.'lik bir

alanın özel olarak ayrıldığı tespit edilmiştir<sup>66</sup>. Bu ayırım dört sıra tuğla dizisinin üzerine yerleştirilen bir levha ile sağlanmıştır.

Kilisenin kuzeybatısında, kuzey neften 5.45 m. genişliğinde bir açıklıkla geçilen yarım daire planlı, 7 m. genişliğinde ve 5 m. derinliğinde yapı (eksedra) bulunmaktadır (Şekil 64). Mekân içerisinde yer alan payandalarla oluşturulmuş beş adet niş yer almaktadır. Payandaların ise birbirine kemerler ile bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin kuzey nefinin doğu kenarından 1.05 m. genişliğindeki bir kapı açıklığıyla apsisin kuzeyinde yer alan mekâna geçilmektedir (Şekil 65). Mekân yıkık durumdadır fakat kalan duvar izlerinden yamuk dörtgen planlı bir mekân olduğu anlaşılmaktadır. Bu mekânın güneyinde, apsis yarım dairesinin doğusuna denk gelen, 2.50x2.80 m. ölçülerinde kareye yakın planlı bir mekân yer almaktadır (Şekil 66). Bu mekânın, küçük bir kısmı sağlam kalabilmiş duvarlarında kapı ya da pencere olabileceğini gösteren bir açıklık görülememektedir. Kilisenin güney nefinin doğusunda ise bir mekân daha yer almaktadır (Şekil 67). Bu mekâna geçiş kilisenin güneyinde bulunan dar bir koridordan sağlanmaktadır. Güney nefin doğusunda bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere açıklığı olasılıkla nefin aydınlatılması için kullanılmış ve sonradan içine duvar örülerek kapatılmıştır. Bu durumda güneydoğu köşedeki mekânın sonradan eklendiğini söylemek mümkün olabilir. Bu mekânın eklenmesiyle nefi aydınlatan pencere işlevini yitirmiş ve içine duvar örülerek kapatılmıştır.

---

<sup>66</sup> B.Y. Olcay Uçkan, G. K. Öztaşkın, agm., s.89.





Şekil 64. Kilisenin kuzey kenarında yer alan yarım daire planlı yapı



Şekil 65. Apsisin kuzeyindeki mekânın kuzeyden görünüşü





Şekil 66. Apsis arkası genel görünüşü



Şekil 67. Apsisin güneyindeki mekânın güney kenardan görünüşü

Kilise duvarları, ağırlıklı olarak moloz taş olmak üzere, dere taşı ve kaba yontu taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Tip 2 olarak tanımlanan duvar örgü tekniğinde inşa edilen duvarlarda, taşlar arasında bağlayıcı olarak beyaz renkli kireç harcı kullanılmıştır<sup>67</sup> (Şekil 68). Fakat kilisenin az bir yüksekliğe kadar görülebilen kuzey

<sup>67</sup> M. C. Uzun, agt., s.109. Ek 1.

duvarının bir bölümünde, tuğla sıraları görünür. Ancak bu tuğlaların, almaşık bir örgüden ziyade duvardaki bir gedğin onarımı için yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Kilisenin beden duvarlarında duvar kalınlıkları, 55-75 cm. arasında değişmektedir. Fakat apsisde duvar kalınlığı 1.30 m.'dir. Bu sayede apsisin dayanıklılığı arttırılmak istenmiştir. Duvarların köşelerinde, dayanıklılığı arttırmak için daha büyük boyutlu kaba yontu taşlar kullanıldığı görülmektedir. Apsisin başlangıç noktalarında ise, köşelerde devşirme büyük boyutlu kesme taş malzeme kullanılmıştır.



Şekil 68. Kilisenin güney cephe duvarı

Kilisenin kuzeybatısında yer alan yapının başlangıç noktalarının düzgün kesme taş malzemeyle inşa edildiği görülmektedir. Buradaki ve naos batı duvarının kuzey yarısındaki malzeme-teknik farklılıkları nedeniyle yapının ilk evresinin Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir. Kilisenin kuzey nefinin ve nartheksin kuzey bölümünün de yapıya göre şekillenmesi, kilise yapılmadan önce yapının var olduğunu göstermektedir.

Kilisede yer alan pencerelerden sadece güney nefin doğusunda yer alan pencere açıklığı tamamen sağlam kalabilmiştir. Kemerli olarak düzenlenen pencerenin kemerinde kaba yontu moloz taş malzeme kullanılmıştır. Kilisede naosa geçiş sağlayan kapılardan ortadaki dikdörtgen şekillidir ve yanlarında Roma İmparatorluk döneminden devşirme kesme taş söve kullanılmıştır. Kuzey nefe geçiş sağlayan kapı basık kemerli düzenlenmiştir ve kemerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Güney nefe geçiş sağlayan kapı da kemerli düzenlenmiştir. Bu kapının kemerinde ise kaba yontu moloz taş kullanılmıştır. Nartheksin güney cephesinde de kemerli bir kapı açıklığı görülmektedir.

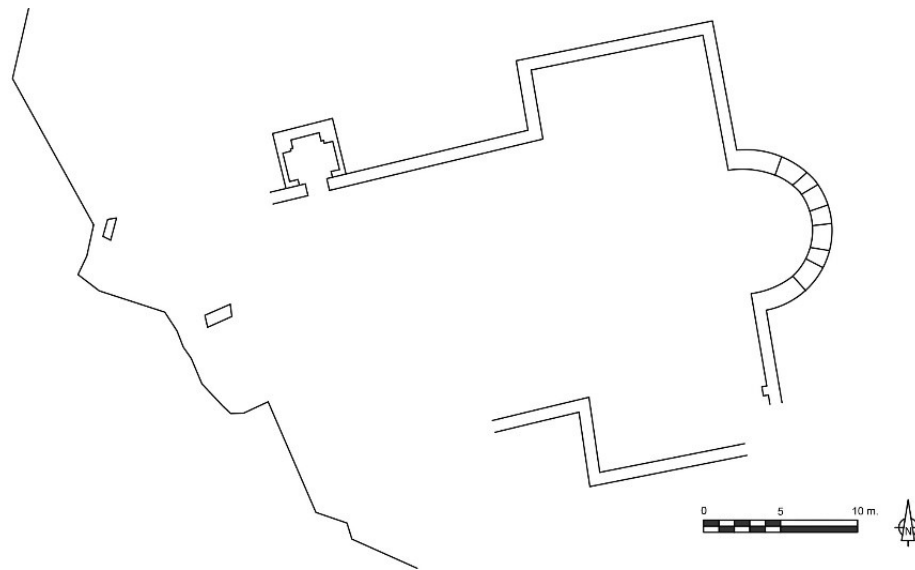
Bu kapının da kemerin kaba yontu moloz taş kullanılmıştır. Kilisede yer alan diğer kapı açıklarının yıkık durumda olması nedeniyle kemer düzenlemeleri hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.

Kilise içinde stylobatların başlangıç ve bitiş hizalarında yer alan payandalarda ve nartheksin içinde, güneybatısında yer alan giriş kapısının kuzeyinde yer alan payandada ise dilatasyon izleri görülmektedir.

Kilisenin duvarlarında harç, derz yüzeyine taşırılmış ve üstü sıvayla kaplanmıştır. Sıvanın üstüne de duvar resimlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Kilisenin güney duvarında yer alan ve sonradan kapatıldığı anlaşılan kapının üzerinde, bir bölümü sağlam kalabilmiş duvar resmi görülmektedir. İzlenebilen kompozisyonda uzun beyaz tunika ve kırmızı sandaletli bir figürün dizden aşağı olan kısmı görülebilmektedir. Ayrıca kazı çalışmaları sonucunda, kilisenin güneybatısında yer alan eksedrada, duvardan dökülmüş olarak ele geçirilen duvar resmi parçaları olmuştur. Bu parçalar birleştirildiğinde iki erkek figürü tespit edilmiştir. Bu figürlerden bir tanesi, haçlı halesi sayesinde İsa olarak tanımlanmıştır. Diğer figür ise beyaz saçlı ve halelidir<sup>68</sup>.

#### 2.4. IV No'lu Kilise (Çıralı Sahil Kilisesi)

Kilise, kentin Çıralı sahilinde devam eden yapı bakiyelerinin en sonuncusu durumundadır ve S11/V sektöründe yer almaktadır. Günümüzde kilisenin çevresinde birçok modern yapı bulunmaktadır.



Şekil 69. IV No'lu Kilise planı

<sup>68</sup> B.Y. Olcay Uçkan, G. K. Öztaşkın, agm.,s.89.



Kilisenin büyük bir bölümü yıkılmıştır. Fakat izlenebilen duvarlarından transeptli plan şemasına sahip olduğu anlaşılmaktadır<sup>69</sup> (Şekil 69). Günümüzde kilisenin naosu portakal ve limon bahçesi olarak kullanılmaktadır ve kilisenin nef düzenlemesi izlenememektedir. Kilisenin sadece apsisi, kuzey ve güney transept kollarına ait duvarlar, kuzey ve güney nef duvarlarının küçük bir bölümü ayakta kalabilmiştir. Kilisenin kuzeybatısında ise dıştan 3.95x4.30 m. boyutlarında haç planlı bir mekânın temel izleri görülebilmektedir (Şekil 70). Mekânın doğu, batı ve kuzey kenarında üç adet niş yer almaktadır. Kuzey kenarda yer alan niş 2.05 m. genişliğinde ve 50 cm. derinliğindedir. Doğu ve batı kenardaki nişlerin genişlikleri tam olarak anlaşılamamaktadır. Doğudaki niş 55 cm. derinliğinde, batıdaki niş ise 40 cm. derinliğindedir.



Şekil 70. Kilisenin kuzeybatısındaki mekânın hava fotoğrafı

Kilisenin batısında ise kayalık kısım yer almaktadır. Kayalık kısım alt seviyesinde bir oyuk bulunmaktadır ve bu alanın kilisenin nartheksi olduğu düşünülmektedir. Kiliseye girişin nasıl ve nereden sağlandığı ise anlaşılamamaktadır. Günümüzde güney nef duvarının üzerinde tuvalet, kuzey transept kolunun duvarı üzerinde ise bir ev yer almaktadır.

<sup>69</sup>S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.138-140.



Batıdan sınırı belli olmayan kilisenin naosu 16.30 m. genişliğindedir. Transepti ise kuzey-güney yönünde 26.30 m., doğu batı yönünde 11 m. ölçülerindedir. Kilisenin doğusunda yer alan içten ve dıştan yarım daire formlu apsis, 8 m. genişliğinde ve 5 m. derinliğindedir. Apsiste dört adet dikdörtgen şekilli pencere açıklığı görülmektedir. Bu pencereler 1.55 m. genişliğindedir (Şekil 71-72).



Şekil 71. IV No'lu Kilise apsisin naostan görünüşü



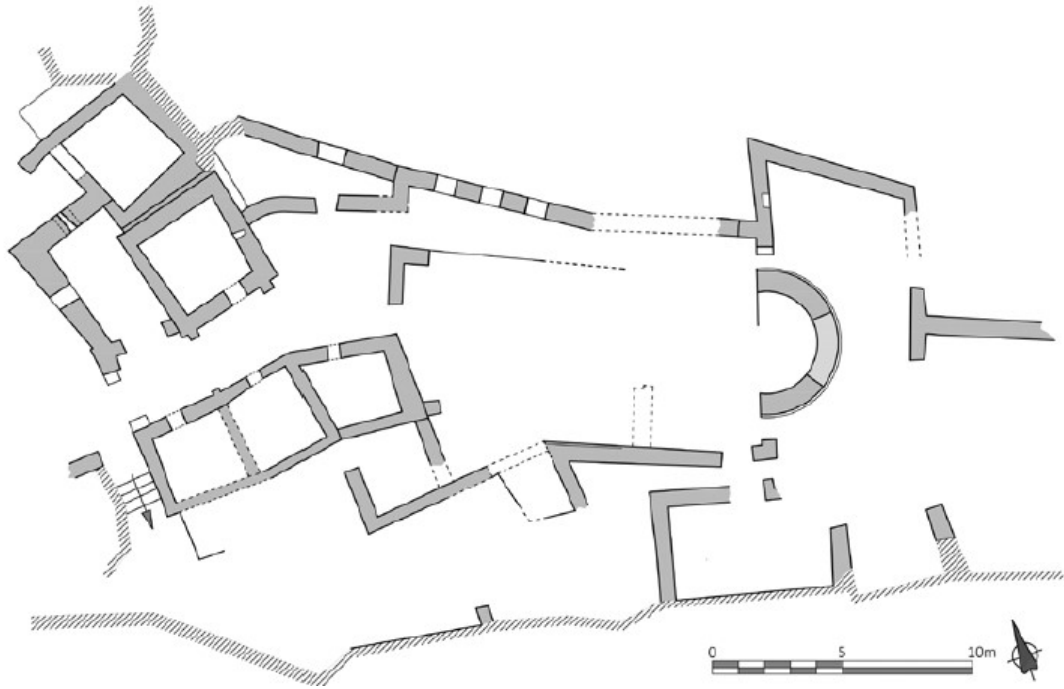
Şekil 72. Apsisin dıştan görünüşü

Kilisenin sağlam kalabilen duvarları, moloz taş malzemenin kullanıldığı düzensiz örgü tekniği ile inşa edilmiştir. Tip 3 olarak tanımlanan duvar örgüsünde taşlar arasında bağlayıcı olarak beyaz kireç harcı kullanılmıştır<sup>70</sup>. Kalınlığı 1.30 m. olan apsis duvarı, dayanıklılığın artırılması için beden duvarlarından daha kalın inşa edilmiştir. Apsisin üst örtüsünde ise olasılıkla yarım kubbe kullanılmıştır.

Kilisenin duvar yüzeylerinin sıvalı olduğu ve döneminde duvar resimleriyle süslü olduğu, duvarlar üzerinde kalan bazı duvar resmi kalıntılarıyla anlaşılmaktadır. Kilisenin nartheksi olarak kabul edilen kayalık bölümde, kaya yüzeylerinde, tam olarak nitelikleri anlaşılmasa da figürlü duvar resimleri görülmektedir. Bununla beraber apsis duvarının görülebilen alt yüzeylerinde, eşkenar dörtgen kullanılarak oluşturulan, levha taklidi bir kompozisyon görülmektedir<sup>71</sup>.

### 2.5. V No'lu Kilise (Yamaç Yerleşimi Yukarı Kilise)

S5/III sektöründe bulunan Yamaç Yerleşimi Yukarı Kilise olarak adlandırılan yapı, güney kentte Musa Dağı'nın kuzey bölümünü oluşturan Sepet Sırtı'nın kuzeydoğu yamacında, deniz seviyesinden 32 m. yükseklikte yer almaktadır<sup>72</sup>.



Şekil 73. Yamaç Yerleşimi Yukarı Kilise planı

<sup>70</sup> Detaylı bilgi için bkz. M. C. Uzun, agt., s.109. Ek 1.

<sup>71</sup> N. Çorağan, agm., s.153-154.

<sup>72</sup> Ebru Parman, B. Yelda Olcay Uçkan, Yalçın Mergen, V. Macit Tekinalp, Elif Uğurlu, "Antalya-Olympos ve Çevresi Geç Antik-Ortaçağ 2001 Yılı Yüzey Araştırmaları", *AST*, I/XX, Ankara 2002, s.141-142. S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.140-142.





Şekil 74. Yamaç Yerleşimi Yukarı Kilise hava fotoğrafı

Kuzey güney yönde eğimli bir araziye inşa edilen yapı topluluğu, birbirinden yaklaşık 3 m. kot farkı bulunan iki teras üstünde inşa edilmiştir (Şekil 74). İlk teras üzerinde merkezde kilise, batısında ise farklı ekseninde inşa edilmiş mekânların yer aldığı yapılaşma izlenmektedir. Kiliseye ve çevresindeki mekânlara, yapı topluluğunun batısında bulunan teras yardımıyla geçiş sağlanmıştır. Batıda yer alan ana giriş kapısından sonra, doğuya doğru uzanan kuzey ve güneydeki mekânların sınırlandırılmasıyla oluşturulmuş koridora geçilmektedir. Bu koridor, mekânlara dağılımı ve naosa yönelimi sağlamaktadır (Şekil 75).



Şekil 75. Kompleksin batı giriş kapısı



Şekil 76. Batı giriş kapısı ve koridorun çevresindeki mekânlar

Koridorun doğusunda, atriumu ve nartheksi olmayan bazilikal plana sahip kilise yer almaktadır. Apsisin iki yanında nef ayrımı payandaları olmaması nedeniyle diğer kiliselerden farklılaşan yapının tek nefli olabileceği düşünülebilir. Ancak naosun ölçüleri dikkate alındığından Olympos'taki diğer kiliseler gibi üç nefli olması daha muhtemel görünmektedir. Kilisenin naosu, 14.80x9.50 m. ölçülerine sahiptir. (Şekil 73) Naos doğusunda içten ve dıştan yarım daire formulu bir apsisle sonlanmaktadır. Apsisin örtü sisteminde yarım kubbe kullanılmıştır. Naosa giriş batıdan, kuzey nef ve orta nef aksındaki birer kapı ile sağlanmıştır. Bununla beraber güney nef ve kuzey nef duvarları, ana kaya hattı üzerine inşa edildiğinden, yapının duvarları da topografya nedeniyle düz doğrultuda inşa edilememiştir (Şekil 77). Kilisenin batısında, kilise ile sınırlanan 5.30x4.75 m. ölçülerinde yamuk dörtgen planlı bir mekân yer almaktadır. Doğu cephede, apsisin iki yanında birer kapı açıklığı yer almaktadır. Kuzey nefin doğu ucundan 95 cm. genişliğinde kemerli bir kapı (Şekil 78) ile güney nefin doğu ucundan 85 cm. genişliğinde kemerli bir kapı açıklığından apsisin doğusundaki alana geçilmektedir (Şekil 79). Görülebilen duvar kalıntılarına göre olasılıkla apsisin doğusunda geniş tek bir mekân yer almaktadır. Ancak bu mekânın kiliseye bağlı bir düzenleme için mi ya da doğu yönden kiliseye ulaşım için mi düzenlendiği anlaşılmamaktadır. Kilisenin kuzey cephesinde, duvarın üst seviyelerinde üç adet büyük boyutlu pencere görülmektedir. Doğudaki pencere 91 cm., ortadaki ve batıdaki pencereler 88 cm. genişliğindedir. Apsis cephesinde



ise kalan izlerden anlaşılacağı üzere, bir paye ile desteklenen ikili pencere uygulamasının varlığı olasıdır.



Şekil 77. Naostan apsise bakış



Şekil 78. Kuzey nef doğu ucundaki kapı açıklığı





Şekil 79. Güney nef doğu ucundaki kapı açıklığı

Kilisenin topografyaya uygun olarak inşa edilmesinden dolayı, mekânsal kurguya dair problemler özgün uygulamalarla çözülmüştür. Güney nef ve kuzey nefler arasında, ana kaya nedeniyle ortaya çıkan kot farklılıkları, kilisenin naosunun kurgulanmasında bir takım problemlere neden olmuştur. Bu kot probleminin, kuzey duvarın iç cephesi ile ana nefin kuzeyindeki doğu-batı doğrultulu duvar arasında atılan kiriş ve dikmelerin taşıdığı, ahşap bir zeminle çözüldüğü anlaşılmaktadır (Şekil 80). Böylece kuzey nef ve ana nefin kuzey kısmının yürüme düzlemi altında bir boşluk elde edilmiş ve bu boşluk da farklı bir işlev için kullanılmıştır. Kuzey duvarda, yıkıntı molozunun arasından üst seviyeleri görülebilen ve kiriş yuvalarının altında kalan mazgal açıklıklar ile beraber apsisin kuzeyinde yer alan kapının altında yine sadece üst seviyesi görülebilen bir açıklık bu işlevlendirmenin en büyük göstergesidir.



Şekil 80. Kuzey duvarda zemini taşıyan ahşapları giriş izleri

Kilisenin batısında yer alan koridorun, kuzeyinde ve güneyinde ikişer olmak üzere toplam dört adet mekân bulunmaktadır. Kuzey tarafta yer alan iki mekân, giriş mekânlarıyla beraber iki katlı olarak düzenlenmişlerdir. Mekânların alt kat pencere açıklıkları küçük boyutlu tutulurken, üst kat pencere açıklıkları ise büyük boyutludur. Pencere açıklıklarının da kemerli oldukları görülebilmektedir. Güneydeki mekânlar ise, yıkılmış olduğundan dolayı iki katlı olup olmadığı anlaşılmamaktadır ve pencere düzenlemeleri görülememektedir.

Kilisenin 60-78 cm. kalınlıkları arasında değişen duvarlarının tümü, içinde bulunduğu kompleksin genel yapısına paralel olarak Tip 3 şeklinde tanımlanan, moloz taş ve kaba yontu taşın birlikte kullanıldığı düzensiz örgü tekniğiyle örülmüştür<sup>73</sup>. Taşlar arasında bağlayıcı malzeme olarak kireç katkılı beyaz harç kullanılmıştır. Duvar köşelerinde ise, cephelerde kullanılanlara göre daha büyük boyutlu kaba yontu taşlar kullanılmıştır. Apsis yarım dairesinin duvarı, cephe duvarlarına göre daha düzenli sıralanmış moloz taşlar kullanılarak örülmüştür. Ayrıca apsis duvarı iki kademeli olarak yükseltilmiştir (Şekil 82). Bunun nedeni ise kilisenin eğimli bir araziye inşa edilmiş olmasıdır. Dayanaklılığı arttırmak amacıyla apsis duvarı, pencere başlangıç seviyesine kadar 95 cm. kalınlığında, bu hizadan sonra yarım kubbe başlangıcına kadar 78 cm. kalınlığında örülmüştür. Apsis yarım kubbesinde ise kabaca yontulmuş kum taşları

<sup>73</sup> Detaylı bilgi için bkz. M. C. Uzun, agt., s.109. Ek 1.



kullanılmıştır. Apsis pencereleri, kalan izlerden anlaşıldığı kadar, olasılıkla düzgün kesme kum taşlarıyla örülmüş yuvarlak kemerli bir düzenlemeye sahiptir<sup>74</sup> (Şekil 81).



Şekil 81. Apsisin naostan görünüşü



Şekil 82. Apsisin dıştan görünüşü

Kilisede yer alan altı kapı açıklığından, apsisin kuzeyinde yer alan kapı açıklığı hariç diğer kapı açıklıkları kemer başlangıç seviyesine kadar yıkık durumdadır. Bu

<sup>74</sup> M. C. Uzun, agt., s.69-70.

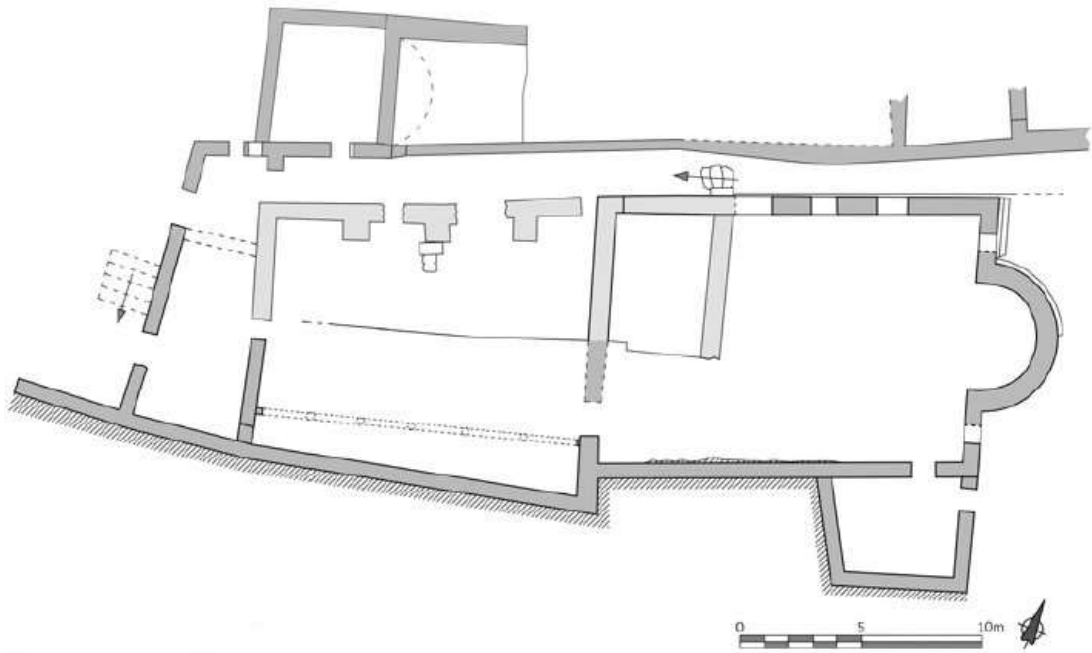


nedenle bu açıklıkların kemer tipleri ve kemerlerinde kullanılan malzemenin hakkında bir yorum yapılamamaktadır. Apsisin kuzeyinde yer alan kapı açıklığının kemerinde ise, yuvarlak kemer kullanılmıştır. Kemerde ise yapı malzemesi olarak kaba yontu taş ve kum taşı birlikte kullanılmıştır. Kilisede görülen pencere açıklıklarının da kemer başlangıç seviyesi kadar yıkık durumda olduğu görülmektedir.

Kilisenin batı duvarındaki payandalar ile duvar arasında ve kilisenin kuzeydoğu köşesiyle kuzey güney yönde uzanan duvar arasında dilatasyon görülmektedir.

### 2.6. VI No'lu Kilise (Yamaç Yerleşimi Aşağı Kilise)

Kentin S5/III-IV sektöründe bulunan, Yamaç Yerleşimi Aşağı Kilise olarak adlandırılan yapı, güney kentte, Musa Dağı'nın kuzey bölümünü oluşturan Sepet Sirtı'nın kuzeydoğu yamacında, deniz seviyesinden 13 m. yükseklikte yer almaktadır<sup>75</sup>.



Şekil 83. Yamaç Yerleşimi Aşağı Kilise planı (Evcim-Öztaşkın, 2019: Fig. 12)

Bazilikal plan şemasına sahip olan kilise, 38.90x18.30 m. boyutlarındadır (Şekil 83). Naos içerisinde sütun ya da paye izleri, apsisin iki yanında payandalar görünmemektedir. Bu nedenle VI No'lu Kilise'nin de tek nefli olabileceği düşünülebilir. Ancak kilisenin boyutundan dolayı bu yapının da Olympos'taki diğer kiliseler gibi olasılıkla üç nefli tasarlanmış olduğunu söylenebilir. Kilisenin, 10x17.60 m. (apsis yarım dairesi dâhil) ölçülerine sahip naosu, doğuda içten ve dıştan yarım daire formlu apsis ile

<sup>75</sup> E. Parman, B. Y. Olcay Uçkan, Y. Mergen, V. M. Tekinalp, E. Uğurlu, agm., s.142-143. S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., 142-144

sonlanmaktadır (Şekil 84). Kilisenin güney duvarı ana kayanın kesilmesiyle oluşturulmuştur. Naosun batısında 12x13.93 m. boyutlarında atriumu yer almaktadır. Atriumun batısında başlayarak naosun kuzeybatısına kadar devam eden bir koridor bulunmaktadır. Bu koridor atriumun batısında 4.56 m., naosun kuzeybatısında ise 1.78 m. genişliğindedir. Ayrıca bu koridorun zemini, hem naosa hem de atriuma göre yaklaşık 1.65 m. ölçülerinde daha düşük kotta yer almaktadır. Naosun güneydoğusunda, 4.54x5.88 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlı bir mekân yer almaktadır (Şekil 86). Bu mekâna giriş, naosun güney duvarında yer alan 1 m. genişliğinde kemerli bir kapı açıklığıyla ve mekânın doğusunda bulunan bir kapı açıklığıyla sağlanmıştır.



Şekil 84. Naostan apsisin görünüşü (kazı arşivi)

Naosun doğu duvarında, yan neflere açılan ve nef eksenlerinde üst seviyede iki pencere görülmektedir. Günümüzde oldukça sağlam durumda olan kuzey duvarda ise, alt seviyede üç pencere açıklığı görülmektedir. Naosun kuzeybatısında ve atriumun kuzeyinde, zemin kotları naosun zemin kotuna göre 1.50 m. daha düşük olan mekânlar yer almaktadır. Bu mekânların olasılıkla daha önceki bir evreye ait olduğu düşünülmektedir. Mekânların girişleri kuzey kenardan sağlanmıştır ve kuzey kenardan payandalarla desteklenmişlerdir. Mekânların olasılıkla Roma İmparatorluk döneminde



inşa edildiği ve kilisenin inşası sırasında korunarak bir bölümü naos içerisinde, bir bölümü ise atrium içerisinde kalacak şekilde kullanıldığı düşünülmektedir<sup>76</sup>.



Şekil 85. Apsisten naosun görünüşü (kazı arşivi)



Şekil 86. Kilisenin güneybatı köşesinde yer alan mekân (kazı arşivi)

<sup>76</sup> Y. Mergen, agt., s.551.



Oldukça sağlam bir yapı gösteren kilisenin duvarları ana kayaya oturmaktadır. Naosun güney duvarının batı bölümü ve atriumun güney duvarının bir bölümü ana kayanın biçimlendirilmesiyle oluşturulmuştur. 55-80 cm. kalınlığında değişen kilisenin beden duvarları, güneyde yer alan mekânın duvarları ve atriumu kuzeyden batıya doğru çevreleyen koridorun duvarları, moloz taş ve kaba yontu taşın birlikte kullanılmasıyla Tip 3 olarak tanımlanan düzensiz örgü tekniğinde inşa edilmiştir<sup>77</sup> (Şekil 87). Taşlar arasında bağlayıcı olarak kireç katkılı beyaz harç kullanılmıştır. Duvar örgüsünün belirli aralıklarda küçük yassı taşlarla örülmüş hatlarla tesviye edildiği görülür. Yine bu seviyede ahşap iskele kiriş delikleri görülmektedir. Atriumu çevreleyen kuzey duvarda, 20.76 m. kotunda koridorun ikinci katı taşıyan kirişlerin yerleştirildiği hatlı delikleri görülmektedir.



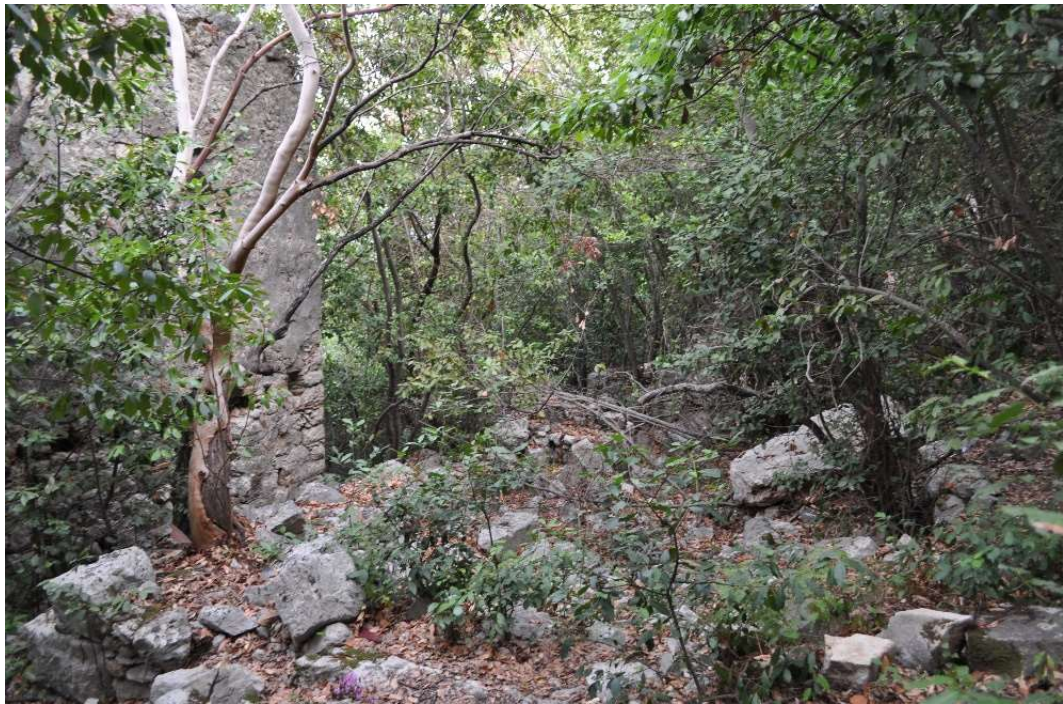
Şekil 87. Kilise kuzey duvarı iç cephe (Uzun, 2015: Levha 65b)

Kuzey güney yönde dik bir yamaç üzerine kurulan kilisede, ortaya çıkan kot farklılıkları kilisenin duvarlarına da yansımıştır. Kilisenin ve koridorun kuzey duvarlarının yüksek set duvarları üzerine inşa edilmesi gerekmiştir. Bu uygulama ise statik açıdan zor bir uygulama olarak görülmektedir. Bu nedenle koridorun kuzeybatı köşesi ile kilisenin kuzeydoğu köşesinde, büyük boyutlu devşirme kesme blok taşlar ve kaba yontu taşlar kullanılmıştır. Naosun kuzey ve doğu duvarlarında zemin seviyesinden

<sup>77</sup> Detaylı bilgi için bkz. M. C. Uzun, agt., s.109. Ek 1.

itibaren dıştan üç kademeli, apsisin cephesinin kuzey bölümünde ise dıştan iki kademeli set duvarları görülmektedir.

Atriumun kuzeyinden başlayan ve naosun kuzeybatısında sonlanan dikdörtgen planlı mekânın malzeme-teknik açısından kiliseden ayrıldığı görülmektedir<sup>78</sup> (Şekil 88). Bu mekânın duvarları, kaba yontu kesme taşlardan ve moloz taşlardan oluşan düzensiz örgü tekniğinde inşa edilmiştir. Ayrıca kilisenin beden duvarlarından daha kalın duvarlara sahiptir. Bu farklılıklar taşlar arasında bağlayıcı olarak kullanılan harçta da görülmektedir. Kiliseden farklı olarak bu mekânın duvarlarında iri taneli kum oranı yüksek kireç harcı kullanılmıştır. Atriumun kuzeyinde yer alan mekânın, kuzey duvarını destekleyen payandalar ile duvar arasında dilatasyon derzi uygulaması görülmektedir. Naosun kuzeybatısında yer alan mekânın duvarlarıyla naosun duvarı arasında da dilatasyon izleri bulunmaktadır. Ayrıca güneyde yer alan mekânın naosa bağlanan duvarlarında da dilatasyon görülmektedir.



Şekil 88. Atriumdaki mekânların güneybatı köşeden görünüşü

Yapının iç cephelerinde ise duvarlara sıva yapılmıştır. Naos, atrium, güneyde yer alan mekân ve kuzey koridorun iç cephelerinde sıva üstüne yapılmış, kırmızı boyalı duvar resmi kalıntıları görülmektedir (Şekil 89).

<sup>78</sup> M. C. Uzun, agt., s.66.

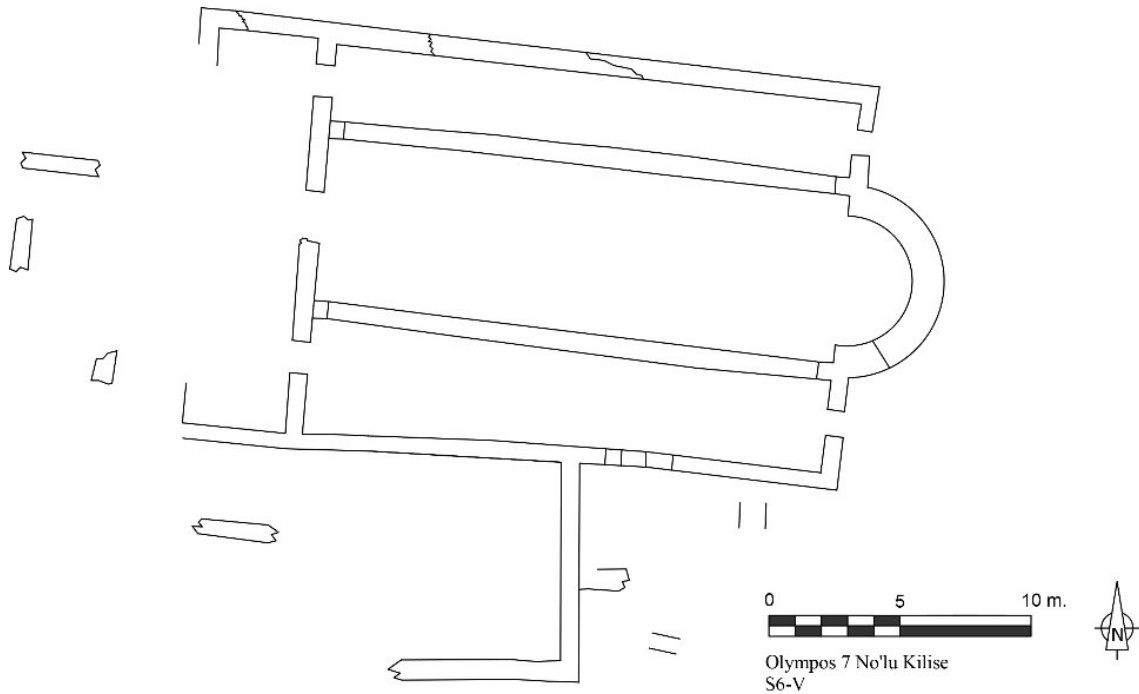




Şekil 89. Atriumun doğu cephesi, duvar resmi kalıntısı (Uzun, 2015: Levha 70b)

### 2.7. VII No'lu Kilise (Sahil Kilisesi)

Kilise güney kentte, sahile yakın kısımda S6/V sektöründe yer almaktadır. Kilisenin doğusunda Olympos sahili ve liman alanı yer almaktadır<sup>79</sup>.



Şekil 90. VII No'lu Kilise planı

<sup>79</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.144-145.





Şekil 91. VII No'lu Kilise hava fotoğrafı

Büyük bir bölümü yıkılan kilisenin bugün sadece, nartheksinin köşe duvarları, kuzey ve güney nef duvarlarının bir kısmı ve apsis duvarının bir kısmı görülebilmektedir (Şekil 91). Ayrıca bir kısmı görülen kuzey ve güney nef stylobatlarından anlaşılacağı üzere, kilise üç nefli bazilikal plandadır (Şekil 90). Kilisenin naosu apsis yarım dairesi de dâhil olmak üzere 22.50x14.30 m. ölçülerindedir. Fakat kuzey duvarı batıdan doğuya doğru daralarak uzanmaktadır (Şekil 92-93). Naosun batısında doğu-batı yönünde 4 m. kuzey-güney yönünde 15.25 m. ölçülerinde nartheksi yer almaktadır (Şekil 94). Büyük bir bölümü yıkık durumda olan narthekse girişin nerden sağlandığı moloz yığıntıdan dolayı anlayılamamaktadır.





Şekil 92. Naosun batıdan görünüşü

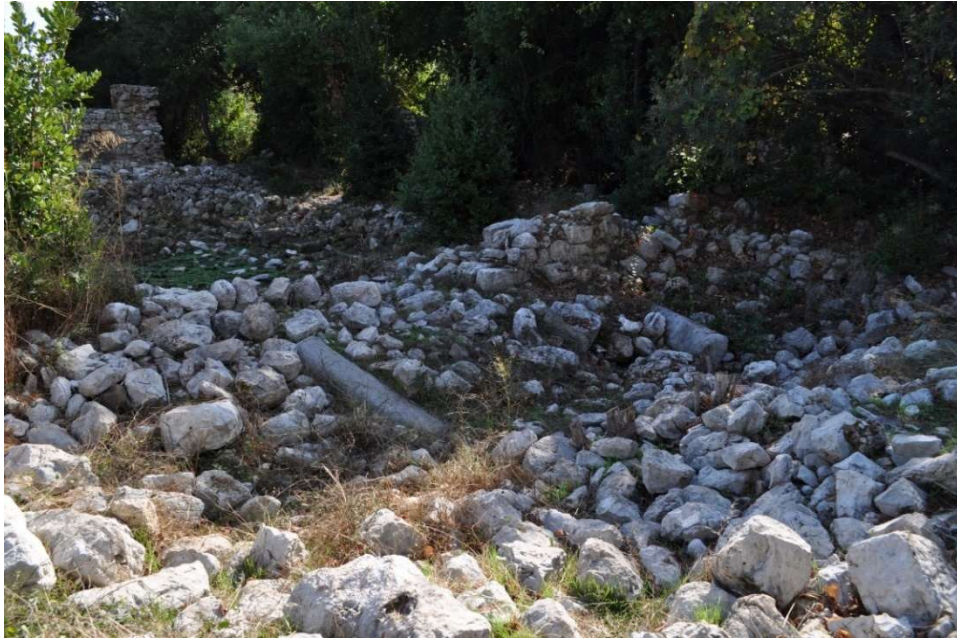


Şekil 93. Naosun doğudan görünüşü

Nartheksten naosa geçiş olasılıkla her nef hizasından birer kapı açıklığıyla sağlanmıştır. Bu kapı açıklıklarından ana nef ve güney nef açılan kapıların izleri görülebilmektedir. Orta nef açılan kapının (Şekil 95) genişliği 1.85 m. iken güney nef açılan kapının genişliği 1.30 m.'dir. Naosun güneybatı köşesinde bir kapı açıklığı daha yer almaktadır. Fakat bu kapının bir mekâna geçişe mi yoksa dışarı mı açıldığı tam olarak anlaşılamamaktadır. Kilisenin güney duvarının dış kısmında, duvarın yaklaşık olarak orta kısmında yer alan ve kuzey-güney doğrultuda uzanan bir duvar bulunmaktadır. Bu



duvarın kilise duvarıyla birleştiği noktanın doğusunda ise bir kapı açıklığının daha izi görülmektedir. Kilisenin doğusunda ise içten ve dıştan yarım daire formlu apsisi yer almaktadır (Şekil96).



Şekil 94. Nartheksin kuzeybatıdan görünüşü



Şekil 95. Narthekesten ana nefeye geniş sağlayan kapı

Apsisin güneyinde ve kuzeyinde kapı izleri görülebilmektedir. Bu kapılardan olasılıkla apsisin iki yanında yer alan mekânlara geçiş sağlanmaktadır. Fakat hem apsisin kuzey yanında hem de güney yanında köşe odaları yıkılmış durumdadır.



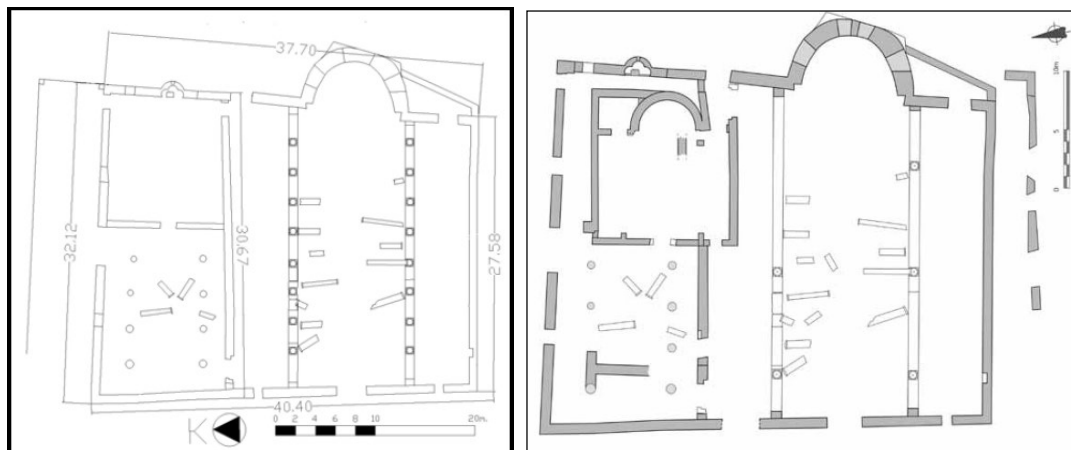


Şekil 96. Naostan apsinin görünüşü

Kilisenin beden duvarları günümüze kadar sağlam gelememiştir. Sadece güney cephe duvarından küçük bir kısım ve apsis duvarı belirli bir yüksekliğe kadar sağlam gelebilmiştir. Kilisenin görülebilen güney duvarının önündeki bitki örtüsü ve yosun tabakasından dolayı moloz taş duvarın örgü tekniği tanımlanamamaktadır. Kilisenin apsis duvarında ise almaşık teknik<sup>80</sup> olarak tanımlanan duvar örgü sistemi kullanılmaktadır. Moloz taş ile başlayan duvar örgüsünde araya üç sıra tuğla dizisi eklenmiştir. Apsis duvarının görünen kısmında, üç sıra tuğla dizisinin bir kere kullanıldığı görülmektedir.

### 2.8. VIII No'lu Kilise (Liman Bazilikası)

Kenti ikiye ayıran nehrin güney tarafındaki yerleşimi içinde kalan kilise S5-S6/V sektöründe, Liman Caddesi'nin güneyinde yer almaktadır.



Şekil 97. Liman Bazilikası I. ve II. evre planları (Demirel Gökalp-Yıldırım, 2009: Fig.7), (Evcim-Öztaşkın, 2019. Fig. 16)

<sup>80</sup> Detaylı bilgi için bkz. M. C. Uzun, agt., s.109. Ek 1.

Yapı içinde kazı ekibi tarafından gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarla, yapının evreli planı çıkartılmıştır. Buna göre yapıda üç evre gözükmemektedir. İlk evrede Roma İmparatorluk döneminden yamuk dörtgen planlı bir yapı olduğu anlaşılmıştır. Diğer iki evrede, Roma İmparatorluk dönemi yapısının çevre duvarları içerisine inşa edilen kilisenin farklı dönem düzenlemelerini göstermektedir<sup>81</sup>. Üç nefli bazilikal plan şemasına sahip kilise, yamuk dörtgen bir alan içerisine yerleştirilmiştir (Şekil 97). Kilise, apsis yarım dairesi de dâhil olmak üzere 32.60x23.60 m. ölçülerindedir. Kilisenin naosunda nef ayrımı, stylobatlar üzerinde yükselen sütunlarla sağlanmıştır (Şekil 98). Nartheksi olmayan kiliseye giriş, olasılıkla nef eksenlerinde yer alan birer kapı açıklığıyla ve kuzeybatısındaki atriumdan sağlanmıştır. Yaklaşık 11 m. genişliğe sahip olan orta nef, doğusunda içten ve dıştan yarım daire formlu bir apsisle sonlanmaktadır. Apsis üzerinde kemerli üç adet pencere yer almaktadır. Merkezdeki pencere, iki kemerli olarak ikiz pencere şeklinde düzenlenmiştir (Şekil 99).

Yan nefler 5.50 m. genişliğindedir. Güney nefin duvar cephelerinde ise herhangi bir kapı veya pencere açıklığına dair bir iz görülememektedir. Güney nefin doğusunda ise, neften bir kapı açıklığı ile ulaşımı sağlanan yamuk dörtgen planlı mekân bulunmaktadır. Kuzey nefin cephe duvarında ise, kilisenin kuzeybatısında yer alan atriumla bağlantılı kapı açıklıkları yer almaktadır. Güney neften farklı olarak kuzey nefin doğu yansı batı yarısına göre daha dar tasarlanmıştır. Kuzey nefinin doğu yarısının daralmasının sebebi, kilisenin ikinci evresinde gerçekleştirilen düzenlemeler ile açıklanabilir<sup>82</sup>. İkinci evrede kilisenin kuzeyine eklenen kareye yakın planlı, tek apsisli ve üç nefli düzenlemiş bir yapı bulunmaktadır. Bu yapı inşa edilirken kuzey nefin doğu kısmı daraltılmıştır. Anıtsal giriş açıklıklarının kuzeyde yer alması ve yapının kuzeyinde Liman Caddesi gibi bir ana cadde olması nedeniyle kilisenin ilk evresinde atriumun kuzey cephe boyunca yer aldığı düşünülmektedir. Sonraki evrede atriumun doğu yarısına eklenen kareye yakın planlı yapının inşası sırasında kilisenin kuzey nef duvarı olasılıkla iki metre kadar güneye çekilerek kuzey nefin doğu kısmı daraltılmış ve kiliseyle kuzeyindeki yapı arasında geçişi sağlayan kapı açıklıkları yerleştirilmiştir. Atrium ise

<sup>81</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.145-147. Zeliha Demirel Gökalp, Şener Yıldırım, "Preliminary Report on the Harbour Basilica, or the Great Basilica in the Ancient City of Olympos", *SOMA 2008: Proceedings of the XII Symposium on Mediterranean Archaeology, Famagusta, North Cyprus, 5-8 March 2008*, UK 2009, s.184-189.

<sup>82</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., 147



kilisenin kuzeybatı kenarında kalmıştır. Bu nedenler, kilisenin ikinci evresinde, kuzeye inşa edilen bu mekânın önemsiz olarak inşa edildiğini göstermektedir.



Şekil 98. Liman Bazilikası naostan apsisinin görünüşü (kazı arşivi)



Şekil 99. Liman Bazilikası apsisinin genel görünüşü (kazı arşivi)

Kilisenin kuzeyindeki, sonraki evrede inşa edilen yapı, kareye yakın planlı ve olasılıkla üç nefli olarak tasarlanmıştır (Şekil 100). Bu yapının, doğu ucunda içten ve



dıştan yarım daire planlı bir apsis bulunmaktadır. Batısında ise atrium olarak, üstü açık bir mekân yer almaktadır. Yapının apsisinin kuzeyinde yer alan bir köşe odası, batısındaki kapı açıklığıyla ana mekâna bağlanmaktadır. Bu mekânın kuzeyinde ve doğusunda kiliseyi içine alan yamuk dörtgen planlı alanın çevre duvarları görülmektedir. Yapı içerisindeki moloz birikinti seviyesi yüksek olduğu için mekân içi düzenlemesinin nasıl olduğu tam anlaşılmamaktadır. Apsisin önünde iki tane paye izlenmektedir. Bu payelerin nef ayırımını sağlayan taşıyıcılar olduğu düşünüldüğünde, yapının olasılıkla üç nefli tasarlandığı söylenebilir<sup>83</sup>. Kuzeyde yer alan çevre duvarı ile mekânın kuzey duvarı arasında bir koridor düzenlemesi oluşturulmuştur. Yamuk dörtgen planlı alanın kuzey duvarında yer alan iki kapı açıklığıyla, avluya geçilmektedir (Şekil 101). Doğudan devam eden çevre duvarı üzerine ise içten trikonkhos planlı, dıştan ise yarım daire planlı bir yapı yerleştirilmiştir (Şekil 102). Bu yapı ile apsisin arasında kemerli olduğu anlaşılan bir dehliz yer almaktadır. Mekânın apsisinin arkasında doğuya doğru ilerleyen duvar parçası, trikonkhos planlı yapının güneyinde bir kapı açıklığıyla, koridora giriş sağlandığını göstermektedir. Çevre duvarının devamında yapının güneyinde kalan kısımda, bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapıya ait lento parçası ise yıkılmış bir şekilde yerde durmaktadır.



Şekil 100. Kilisenin kuzeyindeki yapının genel görünüşü (doğuya bakış)

<sup>83</sup> Ancak Andriake B Kilisesi' vaftizhane yapısında, apsis önünde yer alan iki paye vaftiz havuzu için yerleştirilmiştir. Bu yapıda da böyle bir amaç için yerleştirilmiş olabilir. Andriake B Kilisesi'nin vaftizhane yapısı için bkz. Nevzat Çevik, Süleyman Bulut, Engin Akyürek, "Myra-Andriake Kazıları ve Araştırmaları 2011", *ANMED*, 10, Antalya 2012, s.69-70.





Şekil 101. Bazilikanın kuzeybatısındaki atrium güneydoğu köşeden genel görünüşü



Şekil 102. Trikonkhos planlı yapının genel görünüşü (kazı arşivi)





Şekil 103. Trikonkhos planlı yapının dış cephe görünüşü (kazı arşivi)

Doğu çevre duvarının kuzey bölümünde, Roma İmparatorluk dönemi evresinde, olasılıkla iki kemerli kapı açıklığı olarak kullanılan alanın sonraki evrede trikonkhos planlı bir yapıya dönüştürüldüğü düşünülmektedir<sup>84</sup>. İçten trikonkhos planlı yapının içinde ve doğusunda kapatılmış dar bir pencere bulunmaktadır. Bu pencerenin hemen altında, duvarın içine yerleştirilmiş künk sistemi görülmektedir. Duvarın içindeki bu künk sistemi, dış cephede dikey olarak yerleştirilmiş künk sistemiyle bağlantılıdır (Şekil 103).

Yapının önünde yer alan payenin kuzey ve güney yanlarında, paye ve duvar arasında yerleştirilmiş duvarlar bulunmaktadır. Bu duvarlar, yapının ilk evrede bir çeşit su haznesi olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu duvar, sonradan yükseltilmiştir. Yapı dış cephesinde de yine su haznesi olarak kullanıldığını kanıtlayan düzenlemeler yer almaktadır. Yapının dış cephesini oluşturan yarım daire planlı düzenlemede yer alan kiremitler iç bükey yüzeyleri üste gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Bu düzenlemeyle, olasılıkla cepheden süzülen yağmur suyunun toplanması ve trikonkhos yapı içerisinde biriktirilmesi sağlanmıştır.

<sup>84</sup> M. C. Uzun, agt., s.58.





Şekil 104. Doğu çevre duvarının kuzey bölümü arka cephesi (kazı arşivi)

Kilisenin duvarlarında ve taşıyıcı sisteminde farklı malzeme ve tekniklerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Kiliseyi içinde barındıran Roma İmparatorluk dönemi yapısı yamuk dörtgen planlı mekânın güney, doğu ve batı duvarın güney bölümünde duvarlar, taş tuğla malzeme kullanılarak almaşık örgü tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Almaşık duvar örgüsü kilisenin güney nefinin doğusunda da izlenebilmektedir (Şekil 105). Kalınlıkları 80-85 cm. olan almaşık duvarların içerisine, gelişigüzel şekilde küçük boyutlu moloz taş ve harç dolgu doldurulmuştur. Çevre duvarının batı ve doğu duvarlarının kuzey bölümü ile kuzey duvarda, moloz taş ve kaba yontu taşın oluşturulan düzensiz örgü tekniği kullanılmıştır (Şekil 104). Çevre duvarında iki farklı duvar örgü tekniği görülmesine rağmen, duvarların birleştiği alanda dilatasyon izleri görülmemektedir ve duvar kalınlıkları aynıdır. Bu durum bir onarım evresi olduğunu göstermektedir. Doğu duvarın güney bölümünde izlenebilen ve kentteki diğer örneklerine göre M.S. 2-3. yüzyıllara tarihlenen almaşık teknikte örülen duvarın, kuzey tarafında birden kesilerek moloz taş malzemedan oluşturulan düzensiz örgü şeklinde devam etmesi, onarım geçirdiğini göstermektedir. Duvarların köşe noktalarında ise, cephelerde kullanılan taşlara göre daha büyük boyutlu kaba yontu taşlar ve devşirme kesme taşlar kullanılmıştır.





Şekil 105. Güney nef doğu duvarı (Uzun, 2015: Levha 50a)

Kilisenin apsisi birbirine harçla bağlanmış kesme taş bloklarla oluşturulmuştur (Şekil 106). Kullanılan blokların hepsi bir Roma İmparatorluk dönemi yapısından devşirilerek kullanılmıştır. Farklı boyutlardaki devşirme blokların kullanımı nedeniyle, apsisin pencere yüksekliklerinde ve genişliklerinde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Apsisin güney tarafında üst seviyede sadece bir kısmı sağlam kalabilmiş kemer atılımlarından anlaşıldığı kadarıyla, apsis pencereleri düzgün kesme kum taşlarından oluşan yuvarlak kemerli bir düzenlemeye sahiptir.



Şekil 106. Apsiste kullanılan devşirme kesme taşlar (Uzun, 2015: Levha 53b)

Nef ayrımını sağlayan sütunlar, gri granitten yapılmış ve olasılıkla devşirmedir. Stylobat, sütun kaideleri, korinth tipteki sütun başlıkları ve arşitravlar ise kireç taşı



malzemeden yapılmıştır. Bu unsurlarda yine daha erken döneme ait bir yapıdan devşirilmişlerdir<sup>85</sup>.

Yapının ikinci evresinde, kilisenin kuzeyine eklenen kareye yakın planlı mekânın alt seviyede izlenebilen güney duvarı ve apsis duvarı, malzeme-teknik açısından farklı özellikler göstermektedir. Mekânın duvarları Tip 2 olarak tanımlanan, moloz taş, dere taşı ve kaba yontu taştan oluşan düzensiz örgü tekniğiyle inşa edilmiştir<sup>86</sup> (Şekil 107). Duvar örgüsünde kullanılan taşlar arasında, bağlayıcı olarak beyaz harç kullanılmıştır. Duvar kalınlıkları ise 65-70 cm. arasında olduğu gözlemlenmiştir. Duvarların ise sıvanarak duvar resimleriyle süslendiği anlaşılmaktadır. Bu mekânın batısında yer alan dikdörtgen planlı atriumda bulunan ve bir kısmı kırılmış ve yıkılmış haldeki sütunlar, kilisedeki gibi gri granitten yapılmışlardır ve olasılıkla bu sütunlar da devşirmedir.



Şekil 107. Kuzeyde yer alan mekânın güney duvarı (Uzun, 2015: Levha 58b)

Trikonkhos planlı yapının dış cephesi, kilisenin güney doğusunda yer alan köşe odasının duvarlarıyla benzer şekilde ağırlıklı olarak moloz taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Bu mekânların duvarları Tip 3 olarak tanımlanan teknikte örülmüştür<sup>87</sup>. Trikonkhos planlı yapının iç cephesinin ise sıvalı olmasından dolayı duvar örgü tekniği net görülememektedir. Ancak yer yer dökülen sıvalardan anlaşıldığı üzere, moloz taş

<sup>85</sup>Z. Demirel Gökalp, Ş. Yıldırım, agm., s.185.

<sup>86</sup> Detaylı bilgi için bkz. M. C. Uzun, agt., s.109. Ek 1.

<sup>87</sup> Detaylı bilgi için bkz. M. C. Uzun, agt., s.109. Ek 1.



malzemeden düzensiz örgü tekniğinde örüldüğü söylenebilir. Eksedraların yarım kubbelerinde ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Trikonkhos planlı yapının iç düzenlemesinde, yarım kubbelerin başlangıcına kadar, gri renkli ve dar dikdörtgen kayrak taşı plakalar kaplama olarak kullanılmıştır (Şekil 108). Eksedraların yarım kubbeleri ise sıvanarak duvar resimleriyle süslenmiştir. Fakat sadece güney eksedranın yarım kubbesindeki duvar resmi sağlam gelebilmiştir.



Şekil 108. Trikonkhos planlı yapının cephe kaplaması

Güney eksedrada yer alan duvar resminde ayakta ve cepheden tasvir edilmiş iki azize figürü görülebilmektedir (Şekil 109). Olasılıkla sahnenin tamamında, anneleri Sophia ile birlikte anılan üç kız kardeş; ΑΓΑΠΗ, Ἀγάπη (sevgi), ΕΛΠΙΣ, Ελπίς (umut), ΠΙΣΤΙΣ, Πίστις (iman) resmedilmiştir. Görülebilen iki azize yan yana ve ayakta durmaktadır. İki azize de bel hizasındaki sağ ellerinde birer mum taşımaktadır. Solda yer alan azizenin başının sağında “ΑΓΑΠ.” (AGAP.) yazmaktadır (Şekil 110). Duvar resmi

üslup özellikleriyle 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Fakat Azize Agapi'ye ait tasvirlerin Bizans resim sanatında 9-10. yüzyıllarda görülmesi nedeniyle, niş içerisinde yer alan Azize Agapi ile birlikte kız kardeşlerinin resmedildiği tasvir, Anadolu'da bilinen ilk ve tek örnek olması açısından önem taşımaktadır<sup>88</sup>.



Şekil 109. Trikonkhos planlı yapının güney eksedrasında yer alan duvar resmi (kazi arşivi)



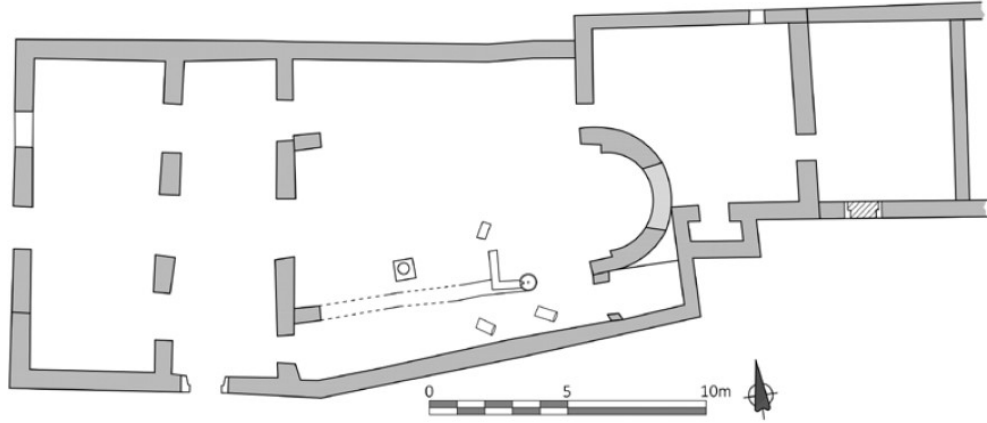
Şekil 110. Trikonkhos planlı yapının güney eksedrasında yer alan duvar resminin çizimi (Çorağan, 2017: Çizim 1)

<sup>88</sup> Duvar resminin ikonografisinin ve değerlendirmesinin detaylı anlatımı için bkz. N. Çorağan, agm., s.145-149



### 2.9. IX No'lu Kilise (Güney Kent Merkezi Kilise)

Güney Kent Merkezi Kilise S6/VI sektöründe, Köprü Caddesi'nin güneyinde, Köprü Caddesiyle, doğu-batı aksta ilerleyen caddenin kesişme noktasında köşede yer almaktadır. Kilisenin batısında Köprü Caddesi kalırken, güneyinde ise limana doğru ilerleyen cadde yer almaktadır.



Şekil 111. IX No'lu Kilise planı (Evcim-Öztaşkın, 2019. Fig. 18)

Küçük boyutlarda olan kilise, üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir (Şekil 111). Kilisenin güney nefi ve güney cephe duvarı, güneyinde cadde olmasından dolayı topoğrafyaya uygun olarak içe doğru daralan bir açıyla inşa edilmiştir. Kilisenin naosu apsis yarım dairesi dâhil olmak üzere 12.90 m. uzunluğunda, naosunun genişliği ise batıda 11.50 m. doğuda ise 9.70 m. ölçülerindedir (Şekil 112).



Şekil 112. IX No'lu Kilise genel görüntüsü (güneybatıdan görünüş)

Kilisenin batısı iki bölümlü nartheks şeklinde düzenlenmiştir (Şekil 113). Kilisenin giriş kapıları bu iki bölümlü narthekesten sağlanmaktadır. Batı nartheksin, batısındaki 1.50 m. genişliğindeki kapı, Köprü Caddesi'nden kiliseye girişi sağlamaktadır. Doğu nartheksin güneyindeki 1.15 m. genişliğindeki kapı ise, kilisenin güneyindeki caddeden girişi sağlamaktadır. Batı nartheks 4.55x11.15 m. ölçülerinde enlemesine dikdörtgen planlıdır. Bu bölümümde giriş kapısının kuzeyinde 1.25 m. genişliğinde bir pencere açıklığı görülmektedir. Olasılıkla benzer bir pencere kapının güney tarafında da yer almaktadır. Fakat cephe duvarının bir bölümüm yıkılmış olmasından dolayı tam olarak anlaşılamamaktadır. Batı narthekesten üç kapı açıklığıyla doğu narthekse geçilmektedir. Bu kapılardan ortadaki daha geniş tutulmuş ve 2.15 m. genişliğindedir. Yanlarda kalan iki kapı açıklığı ise 1.75 m. ölçülerindedir. Doğu nartheks, 3.50x11.35 m. ölçülerinde enlemesine dikdörtgen planlıdır. Doğu narthekesten de nefler hizasından üç kapı açıklığıyla naosa geçilmektedir. Naosa giriş kapılarından ortada yer alan kapı açıklığı da diğerlerine göre daha geniş tutulmuş ve yaklaşık 2.15 m. genişliğindedir. Neflere açılan kapılardan kuzeydeki 1.45 m., güney nefeye açılan kapı ise 1 m. genişliğindedir.



Şekil 113. Nartheksin genel görünüşü (güneybatıdan bakış)

Henüz kazısı yapılmayan kilisenin naosunda güney nef stylobatının bir kısmı ve bir sütun kaidesi görülmektedir (Şekil 114). Sütun kaidesiyle birlikte kilisenin naosu içinde bulunan sütun ve sütun başlıklarının parçaları da kilisenin nef ayırımında sütunların kullanıldığını göstermektedir. Naosun batısına doğru ana nef içinde kalan kuzey



stylobatın yanında bir su kuyusu bulunmaktadır. Naosun beden duvarları güneyde temel seviyesinde izlenebilirken, güneyde ise az bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Görülebilen beden duvarlarında ise naosun pencere açıklıkları hakkın fikir sahibi olunamamaktadır. Naosun batısında, kuzey nefte açılan kapıdan hemen sonra, nef başlangıcında duvarla bitişik bir payanda yer almaktadır. Güney nefte açılan kapıdan sonra ağaç köklerinden dolayı payanda görülemese bile olasılıkla nef başlangıcında kuzeydeki gibi bir payanda yer almaktadır.



Şekil 114. Doğudan naos ve nartheğin görünüşü

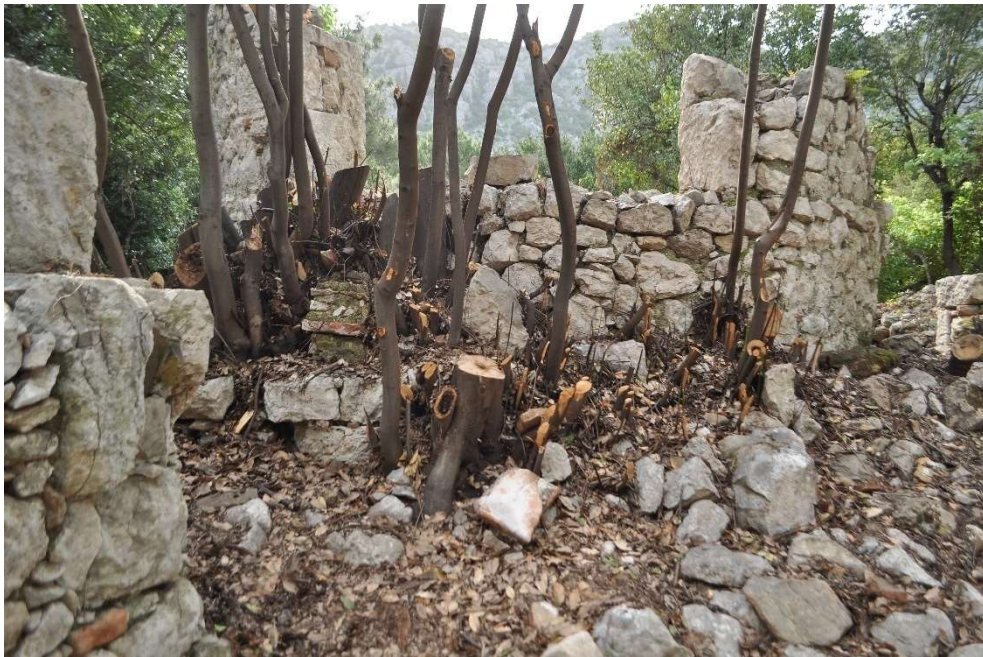
Naosun hemen kuzeydoğu köşesine yakın bir konumda, yamuk dörtgen planlı ve kuzey-güney ekseninde uzanan bir mekân bulunmaktadır. Fakat mekânın kiliseyle bağlantılı olup olmadığı tam olarak anlaşılamamıştır. Bu alanda kilisenin kuzey cephe duvarı kesintisiz devam etmektedir. Ama duvar çok yüksek seviyede olmadığı için bir pencereyle bağlantılı olup olmadığı bilinmemektedir. Mekânın içi ise üst kotlara kadar molozla doludur. Apsisin hemen kuzeyinden 90 cm. genişliğinde bir kapı açıklığıyla apsisin doğusunda kalan geniş mekâna geçilmektedir (Şekil 115). Bahsi geçen mekân, normal bir köşe odasından ziyade, apsis arkasında 7.25x6.30 m. ölçülerinde bir alanı kapatan ve neredeyse apsis yarım dairesinin tümünü içine alan bir mekân konumundadır. Mekânın doğu cephesinde 95 cm. genişliğinde bir kapı açıklığı daha bulunmaktadır. Bu kapı açıklığı kilisenin doğusunda yer alan bir yapıya açılmaktadır. Mekânın kuzey cephesinde ise 55 cm. genişliğinde bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Mekânın güney cephesinde ise, cephe duvarı dikdörtgen bir niş oluşturacak şekilde dışa çıkıntı yaparak



devam etmektedir. Bu nişin açılığı ise 1.05 m. genişliğindedir ve olasılıkla tuğla kemerli bir düzenlemesi vardır (Şekil 116). Apsisin hemen güneyinden ise küçük bir mekâna geçiş sağlayan 1.10 m. genişliğinde bir açıklık bulunmaktadır. Bu mekânın duvarları temel seviyesinde izlenebilmektedir. Mekân, 2.60x1.95 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır (Şekil 117).



Şekil 115. Apsisin doğusunda yer alan mekân



Şekil 116. Apsisin doğusunda yer alan mekân ve apsis arkası





Şekil 117. Apsisin güneyinde yer alan mekân

Kazı çalışmaları sırasında kilisenin bema bölümü hakkında fikir sahibi olabilmek için, in situ durumdaki kaidenin batısında 2,5x2 m. ölçülerinde derin olmayan bir sondaj açılmıştır. Yapılan sondaj çalışması sonucunda, kilisenin bema bölümünü ayıran templon stylobatının bir bölümüne ulaşılmıştır (Şekil 118). Dış bükey yivlerle süslenmiş olan stylobat, olasılıkla devşirme olarak kullanılmıştır.



Şekil 118. Templon stylobatı



Kilisenin sağlam kalabilen duvarları incelendiğinde, kilisenin farklı evreleri olduğu gözlemlenmiştir. İki bölümlü nartheksin cephe duvarları incelendiğinde, duvar örgüsünde düzgün kesme taşlar kullanıldığı görülmektedir. Düzgün kesme taşlar arasında küçük taş yongaları kullanılmıştır. Naosun güney cephesinde bir bölümü ayakta kalabilmiş cephe duvarında ise, Tip 3 olarak tanımlanan moloz taş duvar örgüsü görülmektedir<sup>89</sup> (Şekil 119). Bu duvar örgüsünde, aralarda yer yer küçük taş yongaları ve tuğla-kiremit parçaları kullanılmıştır. Bahsi geçen iki duvar örgüsü, güney cephede naosun giriş hizasında birleşmekte ve farklı evrelere ait olduğu rahatlıkla izlenebilmektedir.



Şekil 119. Güney cephe duvarının dıştan görünüşü

---

<sup>89</sup> Detaylı bilgi için bkz. M. C. Uzun, agt., s.109. Ek 1.



## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### DEĞERLENDİRME

#### 3.1. İkincil Mekân ve İkincil Yapı Kavram Önerisi

İlk yüzyıllarında Roma İmparatorluğu tarafından yasaklanan Hristiyanlık, I. Constantinus sayesinde, 313 yılında ilan edilen Milano Fermanı ile serbest bir din haline gelmiştir. Bu zamana kadar sürekli artan Hristiyan nüfusu için artık kiliselerini inşa edebilme özgürlüğü oluşmuştur<sup>90</sup>. Artık Hristiyanların dini ayin ve törenleri için yeni mimari yapı planlamaları gerekmiştir. Hem elverişli olmayışı hem de ideolojik nedenlerden dolayı pagan dini mimarisi, yeni mimarinin alt yapısını oluşturmak için uygun görülmemiştir. Roma'nın resmi mimari yapılarından “bazilika”, Hristiyanların yeni mabetlerini tasarlamaları için hem plan tipi açısından hem de basit eklentiler yapılabilecek en uygun yapı olarak görülmüştür. Bazilika; Roma mimarisinde mahkeme salonu veya imparatorluk saraylarında kabul salonu olarak kullanılan bir yapı tipidir. Bazilikalar genellikle sütunlarla ayrılmış dolaşım koridorları bulunan, kısa veya uzun kenarlarında apsislerin de görülebildiği uzun dikdörtgen salon biçiminde yapılardır. Çatısı çoğunlukla iki yöne eğimli, kiremit kaplı ahşap çatı iskeleti ile örtülmüştür. İç mekân aydınlatılması duvarların üzerinde yüksekte yer alan pencerelerden sağlanmaktadır. Bazilika plan tipi kilise için uyarlanırken bir takım değişiklikler ve eklentiler yapılmıştır. Koridor sayısı ve yapının en boy oranı tekrar düzenlenmiştir. Ana yapı içine ambon, bema, tempon, altar gibi unsurlar eklenerek litürjik alanlar belirlenmiştir. Nartheks, atrium, galeriler, pastaphorion hücreleri gibi mekânlar ana yapıya eklenmiştir<sup>91</sup>. Bu şekilde yeniden biçimlenen bazilikal plan, Erken Bizans Dönemi kilise mimarisinin en yaygın plan şemasını oluşturmuştur.

Günümüz Bizans mimarisi araştırmalarında, bazilikal planlı kiliselerde yer alan veya ana yapının çevresine yerleştirilmiş mekânların değerlendirilmesi net bir şekilde yapılmamıştır. Bazilikal planlı kiliselerde yer alan mekânların öncelikle ayrımının yapılması sonrasında bu mekânların tanımlamalarının yapılması, kiliselerin bir bütün şeklinde anlatılması ile tanımlanmasını daha akıcı ve anlaşılır hale getirecektir. Bazilikal

<sup>90</sup> Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1986, s.39.

<sup>91</sup> Mark J. Johnson ve John Wilkinson, “Basilica”, *ODB*, I, New York 1991, s.265-266. R. Krautheimer, *age*, s.41-43. Guntram Koch, *Erken Hristiyan Sanatı*, (çev. Ayşe Aydın), İstanbul 2007, s.1.

planlı kiliselerde yer alan bölümlerin değerlendirmesini yapmadan önce mekân kavramının tanımına bakmak gerekmektedir.

Mekân, insanı fiziksel çevreden belli bir ölçüde ayıran ve içinde eylemlerin sürdürülmesine elverişli boşluk; boşluğun sınırlandırılmasıyla ortaya çıkan ve içindekilerin görsel izlenim ve algısına açık, belirleyici ortam olarak tanımlanmaktadır<sup>92</sup>. Başka bir tanımlama da ise; yerde, yeraltında ve yer üstünde doğal olarak oluşmuş ya da insan eliyle oluşturulmuş, içinden yararlanılabilen boşluklara “mekân” denmektedir<sup>93</sup>.

Mekân sınırlandırılan bir alan olduğu için, mekâna geçiş için kapı veya geçiş yerleri bulunmaktadır. Genellikle doğal ışıkla aydınlatılması sağlanan mekânlar, ışığı üstten alamıyorsa yan duvarlarda yer alan pencerelerden almaktadır. Gün ışığını alamayan mekânlar ise gerekli aydınlatma sistemleriyle aydınlatılabilmektedir. Mekânlara ışık veren pencereler göz seviyesinde ise mekân ile çevre arasında görsel ilişki kurulmuş olur. Bu ilişkinin kurulması, mekân içerisinde gerçekleşen yaşam ve faaliyetler için önem taşımaktadır. Mekânın türleri, “iç mekân”, “dış mekân” ve “doğal dış mekân” olarak üç başlık altında incelenmektedir. İç mekân, mimari unsurlarla (duvar, tavan, döşeme vb.) oluşturulan, içinde belirli bir eylem yapılmak üzere ayrılan, bölünen, koparılan olarak tanımlanmaktadır. Dış mekân, üzeri kapalı olmak zorunda olmayan, çoğunlukla yapıların, duvar ve heykel gibi öğelerin, bazen de ağaç, kaya vb. doğal öğelerin çevrelediği bir hacim olarak tanımlanmaktadır. Doğal dış mekân ise, ağaçlar, bitkiler, kayalar gibi doğada yer alan öğelerle oluşmuş veya oluşturulmuş dış mekânlardır<sup>94</sup>.

Bir kilise tanımlaması yapılırken, plan şemasından bahsedilmekte, ana yapının içerisinde yer alan birimler, unsurlar ve litürji için ayrılan alanların varlığı belirtilmektedir. Bunlarla beraber kilisenin çevresinde yer alan ve kiliseyle organik bağı bulunan mekânlar da anlatılmaktadır. Yukarda tanımı yapılan mekân kavramından da anlaşılacağı üzere kiliseler içerisinde bema, apsis, naos, yan nefler gibi birden fazla mekân yer almaktadır. Aynı şekilde kilise çevresinde de organik bağ ile kiliseye bağlı birden fazla mekân yer alabilmektedir.

<sup>92</sup> Doğan Hasol, “Mekân”, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 2014, s.313.

<sup>93</sup> İ. Hulusi Güngör, *Temel Tasar*, İstanbul 2005, s.219.

<sup>94</sup> İ. H. Güngör, *age*, s.219-221.



Sorun öncelikle mekânları tanımlamada karşımıza çıkmaktadır. “ek mekân” olarak adlandırılan ve kilisenin çevresinde yer alan bu mekânların tanımlamasında kullanılan “ek” ifadesi ile ne anlatılmak istendiğidir. Bahsi geçen mekânların bir ek/yan/tamamlayıcı birim olarak kiliseyle aynı zamanda yapıldığı mı yoksa kilisenin inşasından sonraki bir dönemde eklendiği mi? Her iki anlamda da kullanılan “ek mekân” ifadesi, bu soruların oluşmasına neden olmaktadır. Çok evreli kiliselerde, kilisenin inşasından sonra kiliseye eklenen mekânlar olduğu bilinmektedir<sup>95</sup>.

Bu anlamsal sorunun veya karışıklığın giderilmesi için mekânların işlevsel niteliklerinden yola çıkılabilir. Bir kilisenin temel ve öncelikli amacı Ökaristi ayinidir. Ökaristi ayinini gerçekleştirmek için gereken öncelikli mekânlar naos, bema ve apsistir. Bu nedenle bir kilisenin ana mekânları bu üçüdür. Bununla birlikte kiliseler kadınlar, yaşlılar, katekhümenler vb. için cinsiyet ve statü ayrımı sağlayan, litürjik malzemelerin saklandığı, törene hazırlık yapılan veya farklı sosyal ve dini eylemlere yönelik mekânlara da ihtiyaç duyabilirler. Bunlar gibi nedenlerle nef, nartheks, katekhümena, atrium, galeriler, prothesis ve diakonikon gibi birimler oluşturulmuş olabilir. Kilisenin temel işlevi olan Ökaristi ayinine yönelik yardımcı bir amaç için oluşturulmuş bu mekânların, “ek mekân” yerine “ikincil mekân” olarak adlandırılması daha anlaşılır olacaktır. Kiliseye bağlı olarak inşa edilen ve Ökaristi dışında farklı bir amaç (vaftiz litürjisi, ziyaret, anı vb.) için oluşturulmuş birimler ise “ikincil yapı” olarak adlandırılabilir. Ek mekân kelimesi, yabancı dil kaynaklarda geçen “Annex” kelimesinin çevirisi olarak kullanılmıştır. Çoğu kitap veya makalelerde, kiliselerde yer alan mekânlar Annex olarak adlandırılmaktadır<sup>96</sup>. Annex, kelime anlamı olarak, daha büyük bir yapıya bitişik veya yakınına inşa edilmiş daha küçük boyutlu ikincil mekân veya yapı anlamına gelmektedir<sup>97</sup>. Bu nedenle Annex kelimesini birebir çevirisi (“Ek” Mekân) yerine kelime anlamından çıkarılan “ikincil mekân” veya “ikincil yapı” tanımlamalarını kullanmak daha makul gözükmektedir. Böylelikle “ek mekân” tanımlamasıyla akılda oluşan sorular giderilmiş olacaktır.

<sup>95</sup> Örn.: Patara Kent Bazilikası, Myra St. Nicholaos Kilisesi, Andriake A Kilisesi, Olympos Liman Bazilikası, Roma St. Peter Bazilikası, Milan S. Tecla Kilisesi, Priene Piskoposluk Kilisesi gibi örnekler daha da çoğaltılabilir.

<sup>96</sup> Örn.: R. Krautheimer’in 1986 tarihli “Early Christian and Byzantine Architecture” kitabı, H. Hellenkemper ve F. Hild’in 2004 tarihli “Lykien und Pamphylien” kitabı, H. G. Severin ve P. Grossmann’in 2003 tarihli “Frühchristliche und Byzantinische Bauten im Südöstlichen Lykien” kitabında, Editörlüğünü P. Niewöhner’in yaptığı 2017 tarihli “The Archaeology of Byzantine Anatolia” kitabında yer alan birçok makalede olduğu gibi ek mekânlar için Annex tanımlaması yapılmaktadır.

<sup>97</sup> Cyril M. Harris, “annex, annexe”, *Dictionary of Architecture & Construction*, New York 2006, s.40.

İngilizce terminolojide de kilise çevresindeki mekânlar için benzer bir farklılığın vurgulandığı görülür. The Oxford Dictionary of Byzantium'da “Naos”<sup>98</sup> maddesinde naosun çevresinde yer alabilecek mekânlardan bahsedilirken “subsidiary space” tanımı kullanılmıştır. İngilizce “subsidiary space” tanımı Türkçe’ye “ikincil mekân” olarak çevrilmelidir. Bu nedenlerden dolayı kiliseyi oluşturan temel mekânlar olan naos, bema ve apsis dışındaki Ökaristi ayine yönelik belirli bir amaç için oluşturulmuş, nartheks, atrium, nef, katekhümena, galeriler, prothesis ve diakonikon mekânlarından çalışmanın geri kalan kısmında ikincil mekân olarak söz edilecektir. “Subsidiary space” kelimesi aynı zamanda yan/yardımcı/tamamlayıcı anlamlarında da kullanılabilir. Dolayısıyla kilisenin ana işlevinin dışında başka bir amaca hizmet eden mekânları ikincil yapı olarak adlandırmak, ikincil mekânlardan ayrımını sağlamak açısından önemli görülmektedir. Bu yüzden kilisede, Ökaristi ayininden farklı bir amaca hizmet eden vaftizhane, şapel, martyrion, mausoleion ve ayazma gibi yapılar, çalışmanın geri kalan kısımlarında ikincil yapı olarak adlandırılacaktır.

“Ek” ifadesinin, kiliseye sonraki dönemlerde eklenmiş ikincil yapılar ya da ikincil mekânlar için kullanılması anlaşılabilirlik açısından daha uygun olacaktır<sup>99</sup>.

Erken Bizans döneminde bazilikal plan şeması kiliseye uyarlanırken, bu şemada bir takım değişikliklerin ve eklentilerin yapıldığı bilinmektedir. Hristiyanların ibadetlerini gerçekleştireceği yapıda Hristiyanlığın ana ayini olan Ökaristi ayini gerçekleştirmeye yönelik mekânların yer alması gerekmektedir. Ökaristi ayini, İsa'nın kanını ve bedenini temsil eden ekmek ve şarapla cemaatin kutsandığı ayindir<sup>100</sup>. Bu ayinin gerçekleşebilmesi için cemaatin toplanması için bir mekân gerekmektedir. Kilisede cemaat için ayrılan mekân naostur. Ekmek ve şarabın halka takdim edileceği, ayrıca din adamlarının halktan ayrılması için düzenlenmiş mekân ise bema<sup>101</sup>. Ayin sırasında din adamlarının oturduğu, okuyacağı dualar ve ilahiler için gerekli mekân ise apsis ile sağlanmıştır<sup>102</sup>. Mekân kavramının tanımına baktığımızda ise “naos”, “bema” ve “apsis” bölümlerini mekân olarak değerlendirmek mümkündür. Erken Bizans

<sup>98</sup> Slobodan Ćurčić, “Naos”, *ODB*, II, New York 1991, s.1436.

<sup>99</sup> Örn.: “ek ikincil yapı”, “ek ikincil mekan”.

<sup>100</sup> Ökaristi ayinin detayları için bkz. Meryem Acara, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Litürji ve Litürjik Eserler”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 15/1, 1998, s.188-191.

<sup>101</sup> Mark J. Johnson, “Bema”, *ODB*, I, New York 1991, s.281. Charles Delvoye, “Bema”, *RBK*, Band I, Stuttgart 1966, s.583-584.

<sup>102</sup> Mark J. Johnson, “Apse”, *ODB*, I, New York 1991, s.144. Charles Delvoye, “Apsis”, *RBK*, Band I, Stuttgart 1966, s.246-248.



döneminde bazilikal planlı bir yapının kilise olabilmesi için gerekli ana mekânlar naos, bema ve apstistir. Bazilikal planlı bir yapı içinde bu mekânların olmasıyla birlikte, erken dönem kiliselerinde, Hristiyanlığın ana ayinini gerçekleştirmek mümkün olacaktır. Dolayısıyla Erken Bizans Dönemi bazilikalarında, bu mekânları ana mekân olarak tanımlamak, ikincil diğer mekânlar ile ayrımının yapılmasını sağlayacaktır.

### 3.2. Erken Bizans Dönemi Kiliselerinde İkincil Mekânlar

#### 3.2.1. Atrium

Atrium, genellikle kiliselerin batısında yer alan, dört taraftan sütunlarla çevrelenmiş revaklı veya nartheksi olan kiliselerde üç yönden revaklı, üstü açık avludur<sup>103</sup>.

Atriumun kiliselerde birden fazla kullanım amacı olabilmektedir. Kiliseye girmeden önce, temizlik için kullanılabilen bir mekân olarak atrium aynı zamanda katekhümenlerin eğitim aldığı mekân işlevinde de kullanılabilir. Ökaristi ayini öncesi burada toplanan katekhümenler ve inananların dini tören öncesi ayrıldıkları mekân olarak da kullanılmıştır. 4. ve 6. yüzyıllar arasında sıkça kullanılmasına rağmen, kilise mimarisinde kesinlikle olması gerek bir mekân değildir. Litürjideki giriş töreninde gerçekleşen değişikliklerden sonra ise 6. yüzyıldan sonra atriumlu kiliselere oldukça nadir rastlanmaktadır<sup>104</sup>.

Atrium plan olarak muhtemelen Roma yapılarında yer alan revaklı avludan esinlenilerek yapılmıştır. Atrium terimi, açık gökyüzü altındaki bir alan anlamına gelen Yunan kökenli *Aithrion* kelimesinden gelmektedir<sup>105</sup>. Bizans dönemindeki ilk örnekleri ise, I. Constantinus döneminde inşa edilen San Giovanni in Laterano Bazilikası, Roma Aziz Petrus Bazilikası, Kudüs Kutsal Mezar Kilisesi, Beytullahim Kutsal Doğum Kilisesi'nde görülmektedir. Atrium, çoğunlukla üç veya beş nefli Hellenistik bazilikal planlı kiliselerde bulunmaktadır. Erken Bizans döneminde, Roma, Konstantinopolis, Yunanistan, Kuzey Makedonya, Anadolu'nun kıyı kesimleri, Filistin, İber Yarımadası, Güney Galya gibi birçok bölgede yer alan bazilikalarda atriuma rastlamak mümkündür. Bu bölgelerin dışında, Ravenna, İstirya, Dalmaçya, Trakya, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya, Kıbrıs, Suriye ve Kuzey Afrika bölgelerinde yer alan kiliselerde atriuma

<sup>103</sup> Charles Delvoye, "Atrium", *RBK*, Band I, Stuttgart 1966, s.421..

<sup>104</sup> Mark J. Johnson, "Atrium", *ODB*, I, New York 1991, s.228. 6. yüzyıldan sonra atriumlu inşa edilen kiliselere örnekler; Pslıka Büyük Bazilika, Presvlav Yuvarlak Kilise, Konstantinopolis'te Büyük Saray içerisindeki Pharos ve Nea Ekklesia Kiliseleri.

<sup>105</sup> M. J. Johnson, *age.*, s.228.

nadiren rastlanılmaktadır. Anadolu'nun kuzeyinde ve Ermenistan kiliselerinde ise atriuma hiç rastlanılmaz. Atrium, Hellenistik bazilikal planlı kiliselerin dışında, merkezi planlı kiliselerin batısında da nadiren görülmektedir<sup>106</sup>.

Atrium, nartheksi olmayan kiliselerde genellikle dört yönden arkadlı şekilde inşa edilmiştir. Nartheksli kiliselerde ise kuzey, batı ve güneyden üç yönden arkadlı şekilde inşa edilmiştir. Ancak nartheksli kiliselerde de dört yönden arkadlı atrium olduğu nadiren görülmektedir. Üç yönden arkadlı atriumlar, doğu kenarda kapı açıklıkları ile narthekse bağlanmaktadır. Batı tarafta yer alan arkadın yerine ise bazen portiko bazen ise anıtsal bir çeşme veya vaftizhane yer alabilmektedir. Bazı kiliselerde birbirine paralel iki yönden arkadlı olduğu görülürken bazı kiliselerde ise doğuda düz bir arkadla sonlanan yarım daire planlı bir atrium görülmektedir. Atrium aynı zamanda arkadları olmadan, dik açılı bir avlu şeklinde veya yarım daire planlı bir avlu şeklinde de inşa edilebilmektedir<sup>107</sup>.

Atrium arkadlarının sundurmaları mekânın ortasına doğru eğimli bir şekilde inşa edilmiştir. Bu sayede mekânın içinde bulunabilecek bir sarnıçta ya da havuzda su toplanmasına olanak sağlanmıştır. Mekânın merkezinde genellikle bir çeşme yer almaktadır. Atrium çoğunlukla kiliseye bağlı olarak inşa edilmiştir. Bazı atriumlar bir veya daha fazla mekânla çevrili olabilmektedir. Kuzey İtalya ve İstirya'da bulunan örneklerde atriumun vaftizhane ile bağlantılı olduğu görülmektedir. *Domini Nostri Testamentum*'da ise vaftizhanenin atrium içine yer alması gerektiğinin yazılı olduğu belirtilmektedir. Buna bağlı olarak Mallorca'daki Son Pereto Bazilikası'nda atrium tasarımının içinde vaftiz havuzu yer almaktadır. Dolayısıyla vaftiz işlemleri atrium içindeki vaftiz havuzlarında gerçekleştirilmektedir. Vaftiz havuzunun atriumda yer aldığı örneklerde, vaftiz havuzu atriumun kuzeyinde veya güneyinde yer almaktadır<sup>108</sup>.

### 3.2.2. Gynaikeion

Yunanca bir kelime olan "Gynaikeion" terimi evlerde yün eğirme ve dokuma amacıyla kadınlar için ayrılmış bölümü ifade eder. Bu kullanımından kaynaklı olarak Geç Roma İmparatorluğu döneminde tekstil/dokuma fabrikaları için de gynaikeion terimi kullanılmıştır<sup>109</sup>

<sup>106</sup> C. Delvoye, *age*, s.421-425.

<sup>107</sup> C. Delvoye, *age*, s.426-432.

<sup>108</sup> C. Delvoye, *age*, s.434-438.

<sup>109</sup> Steven B. Bowman, Alexander Kazhdan, "Gynaikeion", *ODB*, I, New York 1991, s.888. John Peter Wild, "Gynaecium at Venta and its Context", *Latomus*, T.26, Fasc. 3,1967 Bruxelles, s.649-650.



“Kadınlara ayrılmış yer” anlamıyla kiliselerde de törenler esnasında kadınlar için ayrılmış alanlar “Gynaikeion” olarak tanımlanır. Erken Bizans döneminde kiliselerin galeri katları genellikle gynaikeion olarak tanımlanmaktadır. Galeri katı olmayan kiliselerde ise naosun herhangi bir yeri gynaikeion olarak kullanılabilir.

İstanbul Ayasofya kilisesi için; John Krysostomos'un vaazlarına göre 5. yüzyıl başında ve Paulus Silenterius'un tanımlarına göre I. Iustinianus döneminde kadınların galerilerde yer aldıkları anlaşılır. Prokopius'un aktarımlarından ise kadınların galerilerin yanı sıra neflerden birinde de yer alabilecekleri anlaşılmaktadır<sup>110</sup>. Erken Bizans dönemi için kadınların yeri konusunda başka bir referans bulunmaması nedeniyle kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak Orta Bizans dönemi kaynaklarının tümünde Ayasofya'nın galerilerini imparatoriçe ve maiyetinin kullandığı; kadınların ise neflerden birinde yer aldıkları ifade edilir. Erken ve Orta Bizans gelenekleri arasında süreklilik olduğu göz önüne alınarak, kadınların Erken Bizans döneminde de neflerden birinde (genellikle kuzey nef) olabildikleri söylenebilir. İmparatoriçe ve maiyetinin katıldığı törenlere dair yazılı kaynaklara göre, İstanbul'da diğer Erken Bizans dönemi kiliseleri için de benzer bir kullanım söz konusudur<sup>111</sup>.

7. yüzyıl yazarı Gabriel Corintius'a göre Yunanistan'da, yerel bir uygulama olarak, kadınlar törenler esnasında narthekste yer almaktadır<sup>112</sup>. Kadınlarla beraber henüz vaftiz olmamış çocukların da galeri katına alınması nedeniyle galeri katları zaman zaman katekhümena olarak da ifade edilmiştir<sup>113</sup>

### 3.2.3. Katekhümena

Erken Bizans döneminde Hristiyan olmak isteyen fakat henüz vaftiz olmamış kişilere katekhümen ismi verilmektedir. Bu kişiler, Hristiyan olmak için bir eğitmenin denetiminde dini eğitim süreci geçirmektedirler. Katekhümena ise katekhümenlerin dini eğitimlerini aldığı ve vaftiz litürjisine hazırlandığı mekânlardır. Katekhümenlerin bu mekânlarda ayini dinlemelerine izin verilmektedir fakat ayini izleyemezler. En son komünyon sırasında dışarı alınırlardı. Paskalya Yortusu'nda suların kutsanmasının

<sup>110</sup> Thomas F. Matthews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, Pennsylvania 1971, s.130.

<sup>111</sup> T. F. Matthews, *age.*, s.132-133.

<sup>112</sup> T. F. Matthews, *age.*, s.130.

<sup>113</sup> Robert F. Taft, “Women at Church in Byzantium: Where, When-and Why ?” *DOP*, Vol. 52, Washington 1998, s.31.

ardından vaftiz olan katekhümenler komünyon almaya hak kazanarak cemaatin bir üyesi haline gelirlerdi<sup>114</sup>.

Erken dönem yazarlarının aktardığı bilgiler doğrultusunda kiliselerde katekhümena olarak nartheksin kullanıldığı anlaşılır. Katekhümenler ve kefarete ödeyen günahkârlar ayini narthekesteki takip ederlerdi. Yaklaşık 270 yıllarında Gregory Thaumaturgus tövbe kârları beş kategoride sınıflandırır. Gregory'ye göre tövbe kârların iki sınıfı kilisenin dışında, biri kapıların dışında, biri narthekste ve biri katekhümenlerle beraber kilisenin içinde bulunurdu. Antoniades ve Crysostomos'un aktardıklarına göre İstanbul Ayasofya'sında bir nefin batı ucunun katekhümena olarak kullanıldığı anlaşılır<sup>115</sup>.

Erken Bizans dönemi kiliselerinde yan neflerde tespit edilebilen ayrılmış bölümler ve neflerle bağlantılı dış mekânlar, liturjik gereksinimlerden yola çıkılarak katekhümena olarak ele alınır.

#### 3.2.4. Nartheks

Dar, uzun ve genellikle dikdörtgen bir mekân olan nartheks, kilisenin batısında ve kiliseyle eşit genişlikte bir giriş mekânı oluşturmaktadır<sup>116</sup>. Bir binanın ana girişi önünde propylon veya bir vestibulum şeklindeki giriş mekânları Bizans öncesi dönemlerde de kullanıldığı bilinmektedir. I. Constantinus döneminden itibaren inşa edilen ilk kiliselerde nartheks genellikle kiliselerde görülen bir mekândır. Bazı kiliselerde atrium ve nartheksin beraber inşa edildiği görülmektedir. Atrium 6. yüzyıldan sonra kullanım dışı kalsa da nartheksin kiliselerde var olmaya devam eden bir mekân olduğu bilinmektedir<sup>117</sup>.

Genellikle kiliseye tek katlı bir mekân olarak bağlanan nartheksin, naosa geçişi sağlayan kapıları ise naosun nef sayısına göre planlanmıştır. Nartheks sadece naosa giriş mekânı değil aynı zamanda kiliseyle ilişkili olan diğer ikincil mekânlara da geçiş için önemli bir bağlantıdır. Nartheks genel olarak katekhümenlerin kaldığı alandır. Komünyon ayini başlamadan önce katekhümenler dışarı yani nartheke alınırdı. Ayrıca Strube, Ayasofya için yaptığı araştırmada, nartheksin dini tören öncesi, yerel halk ve din

<sup>114</sup> Robert F. Taft, "Catechumenate", *ODB*, I, New York 1991, s.390-391.

<sup>115</sup> T. F. Matthews, *age.*, s.126-127.

<sup>116</sup> Nartheks terimi aslen sarı çiçekli uzun bir bitki olan "Ferula Nartheks" bitkisini temsil etmektedir. Bizans mimarisinde ise nartheks, Erken Bizans döneminde kiliseye giriş mekânı olarak tasarlanmıştır. Prokopios'a göre nartheks mekânı, Akdeniz Bölgesi'nde yaygın olarak görülebilen Ferula Nartheks bitkisinin ince uzun şeklinden dolayı bu isimle anılmıştır. Prokopios, *Yapılar Birinci Kitap*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), İstanbul 1994, s.29.

<sup>117</sup> Lioba Theis, "Nartheks", *RBK*, Band VI, Stuttgart 2005, s.870-871. Slobodan Ćurčić, "Nartheks", *ODB*, II, New York 1991, s.1438-1439.

adamlarının ayrıldığı bir mekân olduğunu söylemektedir. Nartheksten ana nefe ve yan nefe açılan kapıların bu ayrımı sağlayan unsurlar olduğunu belirtmektedir<sup>118</sup>. 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar genel olarak naosa giriş mekânı olarak kullanılan nartheks, 9. yüzyıldan sonra oran olarak küçültülmüş ancak vaftiz ve anma törenlerinin düzenlenmesi gibi işlevlerinin sayısı arttırılmıştır. 13. ve 14. yüzyıllarda ise nartheks kilise meclisinin de toplandığı yer olarak karşımıza çıkmaktadır<sup>119</sup>.

### 3.2.5. Yan Nefler

Yan nefler hakkında kabul edilen görüşe göre kilise içerisinde yer alan galeri, ana nef ve yan nefler inançlıların kullanımına tahsis edilmiştir. Galeri katı kadınlar için ayrılmış bir mekân olsa da özellikle galeri katı olmayan kiliselerde, kadınlar aşağı katta yan neflerde de bulunabilmekteydi Genel olarak kuzey yan nef kadınlar için, güney nef ise erkekler için ayrılmaktaydı. Diğer bir görüş ise halkın yan nefleri kullanmadığı ve bu mekânların özel törenler için kapatıldığıdır. Naosu birden fazla nefe ayrılmış kiliselerde yan nefler ana neften stylobat üzerinde yükselen sütunlar ya da payelerle ayrılmaktadır. Sütunların arasından, yarım metre veya daha yüksek levhalarla nefler arası geçiş engellenmiştir<sup>120</sup>.

### 3.2.6. Prothesis ve Diakonikon

Kilisenin doğu ucunda, apsisin iki yanında yer alan bu odalar, kilisede kutsal eşyaların saklandığı odalar olarak kullanılmaktadır<sup>121</sup>. Bu odalardan apsisin güneyindeki diakonikon veya skeuphylakion, apsisin kuzeyindeki ise prothesisdir. Kiliselerde bu mekân düzenlemelerinin kökeninin Suriye'den geldiği bilinmektedir. 4. yüzyıldan itibaren antik kaynaklarda diakonikon mekânı, sadece din adamlarının girip çıkabildiği, kutsal eşyaların saklandığı mekânı temsil etmektedir. Prothesis ise bemanın kuzeyinde, Ökaristi ayininde kullanılan kutsal ekmek ve şarabın hazırlandığı mekândır. Bu iki mekâna girişler yan neflerden, bemandan veya apsisden sağlanmıştır. 9. yüzyıldan sonra ise prothesis ve diakonikon kiliselerde üçlü apsis şeklinde yer almıştır.

### 3.2.7. Skeuphylakion

Skeuphylakion, kutsal eşyaların saklandığı veya kilise hazinesinin saklandığı mekân olarak bilinmektedir. Terim olarak 7. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Skeuphylakion,

<sup>118</sup> L. Theis, *age.*, s.872-874.

<sup>119</sup> S. Ćurčić, *age.*, s.1439.

<sup>120</sup> T.F. Matthews, *age.*, s.117-119.

<sup>121</sup> Robert. F. Taft, William Loerke, Mark J. Johnson, "Pastophoria", *ODB*, III, New York 1991, s.1594



genellikle büyük ve önemli kiliselerde yer almaktadır. Bazı kiliselerde apsisin güneyinde yer alan köşe odası da skeuphylakion işlevinde kullanılmıştır<sup>122</sup>.

### 3.3. Erken Bizans Dönemi Kiliselerinde İkincil Yapılar

#### 3.3.1. Martyrion

Martyrion, bir mezar yapısı olarak, bir martyr, Mesih'in veya bir azizin hayatıyla bağlantılı veya öldüğü bir yere inşa edilmiştir<sup>123</sup>. Erken dönem martyrionları, pagan dönemde yaşamış Hristiyan şehitlerin veya azizlerin mezarlarına inşa edilen anı yapılarıdır. İlk örneği Vatikan Tepesi'nde Aziz Petrus'un mezarının yer aldığı düşünülen alana inşa edilen martyriondur. 312 yılından sonra çok sayıda martyrion, Hristiyan şehitlerinin mezarları üzerine inşa edilmiştir. Grabar, martyrion formunun, Roma mezar yapılarından etkilendiğini söylemektedir. Çoğu martyrion, dairesel planlı, sekizgen veya haç planlı olarak tasarlanmıştır. Ancak martyrionlar Kudüs'teki Kutsal Mezar Kilisesi'nde olduğu gibi bazilika içerisinde ya da Roma Aziz Petrus Bazilikası'nda olduğu gibi transept içerisinde de yer alabilmektedir<sup>124</sup>.

#### 3.3.2. Mausoleion

Mausoleionlar anıtsal mezar yapısıdır. Ziyaret ve anma işlevlerine hizmet eden merkezi planlı ve kubbeli yapılarıdır<sup>125</sup>. Geç antik dönemde Split'teki Diocletianus ve Roma'daki Helena mausoleionu bunlara örnektir. Roma İmparatorluk döneminde önemli bir devlet insanının mezarı için inşa edilen bağımsız yapılarıdır. Fakat Hristiyanlıkta önemli devlet insanların mezarlarını içeren mausoleionlar genellikle bir kiliseye bağlı olarak inşa edilirler. Bu yapıların inşası Bizans döneminde 7. yüzyıla kadar devam etmektedir. Bizans dünyasındaki en önemli mausoleionlar, İstanbul'daki Kutsal Havariler Kilisesi'ne bağlı olarak inşa edilen imparator mausoleionlarıdır. I. Constantinus'un kubbeli rotundası, I. Iustinianus'un haç planlı mausoleionu, kuzey ve güney stoa'da planı anlaşılabilen iki küçük mausoleionunu içeren dört imparatorluk mezarı kiliseye bitişik olarak bulunmaktadır. Gömü geleneğinin değişmesi nedeniyle 6. yüzyıldan sonra mausoleion yapılarının inşası durmuştur. Bu dönemden sonra kilisede gömüler nartheks veya parekklesionlarda yapılmıştır.

<sup>122</sup> R. F. Taft, W. Loerke, M. J. Johnson, "Pastophoria", *ODB*, III, New York 1991, s.1594

<sup>123</sup> Martyr terimi için ayrıca bkz. Alexander Kazhdan, Nancy P. Ševčenko, "Martyr", *ODB*, II, New York 1991, s.1308

<sup>124</sup> Mark J. Johnson, "Martyrion", *ODB*, II, New York 1991, s.1308-1309.

<sup>125</sup> Mark J. Johnson, William Loerke, "Mausoleion", *ODB*, II, New York 1991, s.1320

### 3.3.3. Şapel

Şapel, Bizans mimarisinde özel bir ayın işlevine hizmet eden bir mekân olarak tanımlanmaktadır<sup>126</sup>. Genellikle içerisinde kutsanmış bir altar bulunur ve ayin töreni için kullanılan bir mekândır. Şapeller genellikle bir saray, kilise veya parekklesiona bağlı olarak inşa edilmektedir. Mekân boyutu olarak çoğunlukla küçük boyuttadır fakat büyük boyutlu örnekleri de bulunmaktadır.

Şapelleri işlevlerine göre; mezar şapeli, bir azizin veya havarinin röliğini barındıran ve anma işlevi gören rölik şapeli, özel ibadet şapeli olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Şapeller kiliselerde, kilisenin nartheksinde, naosta veya naosa bağlı bir ikincil mekânda yer alabilmektedir. Plan tipinde, dikdörtgen, çokgen, üç yapraklı yonca, dört yapraklı yonca, haç planlı veya kapalı haç plan tipinde inşa edilebilmektedir. Plan tipine göre de örtü sistemi ahşap iskeletli çatı, tonozlu veya kubbeli olabilmektedir.

### 3.3.4. Vaftizhane

Pagan dönemlerde, termal banyolarda ve piscinalarda suya girmeye karşılık gelen vaftiz terimi, Hristiyanlıkta ise özel bir litürji şeklini almıştır. Bu nedenle vaftiz litürjisini yerine getirebilmek için vaftizhane (baptisterion) mekânlarına veya yapılarına ihtiyaç duyulmuştur<sup>127</sup>.

Vaftiz işlemi suyun olduğu herhangi bir noktada, evde, su deposunda, su kaynağında veya bir nehirde gerçekleştirilebilmektedir. Fakat Hristiyanlıkta bu amaç için yapılmış özel yerler bulunmaktadır. Bilinen en eski vaftizhane Dura Europos'taki ev kilisesinde yer almaktadır. Hristiyanlığın resmi din ilan edilmesinden sonra, vaftiz edileceklerin sayısındaki artış nedeniyle geniş vaftizhanelere ihtiyaç duyulmuştur. Vaftiz, önce yetişkinlerde sonra çocuklarda uygulandığı bilinmektedir. Bazı dönem kaynaklarına göre vaftiz töreni üç aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamaları, üç kez suya dalıp çıkmak, kutsal yağ ile yağlanmak ve konfirmasyon bölümleri oluşturmaktadır<sup>128</sup>.

Bir vaftizhanenin tanımlanmasındaki en büyük kanıt bir vaftiz teknesinin veya bir yazıtın bulunmasıdır. Bunlarla birlikte, bilinen planlara benzerlik ve kiliseyle ilgili konumu dikkate alındığında, bugün vaftiz teknesi olmayan yapılar da vaftizhane olarak

<sup>126</sup> Slobdan Ćurčić, William Loerke, "Chapel", *ODB*, I, New York 1991, s.409-410.

<sup>127</sup> Mark J. Johnson, "Baptistery", *ODB*, I, New York 1991, s.252. Charles Delvoe, "Baptisterium", *RBK*, Band I, Stuttgart 1966, s.460-496.

<sup>128</sup> Selda Uygun Yazıcı, *Anadolu'da Erken Hristiyanlık Dönemi Vaftizhaneleri: Kilikia, Pamphylia, Lykia Örnekleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2019, s.23.

tanımlanmaktadır. Vaftizhaneler sadece piskoposluk kiliselerinde değil, diğer kiliselerde de görülebilmektedir. Aynı şehirde birkaç tane vaftizhane olabilmektedir. Aynı zamanda manastır komplekslerinde de vaftizhaneler bulunmaktadır<sup>129</sup>.

Vaftizhanelerin dairesel, altıgen, sekizgen, üç yapraklı yonca, dört yapraklı yonca, haç biçimli, kare, dikdörtgen, sıralı odalı ve bazilikal planlı olarak çeşitli planlarda inşa edildiği görülmektedir. Aynı zamanda vaftiz mekânlarının, atriuma, kilisenin içerisine ve mağara içerisine yapılan örnekleri de mevcuttur. Kiliseden bağımsız veya yan mekân olarak inşa edilen vaftizhanelerin yapının her hangi bir yerinde bulunabilmektedir. Vaftizhaneler kilisenin ana yönlerine inşa edilebildiği gibi ara yönlerine de inşa edilebilmektedir<sup>130</sup>.

### 3.3.5. Ayazma

Rum Ortodoks inancına göre, şifalı ve kutsal olduğu kabul edilen su kaynaklarının olduğu yere inşa edilen yapılara ayazma denmektedir. Ayazma kelimesi, Yunanca'da kutsal yer anlamına gelen *hagiasma* kelimesinden gelmektedir. Ayazmalar, bir aziz veya azizeye adanmaktadır ve onların manevi koruyuculuğuna inanılmaktadır. Bu kutsal su yapılarında, hastaların şifa bulduğuna, kötülüklerin bedenlerden çıkarıldığına inanılmaktadır. Su kaynaklarının, Hristiyanlık öncesi dönemlerde de kutsallığına inanılmaktaydı. Pagan dönemlerde *Nymphaion*lar (anıtsal su yapıları) *nymphelerle* ilişkilendirilip kutsal kabul edilmekteydi. Vaftizhane ve ayazmalardaki suyun insanı kötülüklerden arındırması yönüyle ikisi arasında ortak nokta bulunmaktadır. Bu nedenle ayazmalar vaftizhanelerle ilişkilendirilen yapılardandır<sup>131</sup>. Ayazmalar bağımsız bir su yapısı şeklinde yapılabilirken kilisenin bir birimi şeklinde de inşa edilebilmektedirler.

## 3.4. Olympos'taki Erken Bizans Dönemi Kiliselerindeki İkincil Mekânlar ve İkincil Yapılar

### 3.4.1. I No'lu Kilise (Nekropol Kilisesi)

Apsisi, güney nefi ve orta nefi 1969 yılında gerçekleşen bir sel felaketi sonucunda yıkılan kilisenin tam planı kesin olarak bilinmemektedir. Bu nedenle kilisenin batısında yer alan mekânların işlevini kesin olarak söylemek güçtür. Ayrıca kilisenin güneyinde

<sup>129</sup> C. Delvoye, *age.*, s.462-463.

<sup>130</sup> C. Delvoye, *age.*, s.463-492. S. Uygun Yazıcı, *agt.*, s.66.

<sup>131</sup> S. Uygun Yazıcı, *agt.*, s.61. Ersoy Soydan, "İstanbul Ayazmaları ve Bir İnanç Merkezine Dönüşen Meryem Ana Ayazması", *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu 2013*, İstanbul 2014, s.646.



herhangi bir ikincil mekân veya ikincil yapı olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak kilisenin güney duvarının tam Olympos Çayı'nın sınırına yakın olması, güney tarafta olası bir mekânın varlığından söz etmeyi zorlaştırmaktadır.

Kuzey cephede kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla kilisenin batısında, 12.80 m. uzunluğunda, genişliği de olasılıkla kiliseyle aynı oranda olan kareye yakın planlı bir mekân yer almaktadır. Ancak sözü geçen mekân içerisinde herhangi bir arkeolojik veri elde edilememektedir. Mekânın boyutu ve kareye yakın planlı olması nedeniyle mekânın ilk etapta atrium olabileceğini düşünmek mümkündür. “Camp der Verdammten” adlı filmin görüntülerinden de mekânın atrium olduğu anlaşılmaktadır. Filmde atrium içerisinde L kesitli payelerin olduğu da görülmektedir<sup>132</sup>. Kilisenin nartheksi bulunmadığı da göz önüne alınınca atriumun dört yönden arkadlı olduğunu söylemek mümkündür. İkincil mekân olarak arkadlı atriuma sahip kiliseler hem Olympos'ta hem de Likya Bölgesi'nde görülmektedir<sup>133</sup>. Atriumun kuzey cephesindeki kapı açıklığı ana caddeye baktığı için olasılıkla kilisenin ana girişi olarak kullanılmıştır. Kapının kuzeyinde payandalardan anlaşıldığı üzere kemerli bir portiko yer almaktadır.

Kalan izlerden anlaşıldığı üzere atriumun batısında 4 m. genişliğinde bir mekân daha yer almaktadır. Bu mekân atriumla kemerli bir kapı açıklığı ile bağlantılıdır. Ancak mekânın dışarıya açılan bir kapısı olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Yeterli arkeolojik veri olmadığı için mekân hakkında herhangi bir işlev önerisi getirilememektedir.

Atriumdan bir kapı açıklığı ile geçilen kuzey nefte, sütun kaideleri arasında moloz taş duvarlar yer almaktadır<sup>134</sup>. Bu moloz taş duvar örgü, kilisede yüksek tip nef ayrımı kullanıldığını göstermektedir<sup>135</sup>. Yüksek tip nef ayrımının kullanılması, kuzey nefin katekhümena olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir<sup>136</sup>. Yüksek tipte nef ayrımı

<sup>132</sup> E. R. von Theumer, *age.*, dk:61:10.

<sup>133</sup> Olympos Liman Bazilikası, Ksantos Akropol Kilisesi, Ksantos Büyük Bazilika, Andriake B Bazilikası, Andriake D Bazilikası, Olympos ve Likya Bölgesi'ndeki arkadlı atriuma sahip kiliselerdendir. Kilise planları için bkz. Z. Demirel Gökalp, Ş. Yıldırım, agm., Fig 6-7. Hande Canbilen, Pascal Lebouteiller, Jean-Pierre Sodini, “La basilique de l'acropole haute de Xanthos”, *Anatolia Antique*, IV, Paris 1996, Fig 33. Jean-Pierre Sodini, “Une iconostase byzantine a Xanthos”, *Anciennement bibliotheque de l'institut Français d'etudes Anatoliennes d'Istanbul: Actes du Colloque sur la Lycie antique*, XXVII, Paris 1980, Fig 1. V. Macit Tekinalp, “Andriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları”, (Ed. S. Alpaslan), *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu 19-20 Nisan*, Ankara 2001, s.516, Çizim. 2.

<sup>134</sup> Z. Demirel Gökalp, Ş. Yıldırım, agm., s.371.

<sup>135</sup> Bizans Dönemi dini mimarisinde ender rastlanan, nefler arasında geçişle beraber görüşün de engellendiği uygulamalar “Yüksek Tip Nef Ayrımı” olarak tanımlanmaktadır. G. K. Öztaşkın, S. Sertel, agm., s.359.

<sup>136</sup> G. K. Öztaşkın, S. Sertel, agm., s.362-363. Urs Peschlow, “Dividing Interior Space in Early Byzantine Churches: The Barriers Between the Nave and Aisles”, *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screen, East and West.*, Washington 2006, s.69-70. S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.151.

uygulaması, Olympos'ta II No'lu ve III No'lu kiliselerde de görülmektedir. Likya Bölgesi'nde ise Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi'nde aynı şekilde nef ayrımı yer almaktadır<sup>137</sup>. Kiliselerde yan nefler, kilisede düzenlenecek ayine farklı şekillerde hizmet etmek için<sup>138</sup>, sütunlar arası levha, parapet veya duvarlarla ayrılmıştır. Bu sınırlama ile yan nefleri birer mekân olarak tanımlamak mümkündür. Bu nedenle yan nefleri ikincil mekân olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Kilisede yer alan galeri katının ise olasılıkla kadınlara hizmet ettiği düşünülebilir. Galeri katının örneklerine Erken Bizans Dönemi kiliselerinde sıkça rastlanmaktadır. Olympos'ta ise II No'lu Kilise ve III No'lu Kilise'de de galeri katı olduğu arkeolojik verilerle tespit edilmiştir<sup>139</sup>. Galeri katı, Ökaristi ayini sırasında, ayine katılanlar için belirli bir ayırım sağlamak için kullanılan bir mekândır. Bu nedenle ikincil mekân olarak tanımlanabilir.

Kuzey nefin kuzeyinde bulunan mekâna geçiş iki kapı açıklığı ile kuzey neften sağlanmaktadır Aynı zamanda kuzey nefe açılan dört pencere, mekânın kuzey nef ile bağlantısını güçlendirmektedir. Katekhümenlerin, Ökaristi ayininde komünyon öncesi kilise dışına yani narthekse alındığı bilinmektedir. Nekropol Kilisesi'nin batısında nartheksin olmayışı ve bu mekânın kuzey nef ile yani katekhümena olarak kullanılan mekânla güçlü bağlantısı nedeniyle komünyon öncesi katekhümenlerin bu mekâna alındığı ve ayinin geri kalan kısmında burada buldukları düşünülebilir<sup>140</sup>. Mekânın kuzeydoğu köşesinde gerçekleştirilen sondaj çalışması sonucu açığa çıkarılan ve mekânın batısına doğru devam eden bir duvar yer almaktadır Duvarın düzgün örülmesi ve zeminden yüksekliği göz önüne alındığında, duvarın seki işlevinde kullanıldığı söylenebilir. Açığa çıkarılan bu arkeolojik veri, bu mekânın bir bekleme, oturma veya toplanma alanı olabileceğini göstermektedir. Mekân, olasılıkla Ökaristi ayininde belirli bir amaç için kullanılması nedeniyle, "kuzey ikincil mekân" olarak tanımlanması gerekmektedir.

Nef boyunca uzanacak şekilde kilisenin güneyinde veya kuzeyinde, plan olarak benzer mekânların Likya Bölgesi'nde yer alan Ksanthos Akropol Kilisesi'nin hem güney hem de kuzeyinde benzer dikdörtgen planlı mekânlar yer almaktadır<sup>141</sup>. Kuzey tarafta yer

<sup>137</sup> G. K. Öztaşkın, S. Sertel, agm., s.360.

<sup>138</sup> Yan neflerin kullanım amaçları için bkz. s.99.

<sup>139</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.189. B. Y. Olcay Uçkan, G. K. Öztaşkın, agm., s.88.

<sup>140</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.151-152.

<sup>141</sup> H. Canbilen, P. Lebouteiller, J. P. Sodini, agm., Fig. 30.

alan mekânın beden duvarları yüksek şekilde korunabilmiştir. Bu duvarlardan anlaşılacağı üzere mekânın üzeri kuzeye doğru eğimli bir çatıyla kapatılmıştır<sup>142</sup>. Olympos Nekropol Kilisesi'nin kuzey ikincil mekânının da üst örtüsünün kuzeye doğru eğimli çatıyla örtülü olduğu düşünülmektedir<sup>143</sup>. Likya Bölgesi'ne komşu olan Pamfilya Bölgesi'nde yer alan Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi'nin kuzey ve güney kenarında benzer planda mekânlar yer almaktadır. Dış nef olarak adlandırılan<sup>144</sup> mekânların doğusunda birer kapı transept kollarına açılmaktadır. Batıda ise nartheksle birer kapı açıklığıyla bağlantılıdır. Güneydeki mekânın kuzeybatı köşesinde yan nefe açılan bir kapı daha yer almaktadır<sup>145</sup>. Anadolu'da bir diğer örnek ise Sardes EA Kilisesi'nde görülmektedir. Kilisenin kuzeyinde, kuzey nef boyunca uzanan bir mekân bulunmaktadır. Kuzey Koridor olarak isimlendirilen mekân, üç kapı açıklığıyla kuzey nef ile bağlantılıdır. Sardes EA Kilisesi'ndeki bu mekânın katekhümena işlevinde kullanıldığı önerilmektedir<sup>146</sup>. Anadolu dışında ise Kourion Piskoposluk Kilisesi'nde benzer mekânlar katekhümena olarak tanımlanmıştır<sup>147</sup>. Kilisenin hem güneyinde hem de kuzeyinde yer alan mekânlar kilisenin yan nefleri ile aynı uzunluktadır. Her iki mekâna da girişler narthekestten sağlanmıştır<sup>148</sup>.

Kilisenin kuzeydoğu köşesinde bir köşe odasının kalıntıları yer almaktadır. Kilise içinden kuzey nefin doğusundan ulaşılan köşe odasının aynı zamanda kuzey kenarında dışarı açılan bir kapısı daha yer almaktadır. Kuzeydoğu köşede yer alan yamuk planlı bu mekânın hangi işleve hizmet ettiğini kesin olarak söylemek zordur. Ancak ikincil mekân olarak kullanılmış olabileceği önerilebilir. Kilisenin restitüsyon planında güneydoğuda da bir köşe odası olduğu önerilse de burada yer alabilecek mekâna dair herhangi bir kalıntı yoktur.

<sup>142</sup> H. Canbilen, P. Leboutteiller, J. P. Sodini, agm., s.215.

<sup>143</sup> Z. Demirel Gökalp, Ş. Yıldırım agm., s.371. Olympos Nekropol Kilisesi'nin restitüsyon kesiti için bkz. Z. Demirel Gökalp, Ş. Yıldırım agm., Res.13

<sup>144</sup> Şener Yıldırım, *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2013, s.26. Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi'nin planı için bkz. S. Yıldırım, agt., Resim: 12.

<sup>145</sup> Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi'nin planı için bkz. S. Yıldırım, agt., Resim: 12.

<sup>146</sup> Hans Buchwald, *Churches EA and E at Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, London 2015, s.35-37. Fig. 5.

<sup>147</sup> A. H. Stanley Megaw, *Kourion Excavations in the Episcopal Precinct*, Washington D.C. 2007, s.24-27.

<sup>148</sup> Kourion Piskoposluk Kilisesi planı için bkz. A. H. S. Megaw, agt., Fig 1.B2.



### 3.4.2. II No'lu Kilise (Piskoposluk Kilisesi)

Transeptli bazilika plan tipinde olan Piskoposluk Kilisesi, ikincil mekân ve ikincil yapılarla beraber kentin en büyük kilisesidir. Kilisenin dört yönünde de ikincil mekân ve ikincil yapılar yer almaktadır.

Piskoposluk Kilisesi'ne giriş batıda nartheksten sağlanmaktadır. Giriş kapısı güney kenarda yer alan nartheks, boyut olarak büyük bir kiliseye göre dar inşa edilmiştir. Piskoposluk Sarayı içerisinde nartheksin batısında, bir koridor yer almaktadır. Saray içerisindeki birimler arası geçişi sağlayan bu koridor nedeniyle nartheksin dar inşa edildiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla nartheks sadece bir giriş mekânı olarak kullanılmıştır. Nartheksten neflere açılan birer kapı bulunmaktadır. Ayin öncesi sınıfsal ayrımın yani din adamlarının, yerel halkın ve katekhümenlerin ayrımının sağlandığı bir mekân olarak da kullanılmış olabilir. Erken Bizans dönemi kiliselerinde sıklıkla kullanılan bir mekân olarak nartheks; Olympos'ta yer alan III No'lu, IV No'lu, VII No'lu ve IX No'lu kiliselerde de bulunmaktadır.

Naosu üç nefte ayrılan kilisenin kuzey nefinin batısında yüksek tip nef ayrımı olduğu görülmektedir<sup>149</sup>. Kilisenin kuzey nefinin batısı olasılıkla katekhümena olarak kullanılmıştır<sup>150</sup>. Kuzey nefin doğusunda, transept koluna doğru gidildikçe stylobat üzerindeki moloz taş duvar ortadan kalkar. Bu alanda sadece geçiş engellenmektedir. Dolayısıyla kuzey nefin bu bölümünde inananların ayine katıldığı söylenebilir. Kuzey transept kolunda yer alan kapılardan ise kilisenin kuzeyindeki koridora ulaşmak mümkündür. Bu sayede kiliseden çıkışlarda inananlar ile katekhümenlerin bir araya gelmesi engellenmiştir. Güney nefte henüz arkeolojik kazı gerçekleştirilmediği için, güney nef ayrımının nasıl sağlandığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu nedenle güney nefin hangi grup için ayrıldığını söylemek zordur. Fakat güney nefin doğusunda yer alan kapı ile kilisenin güneyindeki koridora geçiş sağlanmaktadır. Bu koridor sayesinde güney nefte doğu-batı yönlü bir ulaşım rahatlıkla sağlanabilmektedir. Güney nefin şapelle bağlantılı olduğu göz önüne alındığında, güney nefin kullanım amaçlarından bir tanesi de ziyaret amacı ile kiliseye girenlerin, ziyaretlerini rahatça gerçekleştirebilmesidir. Ayrıca yan nefler Ökaristi ayini sırasında belirli bir amaç için kullanılmaktadır. Bu nedenle yan nefleri ikincil mekân olarak tanımlanması gerekmektedir.

<sup>149</sup> G. K. Öztaşkın, S. Sertel, agm. ,s.358-359.

<sup>150</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.151.

Piskoposluk Kilisesi'nin güneybatısında yer alan dikdörtgen planlı mekânın giriş-çıkışı nartheksten kemerli bir kapı ile sağlanmaktadır. Mekânın kuzeydoğu köşesinde bir sondaj çalışması gerçekleştirilmiştir. Sondaj çalışması sırasında mekânın işlevini aydınlatabilecek her hangi bir buluntuya rastlanılmamıştır. Sondaj çalışmasının gerçekleştiği alanda pencereye ve kandillere ait olabilecek cam parçaları yoğun olarak bulunmuştur. Az sayıda cam kap parçasının bulunduğu alanda seramik buluntuya ise rastlanılmamıştır<sup>151</sup>. Bu nedenle mekânın işlevine yönelik bir öneri getirilememektedir. Ancak Piskoposluk Kilisesi'nin kuzey kenarında vaftizhane, güney kenarında da bir şapel yer almaktadır. Kilisenin güneybatısında yer alan mekânın martyrion veya mausoleion olma ihtimali çok düşüktür. Mekânın, Ökaristi ayinine yardımcı bir amaç için hizmet ettiğini düşünmek daha olasıdır. Bu nedenle mekânı “Güney İkincil Mekân” (GİM) olarak adlandırmak şu an için daha uygun görülmektedir.

Bizans mimarisinde, apsisin iki yanında yer alan köşe odaları “pastophoria” olarak adlandırılmaktadır. Pastophoria terimi, kiliselerde litürjik işlevli birimler olan prothesis ve diakonikon'u<sup>152</sup> temsil etmektedir. Bu mekânlar, Ökaristi ayinine hizmet ettiği için mekânların girişinin yan neflerden, bemadan veya apsisten olması gerekmektedir. Aynı zamanda mekânların içinde, kilisenin değerli litürjik eşyalarının olması nedeniyle dışarıya kapalı olması gerekmektedir. Piskoposluk Kilisesi'nde apsisin iki yanında birer mekân bulunmaktadır. Bu mekânlar apsis arkasından bir koridorla birbirlerine bağlanmaktadır. Apsisin güneyinde yer alan mekân, doğu kenarından bir kapı açıklığıyla piskoposluk konutunun bulunduğu alanla bağlantılıdır. Güney kenarından ise, kilisenin güneyinde yer alan koridora açılan bir kapısı bulunmaktadır. Mekânın batı kenarında ise güney transept koluna açılan bir kapı bulunmaktadır. Apsisin kuzeyindeki mekân ise boyut olarak apsisin güneyindeki mekândan daha küçüktür. Bu mekân, kuzeydoğu köşesinde bir kapı açıklığı ile dikdörtgen planlı 2.20x1x10 m. boyutlarında küçük bir odayla bağlantılıdır. Mekânın güneydoğu köşesinde yer alan bir diğer kapı açıklığıyla piskoposluk konutunun bulunduğu alana geçilmektedir. Apsisin kuzeyindeki mekân aynı zamanda kuzey kenarında atrium olarak adlandırılan mekân ile bir kapı açıklığıyla bağlantılıdır. Batı kenarından ise bir kapı açıklığıyla kuzey transept koluna geçiş sağlanmaktadır.

<sup>151</sup>Fulya Mirzanlı, *Olympos Piskoposluk Sarayı Kazılarında Bulunan Erken Bizans Seramikleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, s.278-279. Grafik.8-10.

<sup>152</sup>Prothesis ve Diakonikon için bkz. s.99, dipnot 113.

Apsisin iki yanındaki mekânların apsis arkasından bir koridorla birbirlerine bağlanması ve kapılarla naosun dışındaki birimlerle yoğun bağlantılı olması nedeniyle, mekânların pastophoria olarak kullanıldığı düşüncesini güçleştirmektedir. Apsisin güneyindeki mekânda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucu doğu kenardaki kapının lento ve söveleri açığa çıkarılmıştır. Burada yer alan kapıdan dolayı, bu mekânın piskoposluk konutundan kiliseye geçişi sağlayan, yüksek rütbeli din adamları için özel bir giriş olabileceği düşünülebilir. Apsisin kuzeyinde yer alan mekânın kuzeydoğu köşesinden bir kapı açıklığı ile bağlantılı olduğu tonoz örtülü odanın yüksekliği kiliseden daha alçak tutulmuştur. Odanın kuzey ve güney kenarlarında birer küçük niş bulunmaktadır. Oda içerisinde arkeolojik bir kazı gerçekleştirilmediği için işlevini kesin bir şekilde söylemek zordur. Odanın küçük boyutlu, korunaklı olması ve içinde bulunan nişlerden dolayı prothesis olarak kullanılmış olabileceği düşünülmüştür<sup>153</sup>. Apsisin iki yanındaki mekânların prothesis ve diakonikon olarak kullanılmadığı düşünüldüğünde, bu mekânların “Güneydoğu İkincil Mekân” (GDİM) ve “Kuzeydoğu İkincil Mekân” (KDİM) olarak isimlendirilmesi uygun görülmektedir.

Erken Bizans dönemi kiliselerinde, apsisin iki yanındaki köşe odalarının birbiriyle bir koridorla bağlantılı olduğu örnekler Likya Bölgesi içinde sınırlı sayıdadır. Likya Bölgesi’nde Gemiler Ada’da yer alan kiliselerde, kiliselerin köşe odalarının apsis arkasından bir koridorla bağlandıkları görülmektedir. I No’lu Kilise’de apsisin iki yanında yer alan köşe odaları tonoz örtülü bir koridorla birbiriyle bağlantılıdır<sup>154</sup>. III No’lu Kilise’de köşe odalarını birbirine bağlayan koridorun da tonoz ile örtülü olduğu görülmektedir. Ayrıca koridorun doğu kenarı beş nişli olarak düzenlenmiştir<sup>155</sup>. IV No’lu Kilise’de, kilisenin kuzeybatısından gelen koridor apsisin kuzeyindeki mekâna bağlanmaktadır. Bu alanda koridor, apsis arkasından apsisin güneyindeki mekâna doğru devam etmektedir<sup>156</sup>.

Apsisin iki yanındaki köşe odalarının birbiriyle bir koridorla bağlantılı olduğu örnekler özellikle Kilikya ve İsauria bölgelerinde yaygın şekilde inşa edilmiştir. Bu

<sup>153</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.210.

<sup>154</sup> Tomoyuki Masuda, “Church I on Gemiler Ada”, (Ed. S. Tsuji), *The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lycia, Turkey)*, Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University, Vol. XXXV, Osaka 1995, s.58.

<sup>155</sup> Kazuno Asano, “Church III before Excavation”, (Ed. K. Asano), *The Island of St. Nicholas - Excavation and Survey of the Gemiler Island Area, Lycia, Turkey*, Osaka 2010, s.29-30.

<sup>156</sup> Tomoyuki Masuda, “Church IV on Gemiler Ada”, (Ed. S. Tsuji), *The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lycia, Turkey)*, Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University, Vol. XXXV, Osaka 1995, s.80.



bölgedeki Cennet-Cehennem Tapınak Kilisesi, Korykos A Kilisesi, Anemurium Kilise III ve Yanıkhan Kuzey Kilise gibi örnekler Olympos Piskoposluk Kilisesi'ndeki düzenlemeyle benzerlik gösteren bazı kiliselerdendir<sup>157</sup>.

Hem Likya Bölgesi'ndeki benzer örneklerde hem de Kilikya ve İsauria bölgelerinde görülen benzer örneklerde, apsisin iki yanındaki mekânların koridorla birbirine bağlanması, mekânların ziyaret işlevinde kullanıldığı ve ambulatorium (çevre koridoru) niteliğinde işlev görmesiyle açıklanmaktadır<sup>158</sup>. Olympos Piskoposluk Kilisesi'nde de apsisin iki yanındaki mekânların apsis arkasından bir koridorla birbirine bağlanır şekilde inşa edilmesinin nedeni, kilise içinde ziyaret amaçlı bir gezi güzergâhı oluşturmak istenmesinden kaynaklı olabilir. Mekânların bu şekilde tasarlanmasının nedenini ziyaret litürjisi olarak varsayıldığında, ziyaretin kiliseyi kapsayacak şekilde planlandığı düşünülebilir. Bu durumda köşe odaları, kilisenin işlevine hizmet eden mekânlar olduğu için, "ikincil mekân" olarak tanımlamaya devam etmek mümkün görülmektedir.

Piskoposluk Kilisesi'nin kuzey transept kolunun kuzeyinde, transept koluyla bağlantılı iki mekân yer almaktadır. Bu mekânlardan doğudaki "atrium" olarak adlandırılmıştır. Batıda bulunan mekân ise "Kuzeydoğu Ek Mekân 1" (KEM 1) olarak adlandırılmıştır. Atrium olarak adlandırılan mekân, kareye yakın planlı ve üzeri açık olarak tasarlanmıştır. Atrium kuzey transept kolunun haricinde bir kapı açıklığıyla apsisin kuzeyindeki köşe odasıyla (KDİM) ile bağlantılıdır. Aynı zamanda kuzeyinde ise iki küçük mekân yer almaktadır. Kuzeydoğu Ek Mekân 1 (KEM 1) olarak adlandırılan mekân, kare yakın planlı ve iki katlı şekilde inşa edilmiştir. KEM 1, kuzey transept kolu dışında vaftizhane ve kilisenin kuzeyinde yer alan koridora birer kapı açıklığı ile bağlantılıdır. KEM 1 ile atrium ise üç pencere açıklığı ve bir kapı açıklığıyla birbiriyle bağlantılıdır. Bu alanda bulunan mekânların hangi işlevde kullanıldıkları anlaşılmamaktadır. Ancak mekânların, kilise ve vaftizhane ile olan bağlantıları nedeniyle ayinlere hazırlık amacıyla kullanılmış olabilecekleri önerilmiştir<sup>159</sup>. Bu nedenle mekânın Kuzey İkincil Mekân 1 (KİM 1) olarak isimlendirilmesi daha uygundur.

<sup>157</sup> Stephen Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs I, Hampshire 1996.

<sup>158</sup> Shigebumi Tsuji, "General Description of Archaeological Sites Recently Surveyed near Ölüdeniz (Fethiye, Muğla)", (Ed. S. Tsuji), *The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lyca, Turkey)*, Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University, Vol. XXXV, Osaka 1995, s.19. S. Hill, *age.*, s.25-26.

<sup>159</sup> G. K. Öztaşkın, *agt.*, s.229.

Piskoposluk Kilisesi'nin ayakta kalabilen beden duvarlarındaki ahşap giriş deliklerinden kilisenin galeri katı olduğu anlaşılmaktadır. Galeri katı da ikincil mekân olarak değerlendirilmelidir.

Kilisenin güneyinde, dıştan kare içten trikonkhos (üç yapraklı yonca) planlı bir mekân yer almaktadır. Mekânın girişi güney neften geniş bir kapı açıklığıyla sağlanmaktadır. Dıştan kare plan içinde trikonkhos planı oluşturan eksedralar doğu, batı ve güney yönde yer almaktadır. Mekânın doğu eksedrasında mandorla içinde bir haç motifi görülmektedir. Güney eksedrada ise tavus kuşu betimlemesi yer almaktadır.

Trikonkhos plan tipi Roma İmparatorluğu'nun ilk yıllarından itibaren hamam ve mezar yapıları, villaların yemek salonu ya da bahçe salonları, Hadrian döneminde (117-138) ise bazı nymphaionların (anıtsal çeşme) tasarımlarında kullanılmıştır<sup>160</sup>. Erken Hristiyanlık döneminden başlayarak aralarında Filistin, Mısır, Anadolu, Ermenistan, Hırvatistan ve İtalya'nın da yer aldığı geniş bir coğrafyada uygulanmaya devam etmiştir<sup>161</sup>. Erken Bizans döneminde ise trikonkhos plan tipi; piskoposluk merkezlerinde ve sarayların kabul salonlarında, kiliselerde, vaftizhanelerde ve mezar kilisesi ya da martyrionlarda uygulanmıştır. Yapıların kitabeleri ve içlerindeki *in situ* olarak bulunan mimari unsurlar yardımı ile yapıların işlevleri tespit edilmektedir. Erken Bizans döneminde, özellikle Mısır, Filistin ve Suriye'de 5. ve 6. yüzyıllarda, mimaride trikonkhos plan tipinin kullanılmasında önemli bir artış olduğu bilinmektedir<sup>162</sup>.

Likya Bölgesi'nde Olympos Piskoposluk Kilisesi'nin güneyinde yer alan mekânın dışında, kiliseye bağlı bir mekân şeklinde inşa edilmiş trikonkhos planlı mekânlar on iki kilisede görülmektedir<sup>163</sup>. Likya Bölgesi'nde, bu mekânların kiliselere göre konumları

<sup>160</sup>Bülent İşler, "Demre'nin (Myra) Kırsalında Trikonç Planlı Yapıların Mimarisi: Bademli Kilisesi", *Phaselis*, VI, 2020, s.246. Bülent İşler, *Likya Bölgesi Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2009, s.260.

<sup>161</sup> Ayşe Aydın, "Kilikya ve Isaurya'daki Trikonkhos Planlı Yapılar", *Adalya*, VIII, İstanbul 2005s.244.

<sup>162</sup> B. İşler, agt., s.260-261.

<sup>163</sup> Ayşe Aydın, "Die Trikonchosbauten in Lykien: Ihre Entwicklung und Funktion", *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07-10 Kasım 2005 Antalya Sempozyum Bildirileri*, I, İstanbul 2006, s.41-42. Bahsi geçen yayında on kilisede, kiliseyle bağlantılı trikonkhos planlı yapı yer almaktadır. Bu kiliselerin dışında İdebessos Kuzey Kilise'de apsisin iki yanındaki mekânlarda, Melanippe B Kilisesi'nde güneydoğudaki mekânda trikonkhos planlı tipi kullanılmıştır. İsa Kızıgut, Süleyman Bulut, Nevzat Çevik, "An East Lycian City: Idebessos", *Adalya*, XII, İstanbul 2009, s.154. Devrim Karakuş, *Antalya İli'nin Kumluca İlçesi'ndeki Idebessos, Akalissos ve Melanippe Antik Kentlerinde Bulunan Bizans Dönemi Dini Yapıları*, (Basılmamış Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, Ankara 2001, s.23, Lev. 6. Patara Kent Bazilikası'nda ise apsisin güneyindeki mekânda trikonkhos plan tipi kullanılmıştır. Burcu Ceylan- Orçun Erdoğan, "The Architecture and History of the City Basilica of Patara: A Preliminary Report on Four Seasons of Excavations", *Havva İşkan'a Armağan LYKIARKHISSA Festschrift für Havva İşkan*, İstanbul 2016, s.205.. Fig. 3.

farklılık göstermektedir. Trikonkhos planlı mekânlar, adı geçen on iki kilisede, ana yapıyla bağlantılı olarak kiliselerin güneydoğu veya kuzeydoğu köşelerinde yer almaktadır.

Letoon Payeli Bazilika<sup>164</sup>, Choma (Hacımusalar) Kilisesi'nin<sup>165</sup> ilk evresi, Andriake A Kilisesi<sup>166</sup>, Melanippe Hagios Stephanos Kilisesi'nde<sup>167</sup>, Patara Kent Bazilikası'nda<sup>168</sup> ve Kök Burnu Kilisesi'nde<sup>169</sup> trikonkhos planlı mekânlar kilisenin güneydoğu köşesinde yer almaktadır. Devekuysu Kilisesi<sup>170</sup>, Gülmez Asarı<sup>171</sup> çokgen planlı kilise, Limyra Kale<sup>172</sup> tepesindeki kilisede ve Akalissos Kilisesi'nde<sup>173</sup> trikonkhos planlı mekânlar kiliselerin kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır. İdebessos Kuzey Kilise'de<sup>174</sup> ise apsinin iki yanında, kilisenin hem güneydoğu hem de kuzeydoğu köşesinde yer alan mekânlarda trikonkhos plan tipi kullanılmıştır. Bu kiliselerden farklı olarak, Ksanthos Akropol Kilisesi'nde<sup>175</sup>, kilisenin güneydoğusunda yer alan trikonkhos planlı mekânla, kilise arasında iki tane mekân yer almaktadır.

Likya Bölgesi'nde sadece Olympos Piskoposluk Kilisesi'nde trikonkhos planlı mekân kilisenin güney kenarında yer almaktadır. Güney nefin güney kenarından geniş bir kapı açıklığıyla ulaşılmaktadır.

Likya Bölgesi'nde kiliseyle bağlantılı trikonkhos planlı yapılar için genel olarak şapel değerlendirmesi yapılmıştır. Olympos Piskoposluk Kilisesi'ndeki mekânın işlevini tanımlamaya yönelik yeterli sayıda buluntu olmaması nedeniyle rölik şapeli veya mezar şapeli ayrımı net olarak yapılamamaktadır. Ancak kilise çevresinde yer alabilecek bu tür

<sup>164</sup> Jean Greenhalgh, "The Church at Letoon", *Bilkent University Department of Archaeology Newsletter*, I, s.26-27.

<sup>165</sup> Suna Çağatay Arıkan, *The Church at Choma (Hacımusalar Elmalı-Antalya) and Its Materials*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent University The Department of Archaeology and History of Art, Ankara 2001, s.23-24. Fig.3.

<sup>166</sup> Vahit Macit Tekinalp, *Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (M.S. 4.-14. y.y.) Andriake Kenti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000, s.66. Levha 23.

<sup>167</sup> Alexander Zah, *Zur Typologie kirchlicher Architektur im südwestlichen Kleinasien*, Buchbinderei Zenger, Germany 2003, s.61-62. Faltplan 2/6. Nevzat Çevik, *Lykia Kitabı*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2015, s.461-462.

<sup>168</sup> Apsinin güneyinde yer alan trikonkhos planlı mekânın kilisenin ikinci evresinde inşa edildiği düşünülmektedir. B. Ceylan - O. Erdoğan, agm., s.211-212. Fig. 3.

<sup>169</sup> P. Grossman, H. Severin, *age.*, s.22-23. Abb. 10.

<sup>170</sup> P. Grossman, H. Severin, *age.*, s.50-51. Abb. 15.

<sup>171</sup> Philipp Niewöhner, "Spatantike Reliquienkapellen in Lykien", *JbAC*, 48-49, Münster 2005-2006, Abb. 17.

<sup>172</sup> P. Niewöhner, agm., Abb.20.

<sup>173</sup> D. Karakuş, agt., s.23. Lev. 6.

<sup>174</sup> İ. Kızılgut, S. Bulut, N. Çevik, agm., s.154. Fig. 22.

<sup>175</sup> H. Canbilen, P. Lebouteillers ve J. P. Sodini, agm., s.216. Fig. 3.



mekânların mezar şapeli ya da rölik şapeli işlevlerinden farklı olarak değerli eşyaların saklandığı odalar veya vaftizhane olarak işlev gördükleri bilinmektedir<sup>176</sup>.

Olympos Piskoposluk Kilisesi'nin güney kenarında yer alan trikonkhos planlı yapının, mezar şapeli, rölik şapeli veya mausoleion olarak işlev gördüğü düşünülmektedir<sup>177</sup>. Ancak mekân içerisinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucu, mekân içerisinde mezar olabileceğine dair herhangi bir bulgu ele geçirilememiştir<sup>178</sup>. Bu nedenle mekânın rölik şapeli olarak kullanılmış olabileceği vurgulanmaktadır<sup>179</sup>. Likya Bölgesi erken dönem kiliselerinde, kesin olarak rölik şapeli işlevinde kullanıldığı bilinen bir yapı yer almaktadır. Asarcık Batı Kilise veya Sion Manastırı<sup>180</sup> olarak adlandırılan kilisenin güney kenarında kare planlı rölik şapeli yer almaktadır. Güney neften kemerli geniş bir açıklıkla rölik şapeline geçilmektedir. Rölik şapelinin kilisenin güney kenarında yer alması, güney neften geniş bir kapıyla rölik şapeline geçilmesi bağlamlarında Olympos Piskoposluk Kilisesi'nde yer alan trikonkhos planlı yapıyla benzerlik göstermektedir.

Trikonkhos planlı mekânın işlevine yönelik üç ihtimal de düşünüldüğünde, kilisenin ana ayini olan Ökaristi ayini dışında başka bir işleve hizmet etmektedir. Mezar şapeli, rölik şapeli veya mausoleion olarak kullanılması durumunda, kilise içerisinde ziyaret amacına yönelik işleve sahip olmasından dolayı, mekânın ikincil yapı olarak değerlendirilmesi daha uygun görülmektedir.

Piskoposluk Kilisesi'nin çevresinde yer alan mekânlardan kesin olarak işlevi bilinen mekân, kilisenin kuzey kenarında yer alan vaftizhanedir. Mekân içerisinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucu, mekânın bazilikal planlı vaftizhane olduğu anlaşılmıştır. Vaftizhanenin doğusunda yer alan apsisin önünde haç planlı bir vaftiz havuzu yer almaktadır<sup>181</sup>.

Likya Bölgesi'nde Olympos Piskoposluk Kilisesi dışında kesin olarak tespit edilmiş on vaftizhane bulunmaktadır. Bunlar; Andriake B Kilisesi Vaftizhanesi, Arykanda Nekropol Kilisesi Vaftizhanesi, Choma Kilisesi Vaftizhanesi, Gemiler Ada I

<sup>176</sup> P. Niewöhner, agm., s.80-81.

<sup>177</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.216-218. S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.151.

<sup>178</sup> Y. Olcay Uçkan, Y. Mergen, Z. Demirel Gökalp, M. Bursalı, G. Öztaşkın, Ş. Yıldırım, E. Öncü, agm., s.376-377

<sup>179</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.218.

<sup>180</sup> B. İşler, agt., s.272-275.

<sup>181</sup> Y. Olcay Uçkan, S. Evcim, M. Mergen, E. Öncü, M. Öztaşkın, G. Öztaşkın, agm., s.83-84.

No'lu Kilise Vaftizhanesi, Idyros Kilisesi Vaftizhanesi, Karabel Sion Manastırı Kilisesi Vaftizhanesi, Karacaören Bazilikası Vaftizhanesi, Ksantos Doğu Kilisesi Vaftizhanesi, Ölüdeniz Bazilikası Vaftizhanesi ve Turant Dağ Kilisesi Vaftizhanesi'dir<sup>182</sup>.

Likya Bölgesi'nde yer alan vaftizhanelerin hepsi kiliselerle bağlantılı olarak ikincil yapı şeklinde inşa edilmiştir. İkincil yapı olarak inşa edilen vaftizhanelerin kiliseye göre konumları değişiklik göstermektedir. Yapılar kilisenin kuzeydoğusunda, kuzeyinde, kuzeybatısında, güneydoğusunda, güneybatısında ve güneyinde yer almaktadır. Vaftizhaneler plan olarak da farklı şekillerde tasarlanmıştır. Bu vaftizhanelerden, Andirake B Kilisesi Vaftizhanesi, Karabel Sion Manastırı Kilisesi, Gemiler Ada I No'lu Kilise Vaftizhanesi, Karacaören Bazilikası Vaftizhanesi ve Ölüdeniz Bazilikası Vaftizhanesi dikdörtgen planlı inşa edilmiştir. Idyros Kilisesi Vaftizhanesi ve Turant Dağ Kilisesi Vaftizhanesi kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Ksantos Doğu Kilisesi Vaftizhanesi tetrakonkhos (dört yapraklı yonca) planlı, Arykanda Nekropol Kilisesi Vaftizhanesi ise L planlı olarak inşa edilmiştir<sup>183</sup>. Olympos Piskoposluk Kilisesi vaftizhanesi ise bazilikal planlı ve üç nefli olarak inşa edilmiş bölgedeki ve Anadolu'daki tek vaftizhanedir<sup>184</sup>.

Olympos Piskoposluk Kilisesi Vaftizhanesi, Erken Bizans döneminde Hristiyanlığın önemli litürjilerinden birisi olan vaftiz litürjisine hizmet ettiği için, ikincil yapı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

### 3.4.3. III No'lu Kilise (Kuzey Kent Merkezi Kilise)

III No'lu Kilise Olympos'taki bazilikal planlı üç nefli kiliselerden bir tanesidir. Kilisenin dört yönünde de mekânlar yer almaktadır. Kilisenin bir Roma İmparatorluk dönemi yapısı üzerine inşa edildiği düşünülmektedir. Ancak önceden kilisenin yerinde olan Roma İmparatorluk dönemi yapısının işlevi bilinmemektedir<sup>185</sup>

Kilisenin batısında enlemesine dikdörtgen planlı nartheksi yer almaktadır. Narthekse giriş, mekânın güneyindeki kapı ile sağlanmaktadır. Nartheksten naosa, her nef ekseninden birer kapı açıklığı ile geçilmektedir. Olympos kiliselerinde olduğu gibi Likya Bölgesi kiliselerinde de sıklıkla narthekse rastlanmaktadır. Bölgede bulunan Andriake A,

<sup>182</sup> S. Uygun Yazıcı, agt., s.198. Çizim 13-23.

<sup>183</sup> S. Uygun Yazıcı, agt., s.199.

<sup>184</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.227-228. S. Uygun Yazıcı, agt., s.205.

<sup>185</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.136.

C ve E Kilisesi<sup>186</sup>, Idebessos Kuzey Kilise<sup>187</sup>, Karacaören Bazilikası<sup>188</sup>, Kök Burnu Kilisesi<sup>189</sup>, Melanippe Hagios Stephanos Kilisesi<sup>190</sup>, Sura Vadi Kilisesi<sup>191</sup> ve Ksantos Büyük Bazilika<sup>192</sup> nartheksi olan kiliselerden bazılarıdır.

Nartheksin batısında nartheksle bağlantılı iki mekân daha bulunmaktadır. Bu alanda henüz bir arkeolojik kazı gerçekleştirilmediği için mekânların işlevini aydınlatacak bir veri bulunmamaktadır. Ancak bu iki mekânın batısından bir ana cadde geçtiği düşünüldüğünde, mekânların kiliseye giriş düzenlemelerinde kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Başka bir öneri ise, nartheksin iki bölümlü olarak tasarlanmış olabileceğidir. Bu şekilde nartheksin batısında bir mekânın varlığı veya nartheksin iki bölümlü olarak tasarlanması, Erken Bizans döneminde kiliselerde yaygın bir kullanım değildir. Bu tarz tasarımlar Likya Bölgesi'nde sınırlı sayıdadır. Bu kiliselere bir örnek Olympos IX No'lu Kilise<sup>193</sup> gösterilebilir. Olympos'ta yer alan bu iki kilise dışında Aperlae Batık Kilise<sup>194</sup>, Kyaneai A Kilisesi'nde<sup>195</sup> de benzer tasarımı görmek mümkündür.

Kilisenin güney nefinin batı kısmında stylobat üzerinde moloz taş duvar örgü görülmektedir. Olympos'ta I No'lu Kilise ve Piskoposluk Kilisesi'nde olduğu gibi III No'lu Kilisede de yüksek tip nef ayırımının olduğu görülmektedir. I No'lu ve II No'lu kiliselerde kuzey nefte yer alan bu düzenleme III No'lu Kilise'de güney nefte yer almaktadır. Bu nedenle III No'lu Kilise'nin güney nefinin batı tarafı katekhümena olarak kullanılmış olabileceği söylenebilir<sup>196</sup>.

Kilisenin kuzeydoğu, güneydoğu ve apsis arkasında mekânlar yer almaktadır. Güneydoğu köşede yer alan mekânın sınırları güney kenarda tam olarak belli değildir. Bu mekânla güney nefin arasında kalan aydınlatma penceresi sonradan kapatıldığı için bu mekânın sonradan eklendiğini söylemek mümkündür. Güneydoğu köşedeki mekâna

<sup>186</sup> V. M. Tekinalp, agt., s.61, 117. V. M. Tekinalp, agm., s.503.

<sup>187</sup> İ. Kızılgut, S. Bulut, N. Çevik, agm., s.154.

<sup>188</sup> Kazuo Asano, "Basilica on Karacaören Ada", *The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lycia, Turkey)*, Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University, Vol. XXXV, Osaka 1995, s.85.

<sup>189</sup> P. Grossman, H. Severin, *age.*, s.22-23

<sup>190</sup> A. Zah, *age.*, s.61-62.

<sup>191</sup> P. Grossman, H. Severin, *age.*, s.14-16.

<sup>192</sup> Jean-Pierre Sodini, agm., s.119-122.

<sup>193</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.148

<sup>194</sup> Audrey Scardina, "The Churches of Byzantine Aperlae: A Re-appraisal", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2017*, İstanbul 2018, s.691-693. Fig. 7.

<sup>195</sup> Frank Kolb, *Burg-Polis-Bischofssitz: Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneai in der Südwesttürkei*, Tübingen 2008, s.380-381. Abb. 426.

<sup>196</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.151.



kilisenin güneyinde yer alan bir koridorla ulaşılmaktadır. Kuzeydoğu köşede yer alan mekâna kuzey neften bir kapı açıklığıyla geçilmektedir. Bu mekân kiliseye göre asimetrik yerleştirilmiştir. Apsisin doğusunda bir mekân daha yer almaktadır. Bu mekânın girişi olasılıkla kuzey kenarından sağlanmıştır. Kilisenin kuzeydoğu, güneydoğu köşesinde ve apsisin arkasında yer alan bu mekânlarla ilgili işlev önerisi getirmek güçtür. Mekânların kazıları henüz tamamlanmadığı için birbirleriyle arasındaki bağlar net şekilde anlaşılabilir. Ancak mekânların ikincil mekân olarak kullanıldığı önerilebilir. Bu durumda güneydoğu köşede yer alan ve sonradan eklenildiği düşünülen mekânın ek ikincil mekân olarak tanımlanabilir.

Kilisenin kuzey kenarında yarım daire planlı yapı yer almaktadır. Yarım daire planlı birimin içinde birbirine kemerlerle bağlı payandalar, yarım daire içerisinde beş adet nişi oluşturmaktadır. Bahsi geçen yapının kiliseden önce var olduğu ve kilise inşa edilirken yapıya göre inşa edildiği düşünülmektedir<sup>197</sup>.

Erken dönem kiliselerinde, hem Likya Bölgesi'nde hem de Anadolu'da bu şekilde yarım daire planlı ikincil yapılar ender görülmektedir. Anadolu'da Kilikia Bölgesi'nde Susanoğlu Mezar Kilisesi'nin kuzey kenarında yarım daire planlı bir yapı yer almaktadır. Bu yarım daire planlı yapının, bir azizin veya martyrin mezarını içerebileceği vurgulanmaktadır<sup>198</sup>. Milet Büyük Kilise'nin<sup>199</sup> güneydoğu köşesindeki yapı nişli düzenlemesiyle III No'lu Kilise'deki yapıya benzemektedir. Fakat Milet Büyük Kilise'nin güneydoğu köşesindeki yapı, yarım daire plandan çok tam daire planlı olarak görülmektedir. Bu örneklerin dışında bir diğer örnek İtalya'da yer almaktadır. Cimitile'deki Basilica Nova'nın erken evresinin kuzey kenarında büyük boyutlu yarım daire planlı bir yapı yer almaktadır. Bu yapının da, III No'lu Kilise'de bulunan yapı gibi kemerli geniş bir açıklığı bulunmaktadır. Cimitile'de bulunan bu örnekte de bahsi geçen yapının ve ön mekânın kiliseden daha önce yapıldığı ve kilisenin sonraki dönemde bu yapıya göre tasarlanıp inşa edildiği düşünülmektedir. Bu nedenle kilisenin naosu ile yapı ve ön mekânı arasında bir kot farkı bulunmaktadır. Buradan iki basamakla kilisenin

<sup>197</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.138.

<sup>198</sup> S. Hill, *age.*, s.243. Figure.49.

<sup>199</sup> Milet Büyük Kilise'de yer alan mekân nişli tasarımıyla benzerlik göstermektedir. Kilisenin güneydoğu köşesinde yer alan yuvarlak planlı bu mekânın, diakonikon, skeuphylakion veya rölik şapeli olarak kullanılmış olabileceği söylenmektedir. Philipp Niewöhner, *Die Byzantinischen Basiliken von Milet*, Germany 2016, Milet Band I/Teil 11, s.26. Plan. 2.

naosuna geçilmektedir. Yapının bir martyrin mezarı için yapılmış olduğu söylenmektedir<sup>200</sup>.

Diğer örnekler bakıldığında, kiliselere bağlı olarak inşa edilen yarım daire planlı yapılar genellikle mezar yapısı olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle Olympos III No'lu Kilise'de yer alan yapı da olasılıkla martyrion, mausoleion veya mezar şapeli işlevinde kullanılmıştır. Aynı zamanda Likya Bölgesi içinde yer alan vaftizhaneler farklı plan tiplerinde tasarlanmıştır. Bir diğer ihtimal, yapının vaftizhane işlevinde kullanılmış olabileceğidir. Ancak yapının kemerli geniş bir açıklıkla naos ile yakın bağlantılı olması, Likya Bölgesi'nde benzer örneğinin olmaması ve çevre bölgelerde benzer planlı bir vaftizhane olmayışı nedenleri vaftizhane olabileceği önerisini zayıflatmaktadır. Yarım daire planlı yapının bir mezar yapısı olarak işlev gördüğü düşünüldüğünde, ziyaret litürjisine hizmet ettiği için ikincil yapı olarak değerlendirmek gerekmektedir.

#### 3.4.4. IV No'lu Kilise (Çıralı Sahil Kilisesi)

Olympos'ta yer alan iki transeptli kiliseden birisi olan, IV No'lu Kilise kentteki diğer kiliselere göre kent merkezine daha uzakta yer almaktadır. Kilisenin güney beden duvarları günümüze kadar sağlam gelememiştir. Bu neden kilisenin güneyinde ikincil mekân veya ikincil yapı olup olmadığı anlaşılmamaktadır.

Kilisenin batı kenarı kayalık alana yaslanmaktadır. Bu alanda kayalık alt kotlara doğru iç bükey bir forma sahiptir. Bu alanın olasılıkla kilisenin nartheksi olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir<sup>201</sup>. Kayalığın yüzeyinde ise yer yer fresko kalıntıları görülmektedir.

Kilisenin kuzey kenarında ise küçük bir mekân yer almaktadır. Dıştan kare planlı mekân, içten doğu, batı ve kuzey yönde açılan üç tane geniş niş ve kapı açıklığıyla beraber haç form oluşturmaktadır. Mekân içerisinde bulunan nişlerin arkasolium nişleri olduğu düşünülmektedir<sup>202</sup>.

Likya Bölgesi'nde haç planlı ikincil yapılara başka kiliselerde de rastlamak mümkündür. Likya Bölgesi'nde Alakilise'nin<sup>203</sup> güneydoğusundaki yapı, Andriake C

<sup>200</sup> Alessandro Luciano, *Santuari paleocristiani in Italia*, (Basılmamış Doktora Tezi), Università degli Studi di Udine Scienze dell'Antichità Curriculum strico-archeologico, Udine 2014, s.162.163. Fig. 535-536. Carlo Ebanista, *La tomba di S. Felice nel santuario di Cimitile: A cinquant'anni dalla scoperta*, Napoli 2006, s.55-56. Fig. 31.

<sup>201</sup> G. K. Öztaşkın, agt., s.51. Dipnot. 171. S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.138-140.

<sup>202</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.140.

<sup>203</sup> R. M. Harrison, agm., s.126-128. Fig. 3. P. Grossman, H. Severin, *age.*, s.33-40. Abb.12-13.

Kilise'nin<sup>204</sup> güneydoğu köşesindeki yapı ve Arneai C Kilisesi'nin<sup>205</sup> güneydoğu köşesindeki yapılarda haç plan görülmektedir.

Mekân içerisinde arkeolojik çalışma gerçekleştirilmediği için mekânın hangi işlevde kullanıldığı belli değildir. Ancak mekânın konum ve plan özelliği dikkate alında bazı öneriler getirmek mümkündür. Mekân içerisindeki nişlerin arkasolium nişleri olabileceği düşünüldüğünde, mekânın martyrion, mausoleion, mezar şapeli veya rölik şapeli olabileceği tahmin edilmektedir<sup>206</sup>.

Bu durumda IV No'lu Kilise'nin kuzey kenarında bulunan haç planlı yapının ikincil yapı olarak tanımlamak gerekmektedir.

Kilisenin naosunda günümüzde portakal ağaçları yer almaktadır. Bu nedenle naosunun kaç nefli olduğu izlenememektedir. Aynı zamanda kilisenin beden duvarları alçak seviyede korunabildiği için, kilisede galeri katının olup olmadığı da anlaşılamamaktadır.

#### 3.4.5. V No'lu Kilise (Yamaç Yerleşimi Yukarı Kilise)

Kilise, güney kent yamaç yerleşimi olarak isimlendirilen alanın doğusunda, Olympos sahiline hâkim bir alan üzerine inşa edilmiştir. Alanın kayalık bir topografyaya sahip olması üç nefli kilisenin tasarımına doğrudan etki etmiştir<sup>207</sup>.

Kiliseye batısından bir koridorla ulaşılmaktadır. Bu koridorun ise güney ve kuzey taraflarında sıra sıra mekânlar yer almaktadır. Mekânların girişleri kiliseyle bağlantılı değildir. Mekânlara girişler koridordan sağlanmaktadır. Batıdan kemerli bir kapı ile geçilen koridorun kuzeybatısında çok katlı bir yapı yer almaktadır. Yapının zemin kat planında 3 ayrı mekân bulunmaktadır. Doğuda yer alan mekâna giriş, koridordan lentolu bir kapı ile sağlanmaktadır. Bu yapının gözetleme amacıyla kullanılmış olabileceği düşünülmektedir<sup>208</sup>. Ayrıca kuzey nefin batısında, üçgen formda bir mekân daha yer almaktadır. Mekânın girişi koridordan bir kapı ile sağlanmaktadır. Mekânın hangi işlevde kullanıldığı bilinmemektedir.

Koridorun güneyinde ise yan yana mekânlar birbirinden ayrı düzenlenmiştir. Her mekâna geçiş koridordan lentolu bir kapı ile sağlanmıştır. Mekânların üst örtülerinde

<sup>204</sup> P. Grossman, H. Severin, *age.*, s.8-10. Abb. 4. V. M. Tekinalp, agm., s.511-512.

<sup>205</sup> P. Grossman, H. Severin, *age.*, s.114-116. Abb. 36.

<sup>206</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.151.

<sup>207</sup> Kilisenin nef sayısı önerisi için bkz. s. 60

<sup>208</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.140-142.



tonoz kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kilisede henüz arkeolojik bir çalışma gerçekleştirilmediği için mekânların için moloz taş ile doludur. Dolayısıyla mekânların işlevleri hakkında düşünceler sınırlı kalmaktadır. Tonozlu oda şeklinde düzenlenen mekânların mezar odası olabileceği düşünülebilir. Kilisenin batısında bir koridorla bağlantılı mekânların, plan ve konumları bakımından Likya Bölgesi'nde ve çevre bölgelerde benzerine rastlanılmamıştır.

Apsisin iki yanında da kapı açıklığı gözlenmektedir. Ancak bu alanda mekânların sınırlandığı duvarlar izlenememektedir. Bu nedenle apsinin kuzeyinde ve güneyinde veya kilisenin doğusundaki mekânın veya mekânların tasarımı anlaşılamamaktadır. Antik kentin konut işlevli yapılarının bu yönde Çamlı Burun mevkiine doğru devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle kilisenin doğu yönündeki kapılarının bir mekâna açılıp açılmadığı ya da giriş-çıkış için kullanılıp kullanılmadığını söylemek mümkün değildir. Kilisenin güneydoğu köşesinden bir kapı açıklığıyla kilisenin güneyinde yer alan bir mekâna geçilmektedir. Bu alandaki mekânın da sınırları ve tasarımı tam olarak izlenememektedir. Ancak kot olarak daha üst kotta yer almaktadır. Bundan dolayı kiliseden mekâna geçişte bir rampa yer almaktadır. Kilisenin güney kenarında bir mekân daha yer almaktadır. Ancak bu mekânın güney nefle bağlantılı olup olmadığı izlenememektedir.

Üç nefli olarak tasarlanan kilisenin güney nefi ve kuzey nefi batı doğru genişleyerek uzanır. Duvarları yüksek seviyede korunamayan kilisenin galeri katı olup olmadığı anlaşılmamaktadır.

#### **3.4.6. VI No'lu Kilise (Yamaç Yerleşimi Aşağı Kilise)**

VI No'lu Kilise, V No'lu kilisenin yaklaşık 40 m. batısında yer almaktadır. Güney Kent Yamaç Yerleşimi olarak adlandırılan bu bölge topografyanın yükseklik farkından kaynaklanan farklı farklı teraslardan oluşmaktadır. Bu teraslar arasındaki sokak dokusu ve bağlantılar pasajlarla ve merdivenlerle sağlanmıştır. Güney kentin bu alanında Roma İmparatorluk döneminde inşa edilen konutların kalıntıları da yer almaktadır<sup>209</sup>.

Kilisenin batısında atrium yer almaktadır. Atrium içerisinde kuzey kenarda ve naosun kuzeybatı köşesinde küçük mekânlar yer almaktadır. Kuzeye doğru eğimli bir alan üzerine yerleştirilen kilisenin kuzeyinde, güney tarafla hem zemini yakalamak için Roma İmparatorluk dönemi konutuna ait olduğu düşünülen mekânların belirli bir noktaya

<sup>209</sup> Y. Olcay Uçkan, E. Öncü, S. Evcim, agm., s.18.

kadar sökülen duvarları ile naos ve atriumun zeminini desteklemesi için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla mekânları, kiliseyle bağlantılı mekânlar olarak değerlendirmemek gerekir<sup>210</sup>.

Kilise, güneyde ana kayaya yaslanmakta, kuzeyinde ise bir teras bulunmaktadır. Bu nedenle kiliseyle bağlantılı sadece bir tane mekân izlenebilmektedir. Kilisenin güneydoğu köşesinde kareye yakın planlı bir mekân bulunur. Mekânın kiliseyle bağlantılı kapısı, mekânın kuzey kenarında yer almaktadır. Ayrıca mekânın doğu kenarında dışa açılan bir kapı daha bulunmaktadır. Bu mekânın, bir mezar yapısı olduğu önerilmektedir<sup>211</sup>.

Kilisenin şu anki durumunda kaç nefli olduğu görülememektedir. Atriumun güneydoğusunda izlenebilen duvar kalıntısında, kiliseye geçişi sağlayan bir kapı açıklığı görülebilmektedir. Bu nedenle kilisenin üç nefli olabileceğini söylemek mümkündür. Kilisenin kuzey cephesinde, yüksek seviyede korunabilmiş bir bölüm duvarda galeri katının varlığına işaret eden, galeri katını taşıyan ahşap desteklerin oturduğu hatıl delikleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla VI No'lu Kilise'de galeri katı bulunmamaktadır.

#### 3.4.7. VII No'lu Kilise (Sahil Kilisesi)

Bazilikal planlı ve üç nefli tasarlanan VII No'lu Kilise<sup>212</sup>, güney kent sahilinde, liman ile Vespasianus Hamamı arasında yer almaktadır.

Kilisenin batısında ikincil mekân olarak enlemesine dikdörtgen planlı nartheksi yer almaktadır. Nartheksin batı duvarı izlenemediği için narthekse girişlerin nereden sağlandığı anlaşılamamaktadır. Nartheksten kiliseye ise her nef hizasından birer kapı açıklığı ile geçilmektedir.

Apsisin her iki yanında birer kapı bulunmaktadır. Kilisenin kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde mekân veya mekânlara ait temel izleri görülmemektedir. Kilisenin doğusunda liman yapıları bulunmaktadır. Bu nedenle kilisenin doğu yönündeki kapıların bir mekâna açılıp açılmadığı ya da giriş-çıkış için kullanılıp kullanılmadığını söylemek zordur. Kilisenin güneyinde de mekânlar olabileceğini gösteren duvar kalıntıları mevcuttur. Ayrıca kilisenin güney duvarında kapı açıklığı olabilecek açıklıklar

<sup>210</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.142-144.

<sup>211</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.151.

<sup>212</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.145.

mevcuttur. Fakat bu mekânların kiliseyle ne derece bağlantılı olduğu anlaşılamamaktadır. Mekânların içi günümüzde yoğun bitki örtüsüyle kaplıdır.

Kilisenin naosunda nefleri ayıran kuzey ve güney stylobatlar görülmektedir. Kilisede arkeolojik bir kazı gerçekleştirilmediği için kilisenin şu anki durumunda, nef ayrımının stylobatlar üzerinde nasıl düzenlendiği anlaşılmamaktadır. Aynı zamanda kilisenin beden duvarları yüksek seviyede korunamadığından, kilisenin galeri katı olup olmadığı hakkında kesin bir sonuç yoktur.

#### 3.4.8. VIII No'lu Kilise (Liman Bazilikası)

Güney kentte yer alan Liman Bazilikası, Roma İmparatorluk döneminde önemli bir yapının bulunduğu yere inşa edilmiştir<sup>213</sup>. Kilise, ikincil mekânlar ve ikincil yapıların sınırlarını Roma İmparatorluk dönemi çevre duvarları oluşturmaktadır.

Kilisenin kuzeybatısında arkadlı bir atrium yer almaktadır. Atriumun kilisenin kuzeybatısına yerleştirilmesi alışık olunan bir düzenleme değildir. Atriumun kuzeyinde kentin ana caddelerinden birisi olan Liman Caddesi bulunmaktadır. Atriumun güney kenarındaki kapı açıklıkları ile kilisenin kuzey nefine ulaşılabilir. Atriumun doğusundaki kapı açıklığı ile kilisenin kuzeyindeki yapıya geçilmektedir. Atriumdan hem kiliseye hem de ikincil yapıya ulaşım sağlanmaktadır. Likya Bölgesi kiliselerinin batısında ikincil mekân olarak atriumun inşa edildiği bilinmektedir. Ancak hem Likya Bölgesi'nde hem de çevre bölgelerde atriumun kilisenin kuzeybatısında yer aldığı bir örnek tespit edilememiştir. Liman Caddesi'nin kiliseye göre olan konumu nedeniyle atriumun kuzeybatıda inşa edildiği söylenebilir<sup>214</sup>.

Atriumun doğusunda, kilisenin ise kuzey kenarında kareye yakın planlı bir ikincil yapı yer almaktadır. Olasılıkla üç nefli olarak düzenlenen yapının doğusunda bir apsis yer almaktadır. Yapının güneybatı köşesinden bir kapı açıklığı ile kilisenin kuzey nefine ulaşım sağlanmaktadır. Aynı zamanda yapının güneydoğu köşesinde hem dışarıya hem de kilisenin kuzey nefine açılan birer kapı daha yer almaktadır. Yapının güneydoğu köşesinde, apsisin güneyinde kare planlı bir mekân yer almaktadır. Yapının kuzeyinde, Roma İmparatorluk döneminde inşa edilen çevre duvarı ile yapı arasında bir koridor oluşturulmuştur. Bu koridordan mekânın doğusunda yer alan trikonkhos planlı yapıya

<sup>213</sup> Emre Öncü, "Antalya-Olympos Antik Kenti Roma Mimarisi Araştırmalarından Yeni Bulgular", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2009*, İstanbul 2012, s.276.

<sup>214</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.150.



ulaşım sağlanmaktadır. Trikonkhos planlı yapının ayazma olarak kullanıldığı kabul edilmektedir<sup>215</sup>.

Yapının planı ve konumu açısından yapıya işlev önerisi getirmek mümkündür. Olympos Piskoposluk Kilisesi'nde olduğu gibi Liman Bazilikası'nın da kuzeyindeki yapı vaftizhane olarak kullanılmış olabilir. İki yapı da plan bakımından benzerlik göstermekte ve doğusunda bir apsis yer almaktadır.

Likya Bölgesi'nde, Andriake B Kilisesi'nin kuzeydoğusunda dikdörtgen planlı bir vaftizhane yer almaktadır<sup>216</sup>. Yine hem konum hem plan bakımından ve apsisin önünde yer alan payelerin varlığından Liman Bazilikası kuzey ikincil yapıya benzer bir örnektir. Karabel Asarcık yerleşiminde bulunan Asarcık Batı Kilise'nin kuzeydoğu köşesinde dikdörtgen planlı, doğu ucunda apsis yer alan bir vaftizhane bulunmaktadır<sup>217</sup>. Yine Asarcık Batı Kilise'deki gibi Alacahisar Kilisesi'nin de kuzeydoğu köşesinde dikdörtgen planlı doğusunda apsis yer alan bir yapı bulunmaktadır. Yapı içerisinde arkeolojik kazı çalışması gerçekleştirilmediği için yapının işlevi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak plan ve konum benzerliği bakımından vaftizhane yapısı olduğu düşünölmektedir<sup>218</sup>.

Bu yapının vaftizhane işlevinde kullanıldığı önerisini güçlendiren başka bir veri ise, yapının doğusunda ayazma olmasıdır. Ayazmalarda şifalı suyun olduğuna inanılmaktadır ve aynı zamanda ayazmalardaki su kutsal kabul edilmektedir. Hem vaftizhanenin hem de ayazmanın suyla ilgili olması, ikisinin de kullanım amacında inananların kutsal su ile ruhani temizliğe kavuşma arzusu yatmasından kaynaklı olarak vaftizhaneler ve ayazmalar birbirleriyle ilişkilendirilmektedir<sup>219</sup>. Erken Bizans döneminde, Konstantinopolis'te çok sayıda ayazmaların inşa edildiği bilinmektedir. Bunlardan bir tanesi de Blakhernai Kilise'nin ayazmasıdır. Hagion Louma olarak da bilinen ayazma bazilikanın güneyinde yer almaktadır ve Meryem Ana'ya adanmıştır<sup>220</sup>. Trikonkhos planlı ayazmayı önündeki koridorla beraber ikincil yapı olarak değerlendirmek mümkündür.

<sup>215</sup> S. Evcim, G. K. Öztaşkın, agm., s.152.

<sup>216</sup> N. Çevik, S. Bulut, E. Akyürek, agm., s.69-70.

<sup>217</sup> B. İşler, agt., s.92.

<sup>218</sup> Bülent İşler, "Yeni Bulgular Işığında Antalya'nın Kale (Demre) İlçesi'ndeki Alacahisar Kilisesi", *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art & Humanities Journal*, Volume: 6, 2016, s.6.

<sup>219</sup> S. Uygun Yazıcı, agt., s.61.

<sup>220</sup> Robert G. Ousterhout, "Konstantinopolis'te Su ve şifa Mimari Kalıntıları Okumak", (Ed. B. Pitarakis), *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta şifa Sanatı*, İstanbul 2015, s.66-67.

Kilisenin güneydoğu köşesinde düzensiz dörtgen planlı bir ikincil mekân yer almaktadır. Mekâna ulaşım, güney neften tek bir kapı ile sağlanmıştır. Bu mekân olasılıkla kilisenin kutsal eşyalarının saklandığı diakonikon olarak kullanılmıştır. Yapının kilise dışına kapalı olması da bu işlevde kullanıldığını destekler niteliktedir. Diakonikon, erken dönem kiliselerinde sıklıkla kullanılan ikincil mekânlardandır.

Kilisenin naosu üç nefe ayrılmaktadır. Her nef aksında kiliseye girişi sağlayan kapılar yer almaktadır. Kilisenin galeri katı olup olmadığı görünen beden duvarlarından anlaşılmamaktadır. Ancak kilisenin ikinci evresinde, ikincil yapı için güney nefin daraltılmasından dolayı kilisenin galeri katı olmadığı düşünülmektedir.

### 3.4.9. IX No'lu Kilise (Güney Kent Merkezi Kilise)

IX No'lu Kilise, kuzey kentin merkezinde, Köprü Caddesi ve Liman Caddesi'nin kesiştiği köşede yer almaktadır.

Kilisenin batısında ikincil mekân olarak nartheks yer almaktadır. Bu kilisede de nartheks III No'lu Kilise'deki gibi batısında bir mekânla tasarlanmıştır. Yine III No'lu Kilise'de olduğu gibi IX No'lu Kilise'nin de batısında Köprü Caddesi gibi kentin önemli caddelerinden birisi yer almaktadır. Burada da nartheksin batısındaki mekânın ana caddeyle bağlantılı olduğu düşünüldüğünde, mekânın kiliseye giriş düzenlemelerinde kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Diğer bir ihtimal ise daha önce bahsi geçtiği gibi nartheksin iki bölümlü tasarlanmış olabileceğidir. Narthekten her nef aksında birer kapı ile naosa geçişmektedir. Nartheksin batısında yer alan mekânla nartheks arasında da her nef aksında birer kapı açıklığı bulunmaktadır. Aynı zaman kilisenin güneyindeki Liman Caddesi'nden narthekse geçilen bir kapı açıklığı bulunmaktadır.

Kilisenin doğusunda birbiriyle bağlantılı iki mekân yer almaktadır. Kilisenin kuzeydoğu köşesinde, apsisin yanından bir kapı açıklığıyla geçilen mekân kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Mekânın güney kenarında, apsisin arkasına gelen aksta dikdörtgen planlı bir niş yer almaktadır. Bu mekânın doğu kenarındaki bir kapı açıklığıyla doğusundaki mekâna geçilmektedir. Bu mekân da kareye yakın dikdörtgen planlı tasarlanmıştır. Mekânın güney kenarında Liman Caddesi'ne ulaşımı sağlayan bir kapı yer almaktadır. Mekânlar içerisinde bir arkeolojik kazı gerçekleştirilmediği için mekânların işlevleri tanımlanamamaktadır. Likya Bölgesi ve çevre bölgelerde de kilisenin doğusunda, benzer plan tasarımına sahip mekânlar olmadığı için mekânlar hakkında işlev önerisi getirilememektedir.

Kilisenin güneydoğu köşesinde küçük bir mekân daha yer almaktadır. Yamuk dörtgen planlı bu mekânın hangi işlevde kullanıldığı anlaşılmamaktadır. Kilise, Olympos'taki üç nefli kiliselerden bir tanesidir. Kilisenin ayakta kalabilen beden duvarlarından kilisenin galeri katı olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Ancak kilise içerisindeki moloz yıkıntı seviyesinin alçak olması, kilisede galeri katının olmadığını düşündürmektedir.



## SONUÇ

Tez çalışmasının amaçlarından birisi; “ek mekân” veya “ek yapı” tanımlamasıyla, kiliselere bağlı birimlerin sonradan eklenmiş olduğu algısına karşı, bu tarz birimlerin sonradan eklenmiş olabileceği gibi işlev bağlamında ikincil işleve sahip mekânlar veya ayrı bir amaca hizmet eden yapılar olduklarını belirtmek ve böylece anlam kargaşasının önüne geçmektir. Bu anlam kargaşası, Erken Bizans mimarisi çalışmalarında görülen genel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kiliselerde işlevi bilinen birimler kolayca isimlendirilmektedir. Ancak işlevi bilinmeyen veya anlaşılmayan mekânlar, sadece kiliseye bağlı oldukları anlaşılması adına ek mekân/ek yapı olarak tanımlanmaktadır. Olympos kiliselerinden bir örnekle açıklamak gerekirse; Liman Bazilikası'nın kuzeyinde yer alan yapı kiliseye ikinci inşa evresinde eklenmiştir. Bu yapıyı ek mekân olarak tanımlamakla vurgulanmak istenen, yapının kiliseye sonradan eklendiği midir? Ya da kiliseyle aynı dönem inşa edilen bir birim olduğu mudur? Kullanılan “ek” kelimesi her iki şekilde de anlaşılabilir.

Bu sorunun çözümü için çalışmada öncelikle, kiliselerin çevresinde yer alan mekânların hangi amaca hizmet ettiklerinin ayrımı belirlenmiştir. Bu noktada, mekânlar ve yapılar arasındaki ayrım, kilisenin ana amacı olan Ökaristi ayini temel alınarak yapılmıştır. Hristiyan litürjisinin ana ayini olan Ökaristi ayinini gerçekleştirmek üzere kullanılan yapılar kiliselerdir. Erken dönemde, bir yapı içerisinde naos, bema ve apsis mekânlarının olmasıyla, o yapıyı kilise olarak kullanmak mümkündür. Dolayısıyla kilise, Ökaristi ayini gerçekleştirmek için ana yapı, naos, bema ve apsis mekânları ise bir yapının kilise olabilmesini sağlayan ana mekânlar konumundadır.

Kiliselerde Ökaristi ayininin gerçekleştirilmesi sırasında, bu ayinin belirli bölümlerinde kullanılan ve bu ayine hizmet eden ilave mekânlar olabilmektedir. Bahsi geçen atrium, galeri katı (gynaikeion), katekhümena, nartheks, yan nefler, prothesis ve diakonikon mekânları; Ökaristi ayinine belirli bir amaç doğrultusunda hizmet etmesi nedeniyle, ikincil mekân olarak tanımlamak daha doğru bir yaklaşım olmaktadır. Erken Bizans dönemi kiliselerinde ikincil mekânların bulunma zorunluluğu yoktur.

Hristiyanlıkta Ökaristi ayini dışında farklı litürjiler de yer almaktadır. Vaftiz litürjisi Hristiyanlıkta önemli litürjilerden bir tanesidir. Erken dönemde vaftiz litürjisini gerçekleştirmek için vaftizhane yapılarına ihtiyaç duyulmuştur. Vaftizhaneler kiliseden bağımsız tek başına inşa edilebildiği gibi kiliselerle bağlantılı bir şekilde de inşa

edilebilmektedir. Kiliseyle bağlantılı bir şekilde inşa edilseler bile, vaftizhanenin kullanım amacı kilisenin kullanım amacından farklıdır. Dolayısıyla vaftizhaneyi kiliselerden ayrı bir yapı olarak tanımlamak gerekmektedir. Bu nedenle kiliseyle bağlantılı olan örnekleri, ikincil yapı olarak tanımlanmalıdır.

Bir diğer farklı litürji ise ziyaret ve anma litürjisidir. Hristiyanlıkta kutsal sayılan veya önemli kişilerin mezarlarını içeren veya o kişilerin anısına yapılan mausoleion, martyrion ve mezar şapelleri ziyaret için kullanılan yapılardır. Bunların yanında bir azizin veya havarinin kemiklerinin ya da eşyalarının saklandığı rölik şapelleri de ziyaret litürjisinin gerçekleştirildiği önemli yapılardandır. Ziyaret ve anma yapılarının da kullanım amacı kilisenin kullanım amacından farklıdır. Bu yapıların da kiliselerle bağlantılı bir şekilde inşa edilen örneklerinin yanında, kiliseden bağımsız bir yapı şeklinde inşa edilen örnekleri yer almaktadır. Dolayısıyla ziyaret yapılarının kiliseyle bağlantılı olan örneklerini kilisenin ikincil yapısı olarak değerlendirmek gerekmektedir.

“Ek” kelimesinin, kiliselere sonraki dönemde eklenmiş ikincil mekân veya ikincil yapıları ifade etmek için kullanılması (ek ikincil mekân, ek ikincil yapı) anlaşılabilirlik açısından daha uygun olacaktır.

Kiliselerin içindeki ve çevresindeki birimler için getirilen yeni tanımlama önerileri, Erken Bizans dönemi kiliselerinin büyük bir çoğunluğunda kullanılması uygun görülmektedir. Ancak Erken Bizans döneminde aziz kültürüne bağla şekillenen bazı kiliselerde yeni tanımlama önerileri yetersiz kalabilmektedir<sup>221</sup>.

---

<sup>221</sup> Örn.: Roma Aziz Petrus Bazilikası, Efes-Ayasuluk Aziz Yahya Kilisesi.

Olympos Kiliselerinde İkincil Mekânlar								
	atrium	gynaikeion	katekhümena	nartheks	yan nefler	pastophoria (prothesis- diakonikon)	köşe odası	diğer
1 No'lu	batı	x	Kuzey İkincil Mekan	yok	x (2)		Kuzey Doğu	
2 No'lu	yok	x	Kuzey Yan Nef	x	x (2)		Kuzey Doğu Güney Doğu	Güneybatı İkincil Mekân - KİM 1- Atrium
3 No'lu	yok	x	Güney Yan Nef	<sup>x</sup> iki bölüm	x (2)		Kuzey Doğu Güney Doğu	
4 No'lu	yok	?	?	x	x (2)			
5 No'lu	yok	yok	?	yok	x (2)			
6 No'lu	batı	yok	?	yok	x (2)			
7 No'lu	yok	?	?	x	x (2)			
8 No'lu	kuzey batı	yok	?	yok	x (2)	Güney Doğu		
9 No'lu	yok	yok	?	<sup>x</sup> iki bölüm	x (2)		Kuzey Doğu Güney Doğu	

Şekil 120. Olympos kiliselerinde ikincil mekânlar (önerilerle beraber)

Olympos Kiliselerinde İkincil Yapılar					
	Martyrion	Mausoleion	Şapel	Vaftizhane	Ayazma
1 No'lu					
2 No'lu			Güney İkincil Yapı (trikonkhos planlı)	Kuzey İkincil Yapı (üç nefli dikdörtgen planlı)	
3 No'lu	Kuzey İkincil Yapı (yarım daire planlı)				
4 No'lu	Kuzey İkincil Yapı (haç planlı)				
5 No'lu					
6 No'lu	Güney İkincil Yapı (kareye yakın planlı)				
7 No'lu					
8 No'lu				Kuzey İkincil Yapı (üç nefli kareye yakın planlı)	Kuzey Doğu İkincil Yapı (trikonkhos apsisli)
9 No'lu					

Şekil 121. Olympos kiliselerinde ikincil yapılar (önerilerle beraber)



Kentin içinden geçen Olympos Çayı'nın iki yakaya ayırdığı Olympos Antik Kenti'nde dokuz adet kilise yer almaktadır. Bu kiliselerden dördü kuzey kentte, beşi güney kentte bulunmaktadır. Olympos'ta yer alan kiliselerin hepsi Erken Bizans döneminde inşa edilmiştir. Tüm kiliselerin çevresinde, kiliseyle bağlantılı mekân ve yapılar yer almaktadır.

Olympos kiliselerinden, I, II, III, VII, VIII ve IX No'lu kiliselerin naosları üç nefli olarak tasarlanmıştır. Geride kalan IV, V ve VI No'lu kiliselerde, arkeolojik kazı yapılmadığı için nef düzenlemesi izlenememektedir. Fakat bu kiliselerin de Olympos'taki diğer kiliseler gibi üç nefli düzenlendiği anlaşılmaktadır. Kiliselerin naosunda yan nefler, Ökaristi ayini sırasında sınıfsal ayrımın veya kadın, erkek ya da çocuk birey ayrımının sağlandığı mekânlar olarak kullanılmaktadır. Bazı kiliselerde ise katekhümenlerin cemaatten ayrılması için kullanılmıştır. Bu nedenle yan nefler, ana mekân içinde oluşturulmuş birer ikincil mekân olarak değerlendirilmiştir.

Olympos'ta I No'lu Kilise ve VI No'lu Kilise'nin batısında, VIII No'lu Kilise'nin ise kuzeybatısında atrium yer almaktadır. Atriumun kiliselerde birden fazla kullanım amacı olabilmektedir. Ancak bu kullanım amaçlarının hepsi Ökaristi ayini ile bağlantılı olduğu için, atrium kiliselerde kullanılan ikincil mekânlardan bir tanesidir.

II No'lu Kilise, III No'lu Kilise, VI No'lu Kilise, VII No'lu Kilise ve IX No'lu Kilise'nin batısında nartheks yer almaktadır. Bunlardan III No'lu ve IX No'lu Kilise'de nartheksin batısında mekân veya mekânlar bulunmaktadır. Kiliselerde nartheks, dini tören öncesinde yerel halk ve din adamlarının ayrıldığı mekân olarak kullanılmaktadır. Ayrıca katekhümenlerin ayin sırasındaki devinimleri için de kullanılmıştır. Bu nedenle nartheksi de ikincil mekân olarak değerlendirmenin daha doğru bir yaklaşım olacağı düşünülmektedir.

Olympos'ta yer alan kiliselerin hiç birinde atrium ve nartheks beraber inşa edilmemiştir.

Ayin sırasında genellikle kadınlar için ayrılmış bir mekân olan galeri katı, kiliselerdeki ikincil mekânlardan bir tanesidir. Olympos'ta I, II ve III No'lu kiliselerde, galeri katının kesin olarak varlığı, duvarların üst kotlarında görülen ahşap giriş deliklerinden anlaşılmaktadır.

Kuzey kentte yer alan I No'lu Kilise'nin kuzeyinde, nef boyunca uzanan bir mekân vardır. Mekânların işlevleri kesin olarak belli olmasa da, I No'lu Kilise'nin kuzeyinde bulunan mekânın Ökaristi ayini sırasında katekhümenlerin kullanımında oldukları düşünülmektedir. Bu nedenle ikincil mekân olarak değerlendirilmiştir. II No'lu Kilise'nin kuzeyinde kareye yakın planlı iki mekân yer almaktadır. II No'lu Kilise'de ise güneybatı köşede dikdörtgen planlı bir mekân yer almaktadır. Mekân için işlev öneresi getirmek şu için çok zordur. Ancak kilisede bulunan ikincil yapılar göz önüne alındığında, mekânın ikincil mekân olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

II No'lu Kilise'nin kuzeyinde kareye yakın planlı iki mekân yer almaktadır. Bunlardan KİM 1 (Kuzey İkincil Mekân 1) iki katlı olarak düzenlenmiş, hem vaftizhaneyle hem de kilisenin kuzey transept koluyla kapılarla bağlantı içerisindedir. Üstü açık düzenlenen atrium ise, hem kilisenin kuzey transept koluyla hem de KDİM (Kuzeydoğu İkincil Mekân) ile bağlantı içerisindedir. Bu mekânların ayine hazırlık aşamasında kullanıldığı düşünülmektedir. Bu nedenle II No'lu Kilise'deki ikincil mekânlar arasında yer alır.

Kiliselerde apsisin iki yanında bulunan mekânlar genellikle diakonikon ve prothesis olarak kullanılmıştır. Apsisin güney tarafındaki mekân diakonikon, kuzey tarafındaki mekân ise genellikle prothesis olarak kullanılmaktadır. İki mekânın kullanım amacı da Ökaristi ayiniyle ilgili olduğu için, bu mekânları ikincil mekân olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Olympos kiliselerinde, apsisin kuzeyinde veya güneyinde yer alan mekânların kesin olarak prothesis ve diakonikon işlevinde kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Bu kiliselerden olan VIII No'lu Kilise'de apsisin güneyinde yer alan mekânın diakonikon olarak kullanılmış olabileceği önerilebilir. II No'lu Kilise'de ise apsisin kuzeyinde ve güneyinde birer mekân yer almaktadır. Bu mekânların prothesis ve diakonikon işlevinde kullanılmadığı düşünülmektedir. Güneyde yer alan mekânın piskoposluk konutuyla bağlantısı nedeniyle ayin öncesinde din adamları için özel bir giriş olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca iki mekân apsis arkasından birbiriyle küçük bir koridor aracılığıyla bağlıdır. Kiliseyi ziyaret için gelenler, ayine katılanlara karışmadan güney nef, Güneydoğu İkincil Mekân (GDİM) ve Kuzeydoğu İkincil Mekân (KDİM) güzergâhı üzerinden kiliseyi ziyaret edebilmektedirler. Bu nedenle Ökaristi ayine katılanlarla ziyarete gelenler arasında ayırım sağlanmış olacak ve ayin kesintisiz devam edebilecektir. Bu durumda KDİM ve GDİM'i ikincil mekân olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. KDİM'in doğusunda yer alan dikdörtgen planlı küçük

mekânın prothesis olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. III No'lu Kilise'de de apsisin iki yanında mekânlar görülmektedir. Bu mekânların da prothesis ve diakonikon olarak kullanılmadığı düşünülmektedir. Bu mekânlar hakkında şu anda işlev önerisi yapılamamaktadır. V ve VII No'lu Kilise'de apsisin iki yanında kapı açıklıkları yer almaktadır. Bu kapılar olasılıkla kiliseye giriş-çıkış kapıları olarak kullanılmıştır. Günümüzde V ve VII No'lu Kiliselerin güneydoğu ve kuzeydoğu köşelerinde herhangi bir mekâna ait duvar kalıntıları izlenememektedir.

Olympos'ta bilinen tek vaftizhane yapısı II No'lu Kilise'de yer almaktadır. Bazilikal planlı ve üç nefli tasarlanan vaftizhanenin doğusunda apsis vardır. Apsisin önünde ise haç planlı vaftiz teknesi bulunmaktadır. Anadolu'daki vaftizhane örneklerine göre büyük boyutlu inşa edilen yapı, II No'lu Kilise'ye bağlı ikincil yapılardan bir tanesidir. VIII No'lu Kilise'nin kuzeyinde kareye yakın planlı bir yapı yer almaktadır. Yapının içinde arkeolojik kazı çalışması gerçekleştirilmediği için yapının işlevi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yapının vaftizhane olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Yapı, kiliseye sonraki bir dönemde eklenmiştir. Vaftizhane olarak işlev gördüğü düşünüldüğünde, ek ikincil yapı olarak Olympos'taki tek örnektir. Ek ikincil yapının doğusunda bir ayazma bulunmaktadır. Ayazma, trikonkhos şeklinde düzenlemiş bir niş ve önündeki koridorla beraber küçük bir yapı konumundadır. Vaftizhane ve ayazma, kilisenin ana işlevi dışında vaftiz litürjisinin ve ziyaret litürjisinin gerçekleştirilmesi için kullanılan yapılar olduğu için ikincil yapı olarak tanımlanmalıdır.

Kiliselere bağlı inşa edilen, farklı planlarda yapılar II No'lu, III No'lu ve IV No'lu kiliselerde yer almaktadır. II No'lu Kilise'nin güney kenarında trikonkhos planlı yapının rölik şapeli olarak işlev gördüğü düşünülmektedir. III No'lu Kilise'nin kuzeyinde yarım daire planlı yapının ve IV No'lu Kilise'nin kuzey kenarındaki haç planlı yapının mezar yapısı olduğu düşünülmektedir. Kiliselere bağlı mezar yapıları, martyrion, mausoleion veya mezar şapelleridir. Dolayısıyla III ve IV No'lu kiliselerdeki ikincil yapılar olasılıkla bu mezar yapılarından bir tanesidir. Bu yapıların dışında, VI No'lu Kilise'nin güneydoğu kenarında bulunan kareye yakın planlı mekânın da bir mezar yapısı olabileceği önerilmiştir. Rölik şapelleri, mezar şapelleri, mausoleionlar ve martyrionlar, Hristiyanlıkta kutsal veya önemli sayılan kişileri anma için kullanılan ziyaret yapılarıdır. Bu nedenle kilisenin ana işlevinden farklı, ziyaret ve anma işlevine hizmet ettiği için II, III, IV ve VI No'lu kiliselerdeki bu yapıları ikincil yapı başlığı altında değerlendirilmelidir.



Yapılan çalışmalarda yeterli veri olmadığı için işlevi belirlenemeyen veya işlev önerisi getirilemeyen birimler yer almaktadır. I No'lu Kilise'de atriumun batısında yer alan mekân, III No'lu Kilise'de kilisenin kuzeydoğusu, güneydoğusu ve doğusundaki mekânlar, V No'lu Kilise'de güney kenarda yer alan mekânlar, VII No'lu Kilise'de güney kenardaki mekân, IX No'lu Kilise'de apsisin arkasında yer alan mekânlar ve güneydoğu köşede yer alan küçük mekân hakkında yeterli arkeolojik veri olmadığı için işlevleri bilinmemekle beraber bir işlev önerisi de yapılamamaktadır. Ancak bunlardan III No'lu Kilise'deki ve IX No'lu Kilise'deki mekânların ikincil mekân olarak kullanıldığı önerilebilir. III No'lu Kilise'nin güneydoğusunda yer alan mekân sonradan kiliseye eklendiği için ek ikincil mekân şeklinde tanımlanabilir.

Olympos'ta inşa edilmiş erken dönem kiliselerinin tümü, ihtiyaca ve olanaklara göre ikincil mekân ve ikincil yapılarla beraber tasarlanmıştır. Kiliselerle beraber mekânların ve yapıların planlamaları ile işlevlerine bakıldığında, erken dönemde ikincil mekân ve ikincil yapıların inşa edilmesinde belirli bir kural, düzen veya tasarım olmadığı görülmektedir. Olympos'taki Erken Bizans dönemi kilise mimarisi haricinde, bu görüşü her bölgedeki erken dönem kiliselerinde görmek mümkündür. Olympos kiliselerine bakıldığında, ikincil mekân veya ikincil yapı tasarımlarında ve kiliseye göre konumlandırılışlarında özgün örneklerin yer aldığı görülmektedir. III No'lu Kilise'nin kuzey kenarında yer alan yarım daire planlı yapı Anadolu'da bilinen en büyük boyutlu yarım daire planlı ikincil yapıdır. II No'lu Kilise'nin vaftizhane yapısı, plan bakımından Anadolu'da bilinen tek örnektir ve bölgenin en büyük vaftizhanesidir. II No'lu Kilise'nin güney kenarına konumlandırılan yapı, Likya Bölgesi'nde güney kenara konumlandırılan, bilinen tek trikonkhos planlı yapıdır. VIII No'lu Kilise'de atrium, kilisenin kuzeybatı kenarında yer almaktadır. Atriumu bulunan kiliselerde, atrium çoğunlukla kiliselerin batısında yer almaktadır. III ve IX No'lu kiliselerin batısında yer alan nartheksin, iki yapıda da iki bölümlü tasarlandığı görülmektedir. Erken Bizans döneminde bu tasarımın örneklerine ender rastlanmaktadır.

Olympos kiliselerinde tasarımların farklı olmasının nedenleri arasında, topografya ve kiliselerin ana caddelere göre konumlarının da etkili olduğu görülmüştür.

## KAYNAKLAR

- Acara, M. (1998). “Bizans Ortodoks Kilisesinde Litürji ve Litürjik Eseler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, s.183-201.
- Adak, M. (2004). “Lokalisierung von Olympos und Korykos in Ostlykien”, *Gephyria*, 1, s.27-51.
- Akşit, O. (1967). *Lykia Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Arıkan, S., Ç. (2001). *The Church at Choma (Hacımusalar Elmalı-Antalya) and Its Materials*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent University The Department of Archaeology and History of Art, Ankara.
- Asano, K. (ed.), (2010). *The Island of St. Nicholas – Excavation and Survey of the Gemiler Island Area, Lycia, Turkey*, Osaka University Press, Osaka.
- Atvur, O. (1994). “Olympos Antik Kenti (1991-1992 Çalışmaları)”, *Arkeoloji ve Sanat*, 88, s.13-31.
- Aydın, A. (2005). “Kilikya ve Isaurya’daki Trikonkhos Planlı Yapılar”, *Adalya*, VIII, s.241-262.
- Aydın, A. (2006). “Die Trikonchosbauten in Lykien: Ihre Entwicklung und Function”, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07-10 Kasım 2005 Antalya Sempozyum Bildirileri*, I, s.31-48.0
- Bowman, S. B., Kazhdan, A. (1991). “Gynaikeion”, *ODB*, I, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Buchwald, H. (2015). *Churches EA and E At Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, Harvard University Press, London.
- Büyükyörük, F., Çelik, A. (2019). “Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Definesi”, *CEDRUS The Journal of MCRI*, VII, s.239-265.
- Canbilen, H., Lebouteiller P., Sodini, J. P. (1996). “La basilique de l’acropole haute de Xanthos”, *Anatolia Antiqua*, IV, s.201-229.

- Ceylan, B., Erdoğan, O. (2016). “The Architecture and History of the City Basilica of Patara: A Preliminary Report on Four Seasons of Excavations”, *Havva İşkan’a Armağan LYKIARKHISSA Festschrift für Havva İşkan*, (Ed. E. Dündar vd.)İstanbul 2016, s.205-224.
- Curcic, S., Loerke, W. (1991). “Chapel”, *ODB*, I, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Curcic, S. (1991). “Naos”, *ODB*, II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Curcic, S. (1991). “Narthex”, *ODB*, II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Çevik, N., Bulut, S., Akyürek, E. (2012). “Myra-Andriake Kazı ve Araştırmaları 2011”, *ANMED*, 10, s.65-74.
- Çevik, N. (2015). *Lykia Kitabı*, AKMED, İstanbul.
- Çorağan, N. (2017). “Olympos’taki Bizans Dönemine Ait Duvar Resimleri”, *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları*, (Ed. B. Y. Olcay Uçkan), ASMS 2, s.145-166.
- Delvoye, C. (1966). “Apsis”, *RBK*, Band I, (Ed. K. Wessel), Anton Hiersemann, Stuttgart.
- Delvoye, C. (1966). “Atrium”, *RBK*, Band I, (Ed. K. Wessel), Anton Hiersemann, Stuttgart.,
- Delvoye, C. (1966). “Baptisterium”, *RBK*, Band I, (Ed. K. Wessel), Anton Hiersemann, Stuttgart
- Delvoye, C. (1966). “Bema”, *RBK*, Band I, (Ed. K. Wessel), Anton Hiersemann, Stuttgart.
- Demirel Gökalp Z., Yıldırım, ř. (2009). “Preliminary Report on the Harbour Basilica or the Great Basilica in the Ancient City of Olympos”, *SOMA 2008: Proceedings of the XII Symposium on Mediterranean Archaeology, Famagusta, North Cyprus, 5-8 March 2008*, s.183-189.



- Demirel Gökalp, Z.,Yıldırım, Ş. (2010).“Lykia Olympos’unda bir Restitüsyon Denemesi”, *Adalya*, XIII, s.367-387.
- Ebanista, C. (2006). *La tomba di S. Felice nel santuario di Cimitile: A cinquant’anni dalla scoperta*, Ler Editrice, Napoli.
- Evcim S., Öztaşkın, G. K. (2019). “Early Byzantine Churches in Olympos” *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 161, s.129-162.
- Grossman, P., Severin, H. (2003). *Frühchristliche und byzantische bauten im südöstlichen Lykien*, IstForch, 46, Ernst Wasmuth, Tübingen.
- Güngör, İ. H. (2005). *Temel Tasar*, Bilgisayar Destekli Baskı ve Reklam Hizmetleri Sanayi ve Ticaret LTD. ŞTİ., İstanbul.
- Harris, C. M. (2006). “Annex, annexe”, *Dictionary of Architecture & Construction*, The McGraw-Hill, USA.
- Harrison, R. M. (1963). “Churches and Chapels of Central Lycia”, *Anatolian Studies*, 13, s.117-151.
- Hasol, D. (2014). “Mekân”, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul.
- Hellenkemper, H., Hild, F. (2004). *TIB: Lykien und Pamphylien*, 8, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana.
- Hild, F. (2004). “Lykien in den Notitiae episcopatum”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 54, s.1-17.
- Hill, S. (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Variorum, UK.
- İşler, B. (2009). *Likya Bölgesi Karabel Asarcık’taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- İşler, B. (2016). “Yeni Bulgular Işığında Antalya’nın Kale (Demre) İlçesi’ndeki Alacahisar Kilisesi”, *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art & Humanities Journal*, Volume: 6, s. 1-21.

- İşler, B. (2020). “Demre’nin (Myra) Kırsalında Trikonç Planlı Yapıların Mimarisi: Bademli Kilisesi”, *Phaselis*, VI, s.241-250.
- Işın, G. (2011). “Topal Gavur’dan Apollonias’a”, *Aktüel Arkeoloji*, 20, s.104-111.
- Johnson, M. J. (1991). “Apse”, *ODB*, I, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Johnson, M. J. (1991). “Atrium”, *ODB*, I, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Johnson, M. J. (1991). “Baptistery”, *ODB*, I, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York
- Johnson, M. J. (1991). “Bema”, *ODB*, I, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Johnson, M. J. (1991). “Martyrion”, *ODB*, II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Johnson, M. J., Loerke, W. (1991). “Mausoleion”, *ODB*, II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Karakuş, D. (2001). *Antalya İli’nin Kumluca İlçesi’ndeki Idebessos, Akalissos ve Melanippe Antik Kentlerinde Bulunan Bizans Dönemi Dini Yapıları*, (Basılmamış Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, Ankara.
- Kazhdan, A., Sevcenko, N. P. (1991). “Martyr”, *ODB*, II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Kızılgut, İ., Bulut, S., Çevik, N. (2009). “An East Lycian City: Idebessos”, *Adalya*, XII, s.145-172.
- Koch, G. (2007). *Erken Hristiyan Sanatı*, (çev. Ayşe Aydın), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kolb, F. (2008). *Burg-Polis-Bischofssitzs Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneaie in der Südwesttürkei*, Philipp von Zabern, Tübingen.

- Krautheimer, R. (1969). "The Transept in the Early Christian Basilica", *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art*, New York University Press, s.59-65.
- Krautheimer, R. (1986). *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, London.
- Luciano, A. (2014). *Santuari paleocristiani in Italia*, (Basılmamış Doktora Tezi), Università degli Studi di Udine Scienze dell'Antichità Curriculum strico-archeologica, Udine.
- Matthews, T. F. (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.
- Megaw, A. H. S. (2007). *Kourion Excavations in the Episcopal Precinct*, Dumbarton Oaks Research Library And Collection, Washington D. C..
- Mergen, Y. (2011). *Olympos Antik Kentinin Ortaçağ Dokusu ve Likya Bölgesi Açısından Önemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Mirzanlı, F. (2019). *Olympos Piskoposluk Sarayı Kazılarında Bulunan Erken Bizans Seramikleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Niewöhner, P. (2005-2006). "Spatantike Reliquienkapellen in Lykien", *JbAC*, 48-49, s.78-113.
- Niewöhner, P. (2016). *Die Byzantischen Basiliken von Milet*, Deutsches Archäologisches Institut, MILET Band I/Teil 11, Germany.
- Niewöhner, P. (ed.), (2017). *The Archaeology of Byzantine Anatolia*, Oxford University Press, New York.
- Olçay Uçkan, B. Y., Parman, E., Avur, O., Uçkan, E., Mergen, Y., Uğurlu, E., Topoğraf, A. N., Evcim, S., Öztaşkın, G., Bursalı, M., Yeşilova, H., Demirel Gökcalp, Z., Kaya, Z., (2006). *Olympos Lykia'da Bir Korsan Kenti*, Homer Yayınları, İstanbul.



- Olçay Uçkan, B. Y., Mergen, Y., Demirel Gökalkp, Z., Bursalı, M., Öztaşkın, G., Yıldırım, Ş., Öncü, E. (2008). "Olympos Kazısı 2007 Çalışmaları", *KST*, III/XXX, s.373-386.
- Olçay Uçkan, B.Y., Evcim, S. Erdul Mergen, M., Öncü, Ö. E., Öztaşkın, M., Öztaşkın, G. (2010). "Olympos, 2009", *KST*, III/XXXII, s.80-97.
- Olçay Uçkan, B. Y., Kayapınar, L. (2015). "Olympos Piskoposu Methodius ve Olympos Kenti", *Patara VII.1. Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25. Yılı, Uluslararası Sempozyum Bildirileri 11-13 Kasım 2013 Antalya*, s.534-544.
- Olçay Uçkan, B.Y., Öztaşkın, G. K. (2015). "Olympos Kazısı 2014", *ANMED*, 13, s.87-90.
- Olçay Uçkan, B.Y., Öztaşkın, G.K. (2016). "Olympos Kazısı 2015", *ANMED*, 14, s.92-97.
- Olçay Uçkan, B. Y., Öncü, Ö. E., Evcim, S. (2017). "Olympos'un Roma ve Bizans Dönemi Kent Dokusu", *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları*, (Ed. B. Y. Olçay Uçkan), ASMS 2, s.9-30.
- Olçay Uçkan, B. Y., Öztaşkın, G. K., Evcim, S. (2018). "Olympos Kazısı 2016 Yılı Çalışmaları", *KST*, XXXIX, s.99-118.
- Olçay Uçkan, B. Y., Öztaşkın, G. K., Öncü, Ö. E., Evcim, S., Öztaşkın, M. (2019). "Olympos Kazısı 2017 Yılı Çalışmaları", *KST*, XXXX, s.617-638.
- Ousterhout, R., G. (2015). "Konstantinopolis'te Su ve Şifa Mimari Kalıntıları Okumak", (Ed. B. Pitarakis), *Hayat Kısa Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, s.65-77.
- Öncü, Ö. E. (2012). "Antalya-Olympos Antik Kenti Roma Mimarisi Araştırmalarından Yeni Bulgular" *Uluslararası Genç Bilimciler Sempozyumu I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2009*, s.273-284.
- Öncü, Ö. E. (2017). "Olympos Hellenistik ve Roma Dönemi Mimari Araştırmaları: Köprü, Köprü Caddesi ve Kent Surları", *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları*, (Ed. B. Y. Olçay Uçkan), ASMS 2, s.31-47

- Öztaşkın, G.K., Öztaşkın, M. (2012). “Antalya-Olympos Mozaikli Yapı” *Uluslararası Genç Bilimciler Sempozyumu I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2009*, s.330-346.
- Öztaşkın, G. K. (2013). *Olympos Antik Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Öztaşkın, G. K. (2017). “Olympos Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu”, *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları*, (Ed. B. Y. Olcay Uçkan), ASMS 2, s.49-78.
- Öztaşkın, G. K., Sertel, S. (2017). “Olympos Piskoposluk Kilisesindeki Nef Ayrımı Düzenlemeleri ve Levha Yanı Uygulaması”, *Adalya*, 20, s.357-373.
- Öztaşkın, G. K., (2018). “Olympos Episkopeionu Tuğla Süslemeleri”, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2017*, İstanbul, s.615-627.
- Öztaşkın, M. (2009). “Building with Mosaics of Olympos: Mosaics of Late Ancient Era – Early Byzantine Period”, *XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu*, s.709-720.
- Öztürk, H. S. (2006). *M.Ö. II. – M.S. IV. Yüzyıllarda Likya-Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öztürk, H. S., Öncü, Ö. E. (2020). “Olympos in Lycia: A Novel Assessment of Its History and Localization in Light of Recent Archaeological and Epigraphical Research” *Adalya*, 23, s.253-275.
- Parman, E., Olcay Uçkan B.Y., Mergen Y., Tekinalp V. M., Uğurlu E., (2002). “Antalya-Olympos ve Çevresi Geç Antik-Ortaçağ 2001 Yılı Yüzey Araştırmaları”, *AST*, I/XX, s.139-152.
- Parman, E., Olcay Uçkan, B. Y. (2006). “Olympos’un Orta Çağ Dokusu”, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07-10 Kasım 2005 Antalya Sempozyum Bildirileri*, II, s.587-599.

- Peschlow, U. (2006). "Dividing Interior Space in Early Byzantine Churches: the Barriers Between the Nave and Aisles", (ed. S. E. J. Gerstel), *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screen, East and West.*, s.53-71.
- Prokopios (1994). *Yapılar Birinci Kitap*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Theis, L. (2005). "Narthex", *RBK*, Band VI, (Ed. M. Restle), Anton Hiersemann, Stuttgart.
- Scardina, A. (2018). "The Churches of Byzantine Aperlai: A Re-appraisal", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2017*, İstanbul, 685-700.
- Schminck, A. (1991). "Basilica", *ODB*, I, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Sertel, S. (2017). *Olympos Piskoposluk Kilisesi ve Vaftizhanesi Litürjik Taş Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Sodini, J. P. (1980). "Une iconostase Byzantine a Xanthos", *Anciennement bibliotheque de l'institut Français d'etudes Anatoliennes d'İstanbul: Actes Du Colloque Sur La Lycie Antique*, XXVII,119-148.
- Soydan, E. (2014). "İstanbul Ayazmaları ve Bir İnanç Merkezine Dönüşen Meryem Ana Ayazması", *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu 2013*, s.645-651.
- Strabon (2000). *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Şahin, S. (2011). *Stadiasmus Patarensis Likya Eyaleti Roma Yolları (Bir Özet)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Taft, R. F. (1991). "Catechumenate", (Ed. A. P. Kazhdan vd.), *ODB*, I, Oxford University Press, New York.



- Taft, R. F., Loerke, W., Johnson, M. J. (1991). "Pastophoria", *ODB*, III, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press, New York.
- Taft, R. F. (1998). "Women at Church in Byzantium: Where, When-and Why ?" *DOP*, Vol. 52, s.27-87.
- Tsuji, S. (ed.), (1995). *The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lycia, Turkey)*, Osaka University, Osaka.
- Tekinalp, V. M. (2000). *Geç Antik dönem sonrasında ve Ortaçağ'da (M.S. 4.-14.) Andriake Kenti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tekinalp, V. M. (2001). "Andriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları", (Ed. S. Alpaslan), *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu 19-20 Nisan*, s. 491-516.
- Uğurlu, E. (2006). *Olympos Nekropolü*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uygun Yazıcı, S. (2019). *Anadolu'da Erken Hristiyanlık Dönemi Vaftizhaneleri: Kilikia, Pamphylia, Lykia Örnekleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Uzun, M. C. (2015). *Olympos Antik Kenti Erken Bizans Dönemi Dini Yapılarında Malzeme ve Teknik*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- von Theumer, E. R. (Producer and Director), (1962). *Camp der Verdammten*, (Motion Picture, 85 min.), Ernst Ritter von Theumer Film und Fernsehproduktion, München.
- Wild, J. P. (1967). "The Gynaeceum at Venta and its Context", *Latomus*, T. 26, Fasc. 3, s.648-676
- Yıldırım, Ş. (2013). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

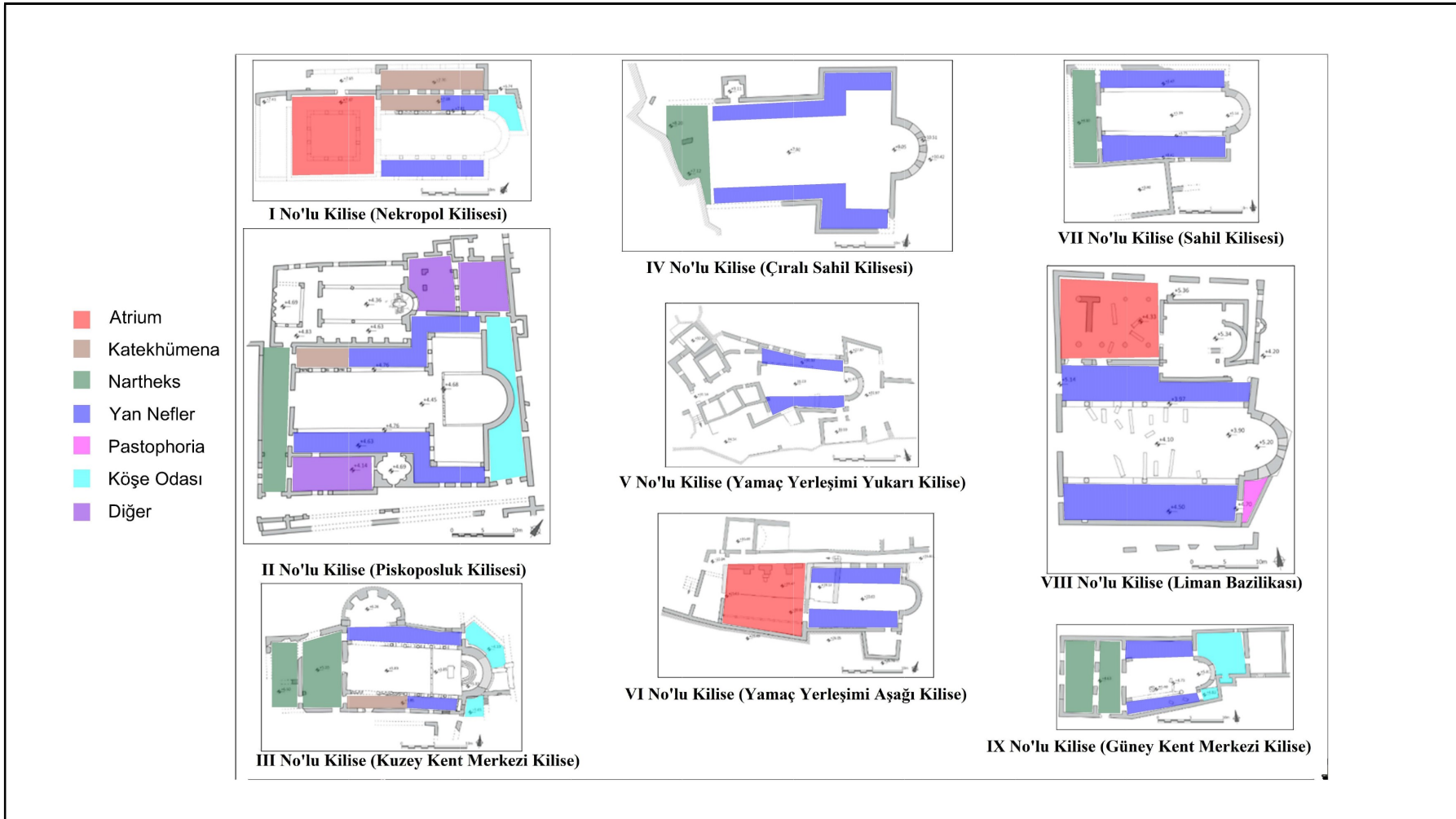
Zah, A. (2003). *Zur Typologie kirchlicher Architektur im südwestlichen Kleinasien*, Buchbinderei Zenger, Germany.

### **İnternet Kaynakları**

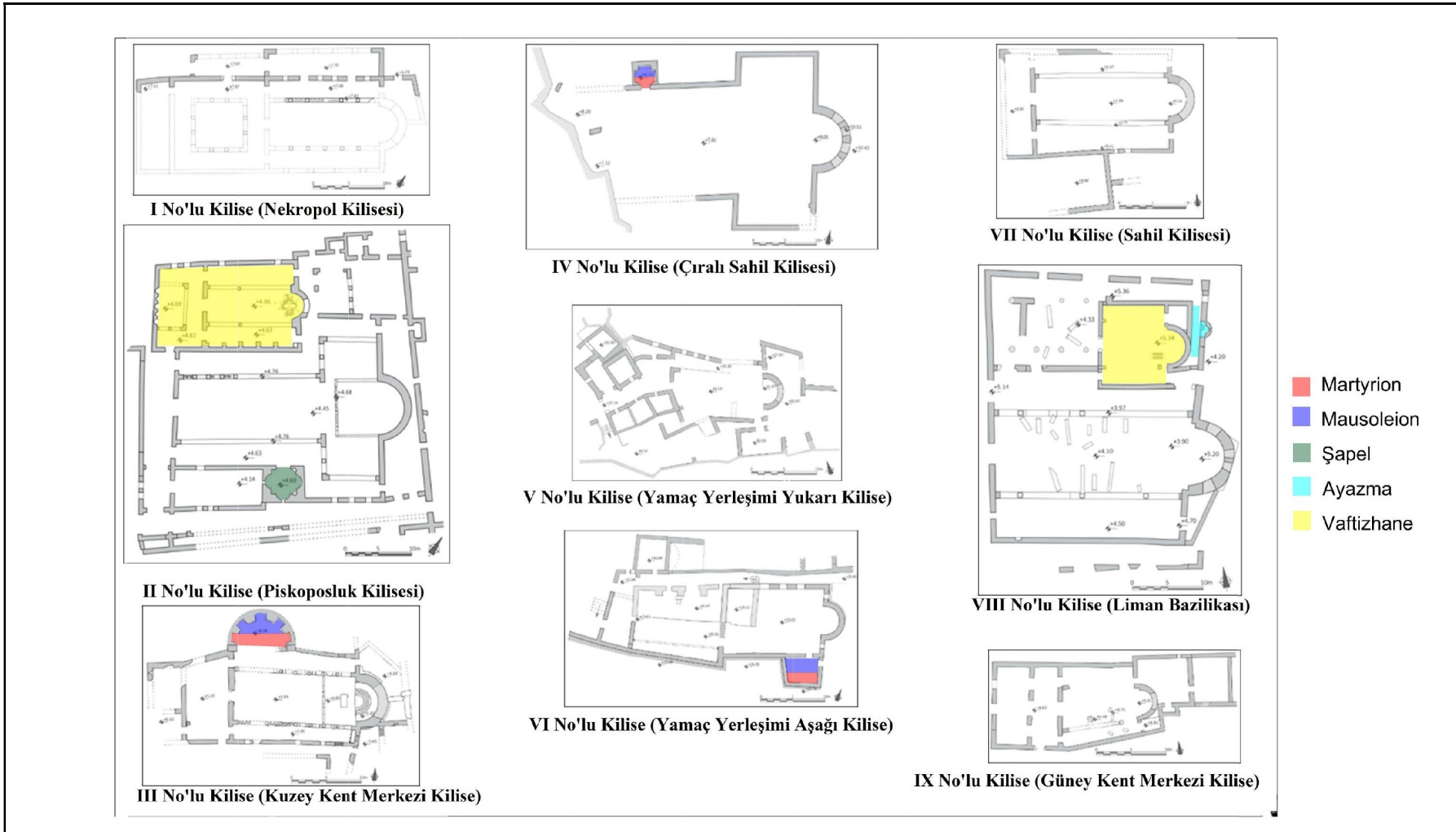
Greenhalgh, J. (2002). "The Church at Letoon", *Bilkent University Department of Archaeology*, <http://arkeo.bilkent.edu.tr/newsletterle28.html> (1.5.2002)

**LEVHALAR**

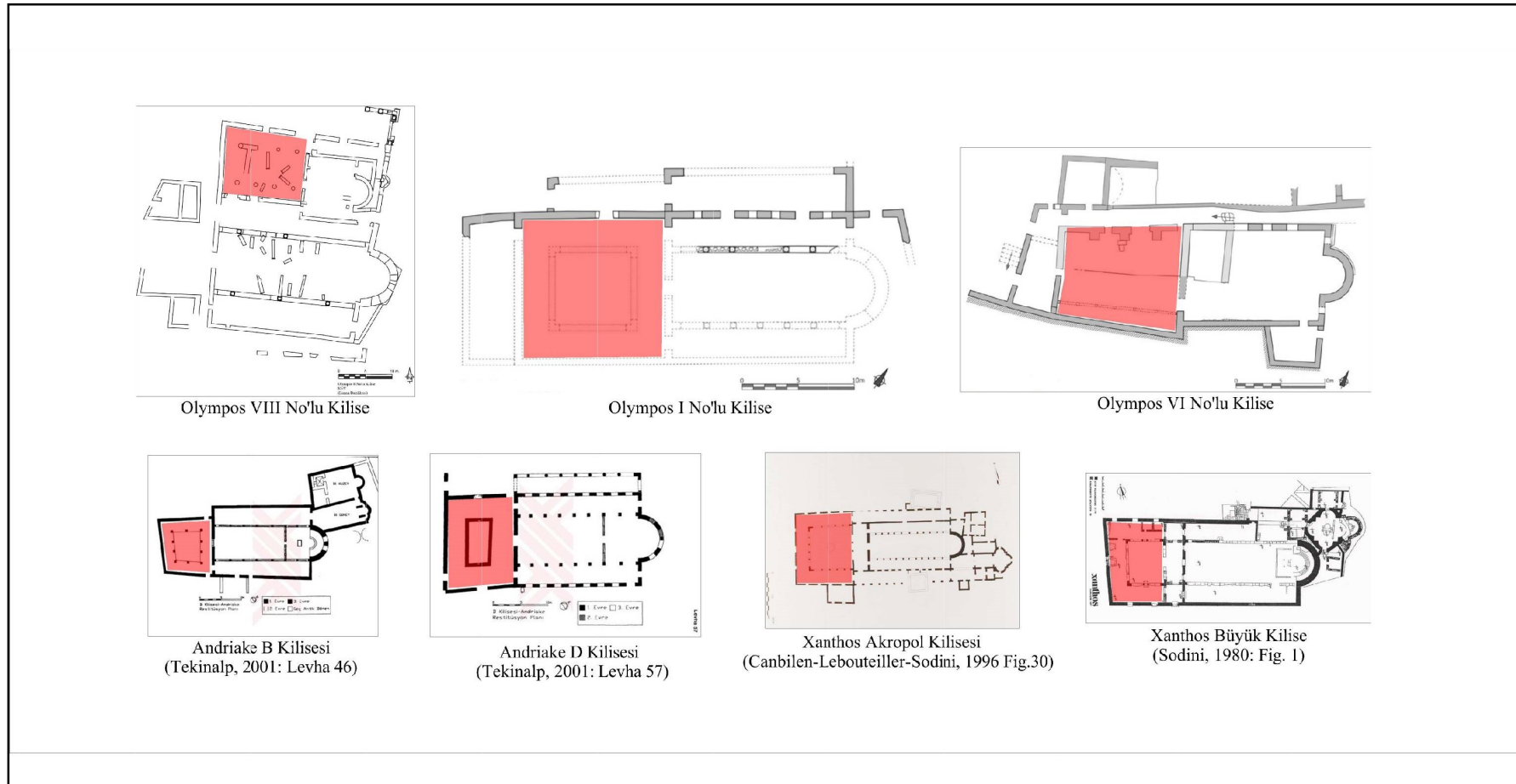




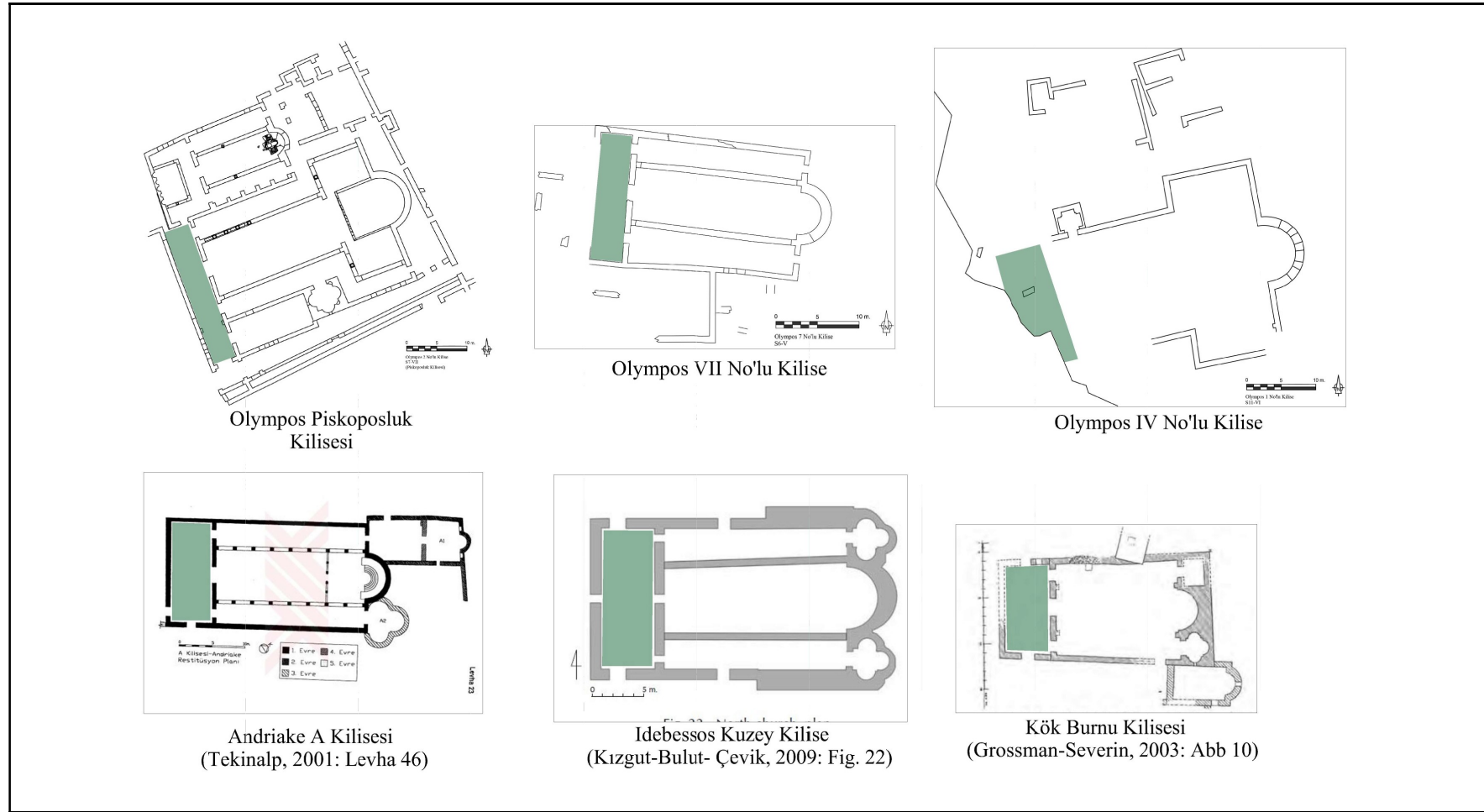
Levha 1. Olympos Antik Kenti Erken Bizans dönemi kiliselerinde ikincil mekânlar



Levha 2. Olympos Antik Kenti Erken Bizans dönemi kiliselerinde ikincil yapılar

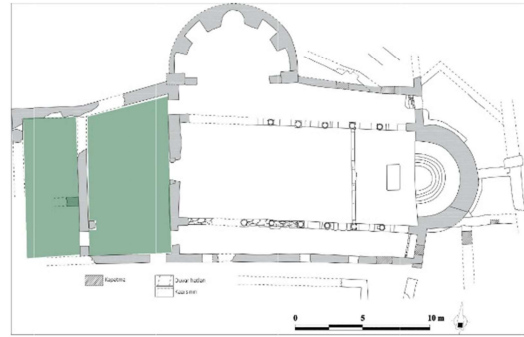


Levha 3. Olympos'taki atriumlu kiliseler ve benzer örnekler

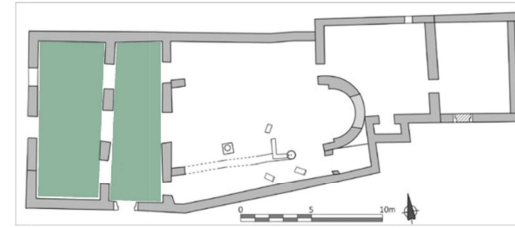


Levha 4. Olympos'taki nartheksli kiliseler ve benzer örnekler

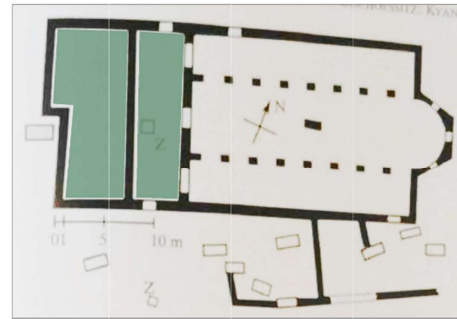
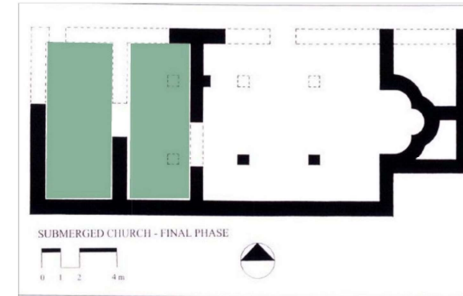




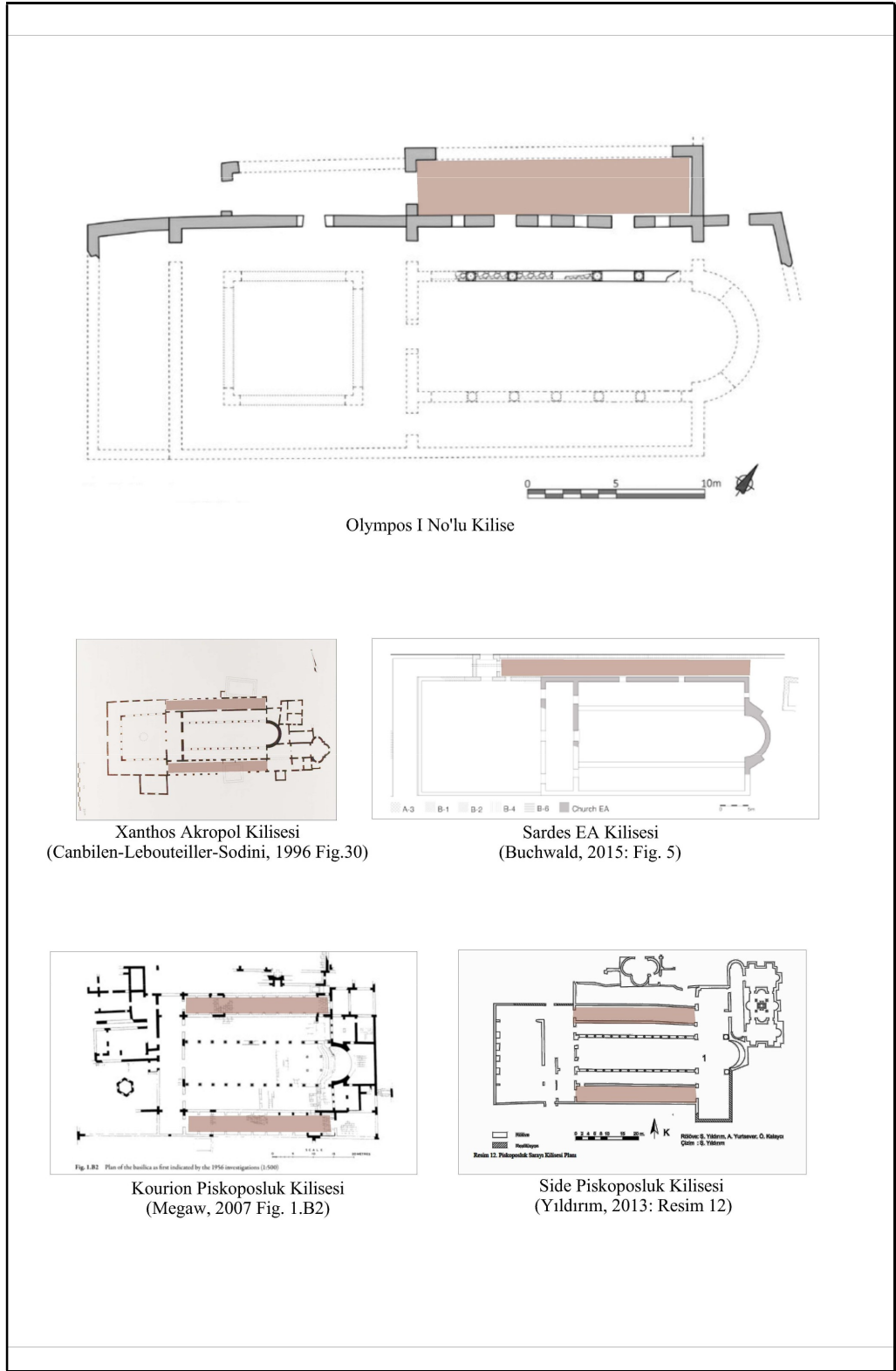
Olympos III No'lu Kilise



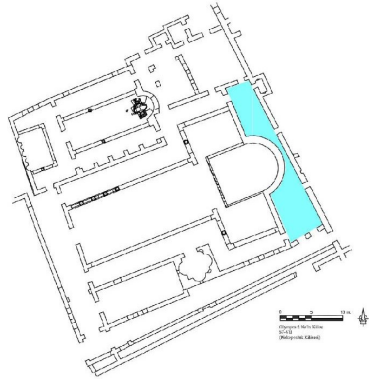
Olympos IX No'lu Kilise

Kyaneai A Kilisesi  
(Kolb, 2008: Abb. 426)Apelae I No'lu Kilise  
(Scardina, 2018: Fig. 9)

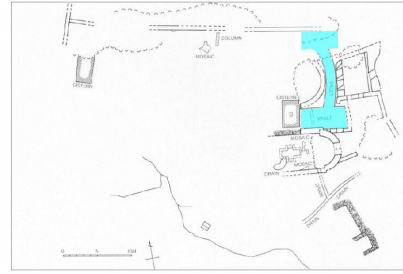
Levha 5. Olympos'ta iki bölümlü narthekse sahip kiliseler ve benzer örnekler



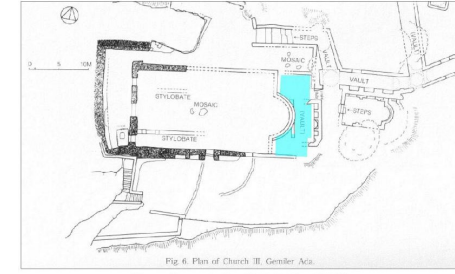
Levha 6. Olympos'ta katekhümena olabileceği düşünülen ikincil mekâna sahip kilise ve benzer örnekleri



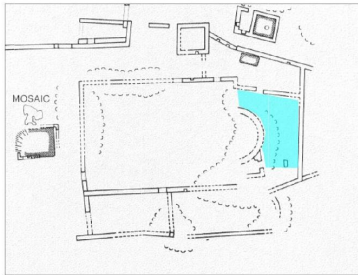
Olympos II No'lu Kilise



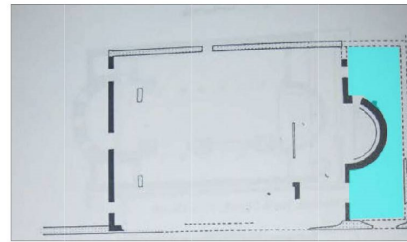
Gemiler Ada I No'lu Kilise  
(Tsuji 1995 : Fig. 4)



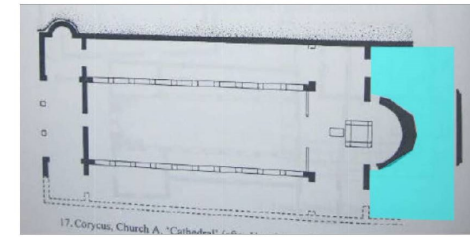
Gemiler Ada II No'lu Kilise  
(Tsuji 1995 : Fig. 6)



Gemiler Ada III No'lu Kilise  
(Tsuji 1995 : Fig. 7)

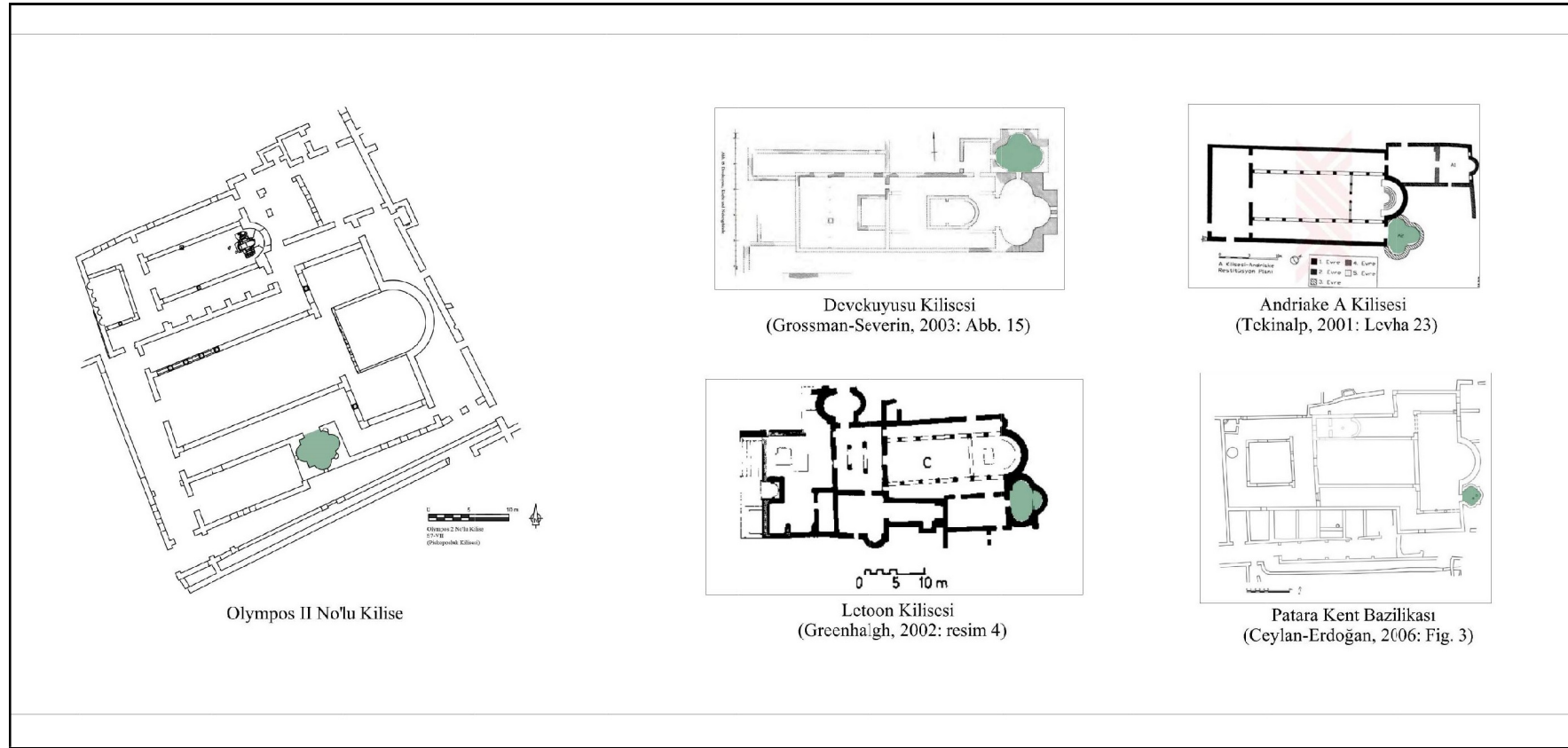


Cennet-Cehennem Tapınak Kilisesi  
(Hill 1996 : Fig. 115)



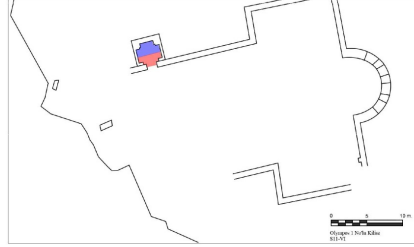
Korykos A Kilisesi  
(Hill 1967 : Fig. 17)

Levha 7. Olympos, Likya ve Kilikya Bölgesi'nden koridorlu köşe odasına sahip kiliseler

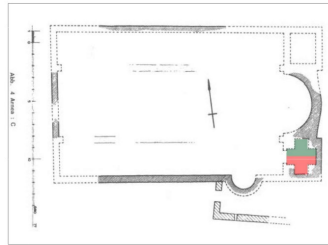


Levha 8. Olympos'ta trikonkhos planlı ikincil yapı ve benzer örnekler

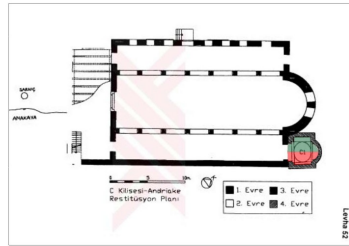




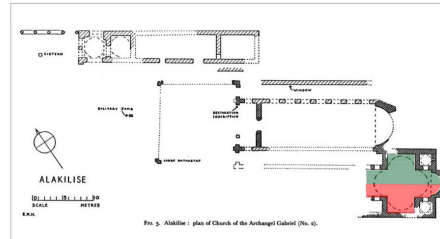
Olympos IV No'lu Kilise



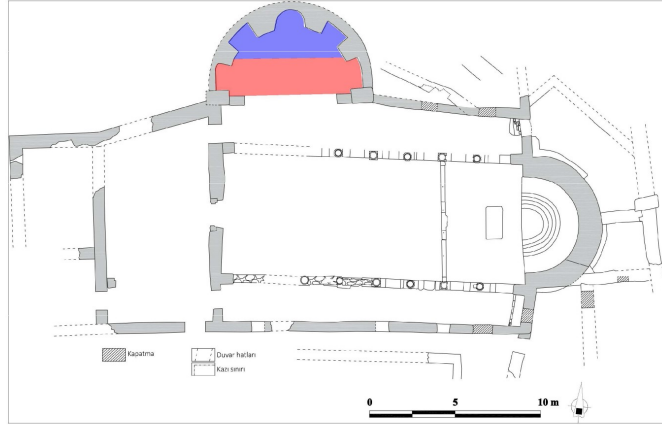
Arneai C Kilisesi  
(Grossman-Severin, 2003 : Abb 36)



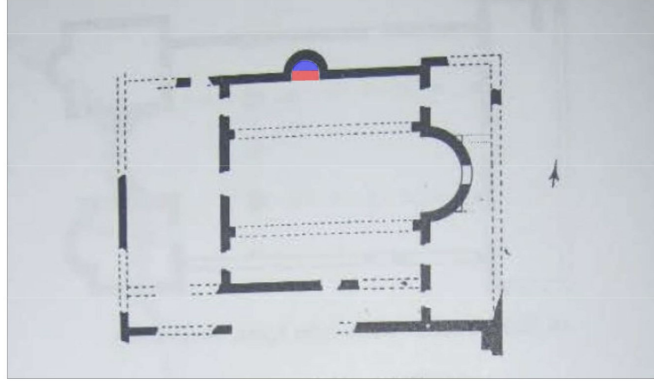
Andriake C Kilisesi  
(Tekinalp, 2001: Levha 52)



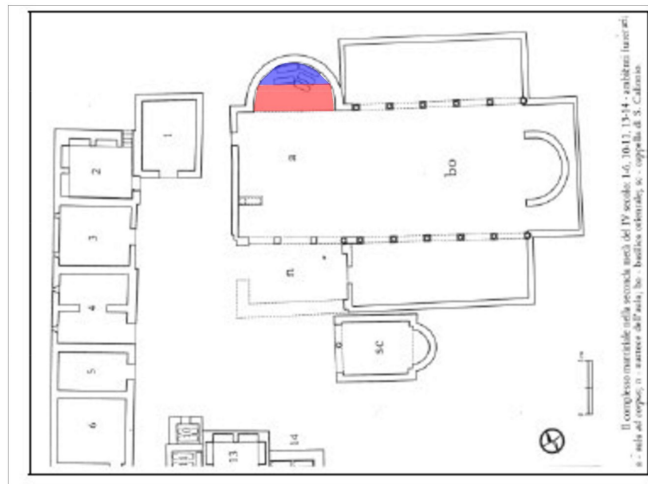
Alacadağ Alakilise  
(Harrison, 1963: Fig 3)



Olympos III No'lu Kilise



Susanoğlu Mezar Kilisesi (Hill, 1994: Fig. 49)



Cimitile Basilica Nova (Luciano, 2014: Fig. 535)

Levha 10. Olympos'ta yarım daire planlı ikincil yapı ve benzer örnekler



Levha 11. Olympos'ta ikincil yapı olarak vaftizhaneye sahip kiliseler ve benzer örnekler